भारतीय समाज

MPSC Mains

सामान्य अध्ययन - I

Class Notes

PRAYAAS

© PRAYAAS EDUCATION
All rights reserved.

Published by

PRAYAAS Education

CTS No, 1262/B, Plot No.594B,
Office 301A, 301, Second Floor,
Starling Plaza, J.M. Road, Pune

+91 7378743031 / +91 7767073031

MPSC MAINS

Indian Society

GENERAL STUDIES - I
(Class Notes)

Year 2025-26

Features Of Indian Sociey Notes

Features of Indian Society Notes

Comprehensive Coverage

- Covers entire Indian Society syllabus (GS Paper I) with structured, topic-wise notes.
- Includes sociological, cultural, regional, and contemporary aspects with balance between static and dynamic portion

---

Value-Addition Content

- Notes enriched with keywords, thinkers, reports, census data, committees, and case studies to make answers more analytical.
- Ready-to-use diagrams, flowcharts, and examples for quick recall in exams.

Answer-Writing Oriented

- Each topic concludes with exam-oriented conclusions and ready-to-insert phrases.
- Notes structured in Intro–Body–Conclusion format to directly aid Mains answer writing.

Current Affairs Linkages

- Integration of recent schemes, policies, debates, and case studies related to society (e.g., caste, gender, regionalism, secularism).
- Ensures static + dynamic coverage for a holistic approach.

Easy to Revise

- Concise, bullet-point format with highlighted keywords.
- Designed for last-minute quick revision before Mains.

Mentorship Edge

- Prepared under guidance of MPSC mentors with focus on clarity + exam relevance.
- Includes strategic notes on how to use content effectively in real Mains answers.

Index

UNIT	TOPIC NAME	PAGE NO.
UNIT 1	भारतीय समाजाची ठळक वैशिष्ट्ये	1
UNIT 2	भारताची वैविध्यपूर्णता	35
UNIT 3	भारतीय समाजावर जागतिकीकरणाचे परिणाम	47
UNIT 4	महिलांची भूमिका आणि महिला संघटना	68
UNIT 5	लोकसंख्या आणि संबंधित समस्या	91
UNIT 6	दारिद्र्य आणि विकासात्मक मुद्दे	108
UNIT 7	शहरीकरण, त्यांच्या समस्या आणि उपाय	123
UNIT 8	भारतीय समाजावर जागतिकीकरणाचे परिणाम	134

01 भारतीय समाजाची ठळक वैशिष्ट्ये

- **भारत हा मानवजातीचा पाळणा, मानवी भाषेचा उगमस्थान, इतिहासाची जननी, दंतकथांचा आजी आणि समृद्ध परंपरांचा परात्पर स्रोत आहे मार्क ट्वेन**
  "India is the cradle of the human race, the birthplace of human speech, the mother of history, the grandmother of legend, and the great-grandmother of tradition." Mark Twain

प्रस्तावना

- 'वसुधैव कुटुंबकम्'—साऱ्या जगाला एक कुटुंब मानण्याच्या प्राचीन भारतीय चिंतनावर आधारित आपले समाजजीवन विविधतेतील एकतेचे अनोखे प्रतीक आहे. धर्म, भाषा, संस्कृती आणि परंपरा या सर्व स्तरांवरील बहुविधतेने भारतीय समाज सजलेला असला तरी समान मूल्ये आणि सामूहिक ओळख यामुळे तो मजबूतपणे एकत्र बांधलेला आहे. ही विविधतेची आणि समावेशकतेची वैशिष्ट्यपूर्ण सांगड भारतीय समाजाच्या ठळक वैशिष्ट्यांना आकार देते.
- भारतीय समाजाची ही विविधता आणि त्याची वैशिष्ट्ये समजून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे, कारण समाजउभारणी आणि राष्ट्रविकासाच्या संदर्भात त्याच्या सामर्थ्यांची जाणीव होण्यासाठी तसेच समोरील आव्हानांना समर्थपणे सामोरे जाण्यासाठी ते महत्त्वपूर्ण ठरते

महत्वाचे

समाजाचा अर्थ

- समाज म्हणजे एक असे लोकसमूह, जे समान भौगोलिक क्षेत्रात राहतात, परस्परांशी संवाद साधतात आणि समान मूल्ये, नियम, प्रथा व संस्थांनी एकमेकांशी बांधलेले असतात.
- हा एक संघटित जीवनप्रकार आहे, ज्यामध्ये लोक आपली सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक गरजा परस्पर सहकार्याने पूर्ण करतात.

उदाहरणे:

- भारतीय समाज – विविध जाती, धर्म, भाषा यांचा समन्वय असूनही संविधानिक मूल्यांच्या आधारे एकत्र राहणारा समाज.
- इशान्य भारतीय आदिवासी समाज – जिथे लोक समूहाने राहतात आणि पारंपरिक रूढी-परंपरा पाळतात.
- ग्रामीण कृषिवलय समाज – जिथे जीवन शेतीभोवती केंद्रित असते आणि गावपातळीवरील संस्थांचा मोठा प्रभाव असतो.

भारतीय समाजाची उत्क्रांती

- भारतीय समाज ही एक प्राचीन सभ्यता असून ती विविध स्थलांतरांच्या लाटा, धार्मिक तत्त्वज्ञान आणि सांस्कृतिक परस्परसंवाद यांच्या प्रभावामुळे सातत्याने विकसित होत गेली आहे.
- ऋग्वेदीय समाज (इ.स.पू. 1500 च्या सुमारास) मुख्यतः भटके पशुपालक होते. उत्तर वैदिक काळात समाजाने स्थिर शेतीव्यवस्थेकडे वाटचाल केली आणि याच काळात वर्णव्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट झाले.
- वर्णव्यवस्था हळूहळू कडक होत जाऊन जाति-व्यवस्थेत रूपांतरित झाली. समाजशास्त्रज्ञ लुइ ड्यूमाँ यांनी जातिव्यवस्थेला "शुद्धता-अशुद्धतेच्या श्रेणीबद्ध मूल्यांवर आधारित प्रणाली" असे वर्णन केले असून ती भारतीय सामाजिक रचनेचा मुख्य आधार मानली.
- प्राचीन भारतीय समाजात हरप्पा सारख्या नगरांसह नंतर पाटलीपुत्रासारख्या मोठ्या शहरांची निर्मिती झाली आणि विविध व्यावसायिक गट उदयास आले, ज्यामुळे समाजातील जटिलता आणि प्रगतता दिसून येते.

- इ.स.पू. 6व्या शतकात बौद्ध आणि जैन धर्मांचा उदय झाला. या धर्मांनी ब्राह्मणवादी परंपरांना आव्हान देत समता, अहिंसा आणि सामाजिक नीतिमूल्यांवर भर दिला. उदाहरणार्थ, अशोकांच्या धम्मधोरणात सर्व धर्मांप्रती करुणा व आदर यांचा संदेश दिला गेला.
- मध्ययुगीन काळात भक्ती आणि सूफी चळवळींमुळे संस्कृतींचे सुंदर संमिश्रण घडले. कबीर, गुरुनानक यांसारख्या संतांनी सामाजिक सलोखा आणि जातिभेदाविरुद्ध संदेश दिला.
- मुघल काळातही समाजातील समन्वयवादी परंपरा दृढ झाल्या. अकबराच्या 'सुलह-ए-कुल' या सार्वत्रिक सहिष्णुतेच्या धोरणाने समाजातील विविधतेला एकत्र आणणारी बहुविध मूल्यव्यवस्था प्रोत्साहन दिले.
- औपनिवेशिक सत्ताकाळात रेल्वे, पाश्चात्त्य शिक्षण, न्यायव्यवस्था अशा नव्या संस्थांचा आणि आर्थिक रचनेचा उदय झाला, ज्यामुळे भारतीय समाजाची पारंपरिक रचना मोठ्या प्रमाणात ढवळून निघाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातीय शोषणाला वसाहतवादी आर्थिक व्यवस्थेने अधिक बळ दिल्याची टीका केली आहे.
- एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक सुधारणांच्या चळवळी (उदा., ब्रह्मो समाज, आर्य समाज, अलीगढ चळवळ) यांनी सती, बालविवाह, अस्पृश्यता यांसारख्या सामाजिक कुप्रथांविरुद्ध लढा देत भारतीय समाजात नवजागरणाला चालना दिली.
- ब्रिटिशांनी सुरू केलेले आधुनिक शिक्षण (उदा., मॅकॉले यांचे 1835 मधील मिनिट) यामुळे एक नवीन मध्यमवर्ग निर्माण झाला, ज्यातून राष्ट्रवादी जाणीव आणि सामाजिक सुधारणांचा उत्साह वाढला.
- स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने न्याय, समानता आणि धर्मनिरपेक्षता या मूल्यांवर आधारित आधुनिक, समताधिष्ठित समाजाची पायाभरणी केली. कलम 17 अंतर्गत अस्पृश्यता रद्द करण्यात आली; एतिहासिकदृष्ट्या वंचित समुदायांच्या उन्नतीसाठी आरक्षणव्यवस्था लागू केली गेली.
- भारतीय समाजशास्त्रज्ञ योगेंद्र सिंग यांच्या मते, स्वातंत्र्यानंतर भारतीय समाज "स्ट्रक्चरल मॉडर्नायझेशन"च्या टप्प्यात दाखल झाला, ज्यामध्ये औद्योगिकीकरण, नगरिकीकरण आणि सत्तेचे प्रजासत्ताकीकरण ही वैशिष्ट्ये दिसून येतात.
- हरितक्रांतीने (1960–70) कृषी संबंधांमध्ये मोठे परिवर्तन घडवून आणले. काही प्रदेशांत सरंजामी रचना कमकुवत झाली, तर पंजाब–हरियाणा सारख्या प्रदेशांत वर्गाधारित विषमता अधिक गडद झाली.
- 1991 नंतरच्या उदारीकरणामुळे जागतिकीकरण, तांत्रिक प्रगती आणि बाजारकेंद्रित आकांक्षा वेगाने वाढल्या. उदाहरणार्थ, शहरी मध्यमवर्गाचा विस्तार आणि आंतरसांस्कृतिक संपर्क वाढला.
- तथापि, जात आणि पितृसत्ता यांसारख्या पारंपरिक रचना अजूनही समाजावर प्रभाव टाकतात. जातीय राजकारण, महिलांविरुद्ध हिंसा यांतून हे वास्तव स्पष्ट दिसते.
- अँद्रे बेटेय यांच्या मते, भारतीय समाज हा "श्रेय आणि समता" यांच्या गुंतागुंतीच्या सहअस्तित्वाचे प्रतीक आहे, जिथे संविधानिक मूल्ये आणि पारंपरिक श्रेणीबद्धता सतत परस्परसंवादात राहतात.
- समकालीन काळात दलित हक्क चळवळी, LGBTQIA+ हक्क चळवळी, पर्यावरण चळवळी इत्यादी विविध सामाजिक चळवळी समावेशन आणि सन्मानासाठी सुरू असलेल्या संघर्षांचे प्रतिक म्हणून समोर येत आहेत.

■ भारतीय समाजाची ठळक वैशिष्ट्ये

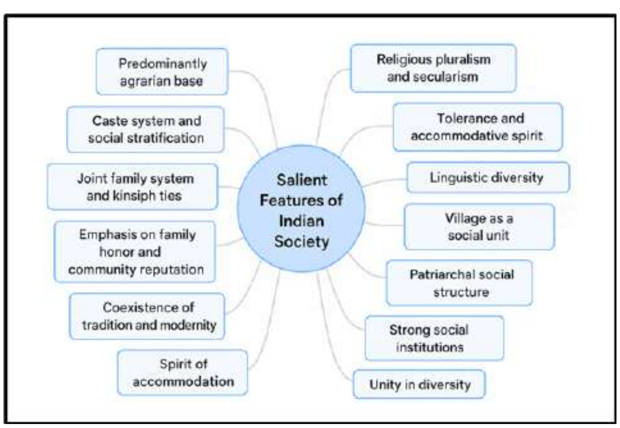

1. बहुजातीय (Multi Ethnic)

- भारतात विविध कालखंडांत जगाच्या वेगवेगळ्या भागांतून झालेल्या स्थलांतरांच्या लाटा आल्या. त्यामुळे हा देश विविध वंशांचे घर बनला. भारत हे अनेक वंशांचे मिश्रण आहे. भारतीय लोकसंख्येत जगातील सर्व प्रमुख वंशांचे प्रतिनिधित्व आढळते.

2. बहुभाषिक (Multi Lingual)

- भारताच्या भाषिक वैविध्याचे उत्कृष्ट वर्णन एका लोकप्रिय म्हणीत होते: *“कोस कोसावर पाणी बदले, चार कोसावर बाणी.”* म्हणजे भारतात काही किलोमीटरवर पाण्याची चव जशी बदलते, तशीच भाषा किंवा बोलीही सतत बदलत जाते.

3. तिशील आणि संश्लिष्ट (Dynamic and Syncretic)

- भारताने इतिहासभर विविध संस्कृती, धर्म (हिंदू, मुस्लीम, जैन, शीख), परंपरा (सूफी, भक्ती, वैष्णव), तसेच विविध सत्ताधारी (मुघल, मराठे, ब्रिटिश) यांना आत्मसात करण्याची आणि त्यांच्यात समन्वय साधण्याची अद्वितीय क्षमता दाखवली आहे.
- आजचा भारतीय समाज हा या सर्वांच्या मिश्रणातून तयार झालेला एक समन्वयी संस्कृतीचा परिणाम आहे

4. कृषीप्रधान समाज (Agrarian Base)

- आजही लोकसंख्येचा मोठा भाग शेती व संबंधित व्यवसायांवर अवलंबून आहे; PLFS 2022–23 नुसार सुमारे 45% कामगारशक्ती शेतीत कार्यरत आहे.
- ग्रामसमाज भारतीय सामाजिक जीवनाचे केंद्र असून, स्थानिक ओळखी आणि पारंपरिक प्रथा घडवण्यात त्याचा मोठा वाटा आहे.

5. जाति व्यवस्था आणि सामाजिक स्तररचना (Caste System and Social Stratification)

- जाति व्यवस्था आजही सामाजिक संपर्क, विवाह आणि राजकारणावर प्रभाव टाकणारी महत्त्वाची वैशिष्ट्ये आहे.
- उदाहरण: विवाह जाहिरातींमध्ये अजूनही जातीनुसार जोडीदाराची अपेक्षा व्यक्त केली जाते.
- एम. एन. श्रीनिवास यांनी "संस्कृतिकरण" (Sanskritization) ही संकल्पना मांडली—ज्यात खालच्या जाति उच्च जातिच्या प्रथांचा स्वीकार करून सामाजिक स्तर उंचावण्याचा प्रयत्न करतात

6. संयुक्त कुटुंब प्रणाली आणि नातेसंबंध (Joint Family System and Kinship Ties)

- शहरी भागात जरी लहान (न्यूक्लियर) कुटुंबांची संख्या वाढत असली तरी ग्रामीण व उपनगरी भागात संयुक्त कुटुंबाची मूल्ये आजही टिकून आहेत.
- उदाहरण: राजस्थान, उत्तर प्रदेश यांसारख्या राज्यांत संयुक्त कुटुंबे मालमत्ता नियंत्रण व सामाजिक सुरक्षा पुरवण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात.

7. विवाह (Marriage)

- भारतात सर्वसाधारणपणे विवाह हे ठरवून (arranged) केले जातात.
- बहुतेक वेळा विवाह जातिवर्गाच्या आतच (एन्डोगॅमी) होतात आणि अत्यंत जवळच्या नातेसंबंधांपासून टाळले जातात.
- विवाह हे नातेसंबंधांचे विस्तार किंवा बळकटीकरण करण्याचे साधन मानले जाते, ज्यामुळे सामाजिक जाळे मजबूत होते.

8. बहुलता आणि धर्मनिरपेक्षता (Pluralism and Secularism)

- हिंदू, मुस्लीम, ख्रिस्ती, शीख, बौद्ध, जैन अशा विविध धर्मांच्या सहअस्तित्वामुळे भारतात बहुलतावादी वातावरण निर्माण झाले आहे.
- उदाहरण: दिल्ली, अमृतसर यांसारख्या शहरांत गुरुद्वारे, मंदिरे, चर्च आणि मशिदी एकत्र पाहायला मिळतात.
- भारतीय धर्मनिरपेक्षता ही "सर्व धर्म समभाव" या तत्त्वावर आधारित असून सर्व धर्मांना समान सन्मान दिला जातो, कठोर विभाजन

नव्हे.

9. **सहिष्णुता आणि समन्वयाची भावना**

- भक्ती आणि सूफी चळवळींसारखी एतिहासिक उदाहरणे भारताच्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक समन्वयक्षमतेचे प्रतिक आहेत.
- गांधीजींची 'सर्वोदय' ही संकल्पना — म्हणजे सर्वांच्या कल्याणाचा विचार — या समावेशक भावनेचे दर्शन घडवते.

10. **गाव हे सामाजिक एकक**

- ग्रामसमाज स्वतःचे रूढी–परंपरा, सामाजिक श्रेणी आणि वाद–निर्णयाची पद्धत असलेले स्वयंपूर्ण एकक मानले जाते.
- उदाहरण: पंचायती राज संस्था या पारंपरिक स्थानिक स्वशासन व्यवस्थेला औपचारिक स्वरूप देतात.
- कुटुंबाची प्रतिष्ठा आणि समुदायाच्या मान-सन्मानाला महत्त्व
- विवाह, शिक्षण, करिअर यांसह अनेक निर्णयांवर कुटुंबाच्या प्रतिष्ठेचा मोठा प्रभाव आढळतो.
- उदाहरण: हरियाणा आणि उत्तर प्रदेशातील काही भागांत जातिबाह्य किंवा समुदायाबाह्य विवाह केलेल्या तरुणांवर घडणारी 'ऑनर किलिंग'ची प्रकरणे.

11. **पितृसत्ता**

- भारतीय समाजात पितृसत्ताक विचारसरणी कायदे, प्रथा, रूढी आणि विधी यांच्या माध्यमातून औपचारिकरित्या दृढ केली जाते. घरगुती सत्तासंबंधांमध्येही तिचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. उदाहरणार्थ, भारतातील बहुतांश घरांचे प्रमुख पुरुष असतात; एकूण घरांपैकी केवळ सुमारे १५% घरांमध्ये स्त्री प्रमुख आहे.

12. **परंपरा आणि आधुनिकतेचे सहअस्तित्व**

- शहरीकरण, शिक्षण आणि आर्थिक विकासामुळे जीवनशैली आधुनिक होत असली तरी पारंपरिक मूल्ये अद्यापही टिकून आहेत.
- उदाहरण: नागरी भागातील तरुण पिढी पाश्चात्य फॅशन आणि विचारसरणी स्वीकारते, तर घरातील वडीलधारी मंडळी सहसा अरेंज मॅरेजवर आग्रह धरतात.

13. **मजबूत सामाजिक संस्था**

- जात-पंचायती (खाप पंचायत), धार्मिक संस्था आणि स्थानिक संघटनांचा व्यक्तीच्या वर्तनावर व समुदायाच्या जीवनावर मोठा प्रभाव कायम आहे.
- उदाहरण: हरियाणातील खाप पंचायत विवाह आणि सामाजिक आचारसंहिता नियंत्रित करताना दिसतात.

14. **समन्वय व समन्वेषणाची (Syncretism) भावना**

- शतकानुशतके भारताने पर्शियन, मध्य आशियाइ आणि युरोपीय अशा बाह्य प्रभावांना आत्मसात करून त्यांचे स्थानिक स्वरूपात रूपांतर केले आहे.
- उदाहरण: ताजमहालसारखी इंडो-इस्लामिक वास्तुकला, तसेच हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीतामध्ये पर्शियन व भारतीय संगीतपरंपरेचे मिश्रण.

15. **विविधतेतील एक्य**

- भारतीय समाज धर्म, भाषा, वंश, जात आणि प्रदेश यांच्या प्रचंड विविधतेने युक्त असला तरी एकात्मतेची भावना टिकवून ठेवतो.
- उदाहरण: दिवाळी किंवा इद यांसारखे सण विविध भागांत साजरे होत असून सामूहिक सहभागाची भावना वाढवतात. समाजशास्त्रज्ञ एन. के. बोस यांनी विविधतेत एकता राखण्यासाठी विधी आणि सणांच्या एकात्मकारी भूमिकेवर विशेष भर दिला आहे.

भारतीय समाजातील सामाजिक संस्था

सामाजिक संस्था या समाजातील जीवनाच्या विविध क्षेत्रांना संघटित ठेवणाऱ्या, निश्चित स्वरूपाच्या नियम-मान्यतांच्या आणि भूमिकांच्या

चौकटी असतात. त्या समाजाला स्थैर्य देतात, वर्तन नियंत्रित करतात आणि समाजीकरण, सुरक्षा, मूल्यसंस्कार अशी अत्यावश्यक गरज पूर्ण करतात. एमिल दुर्खीम यांच्या मते, सामाजिक संस्था या "सामाजिक तथ्ये" (social facts) आहेत — त्या व्यक्तींपासून स्वतंत्र अस्तित्व ठेवतात आणि आपल्या वर्तनावर प्रभावी नियंत्रण ठेवतात.

नातेवाइक व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये

1. सामाजिक संरचनेचा पाया

- भारतीय समाजात नातेवाइक संबंध हे जात, कुटुंब आणि समुदाय संघटनांचे आधारस्तंभ आहेत.

2. वंशपरंपरा (Descent Systems)

- भारतात प्रामुख्याने पितृसत्ताक वंशपरंपरा आढळते, ज्यामध्ये वंश, आडनाव आणि संपत्ती वडिलांकडून मुलांकडे हस्तांतरित होते.
- उदाहरण: बहुतेक हिंदू कुटुंबांमध्ये मालमत्तेचा वारसा वडिलांकडून मुलाकडे जातो.
- मातृसत्ताक वंशपरंपरा काही समाजांमध्ये दिसते — उदा. केरळातील नायर समाज, मेघालयातील खासी समाज.

3. परस्पर कर्तव्यांचे विस्तृत जाळे

- नातेसंबंधांमध्ये परस्पर मदत, पाठिंबा, विधींमध्ये सहभाग आणि संकटसमयी सहकार्य अपेक्षित असते—उदा. लग्न, अंत्यसंस्कार इत्यादी.

4. विवाहाचे नियमन

- नातेवाइक व्यवस्था बहिर्विवाह (exogamy) व अंतर्विवाह (endogamy) नियम ठरवते.
  - गोतामध्ये विवाह निषिद्ध (उदा. हिंदू समाजातील एकाच गोत्रातील विवाह टाळणे).
  - जात किंवा समुदायांतर्गत विवाह (endogamy) अनेक समाजांत प्रचलित.

5. निवास पद्धती (Residence Patterns)

- पितृनिवासी पद्धत (Patrilocal) : विवाहानंतर पत्नी पतीच्या घरी राहायला जाते – ही सर्वाधिक सामान्य.
- मातृनिवासी पद्धत (Matrilocal) : विवाहानंतर पती पत्नीच्या घरी राहतो — उदा. खासी समाज.

6. कुळ/गोत्र व्यवस्था

- हिंदू समाजातील गोत्र प्रणाली अंतर्गत एकाच गोत्रातील विवाहास बंदी असते, जे अनिष्ट रक्तसंबंध टाळण्यासाठी आणि आनुवंशिक विविधता राखण्यासाठी महत्त्वाचे मानले जाते.

7. भावनिक आणि आर्थिक आधार

- नातेवाइक जाळे हे आजार, बेरोजगारी, वैधव्य किंवा संकटाच्या काळात अनौपचारिक सुरक्षितता व्यवस्था म्हणून कार्य करते.

8. समाजीकरण आणि मूल्यसंस्काराचे माध्यम

- कुटुंबातील ज्येष्ठ व्यक्ती सांस्कृतिक, नैतिक व धार्मिक मूल्ये पुढच्या पिढीला शिकवतात.
- उदाहरण: आजी–आजोबा मुलांना सण, परंपरा आणि कुटुंबातील रूढी शिकवतात.

उदाहरण

- ग्रामीण राजस्थानात नातेवाइक संबंध विवाह गठबंधन, जमिनीचे वाद सोडवणे आणि पंचायतीतील निर्णय घेणे यावर मोठा प्रभाव टाकतात — यामुळे नातेसंबंधांची सामाजिक नियंत्रणातील महत्त्वपूर्ण भूमिका दिसून येते.

२. कुटुंब

कुटुंब हे समाजातील सर्वात मूलभूत सामाजिक संस्थांपैकी एक आहे. ते प्रजनन, समाजीकरण, आर्थिक सहकार्य आणि भावनिक आधार यांचे नियमन करते. विवाह, रक्तसंबंध किंवा दत्तक यांद्वारे एकमेकांशी जोडलेल्या व्यक्तींचा समूह म्हणजे कुटुंब. हे एकाच घरात राहून पती, पत्नी, आइ, वडील, मुलगा, मुलगी अशा भूमिकांमध्ये परस्परांशी संपर्क साधतात आणि परस्परांशी नाती जपतात.

■ भारतीय समाजातील कुटुंबाची वैशिष्ट्ये

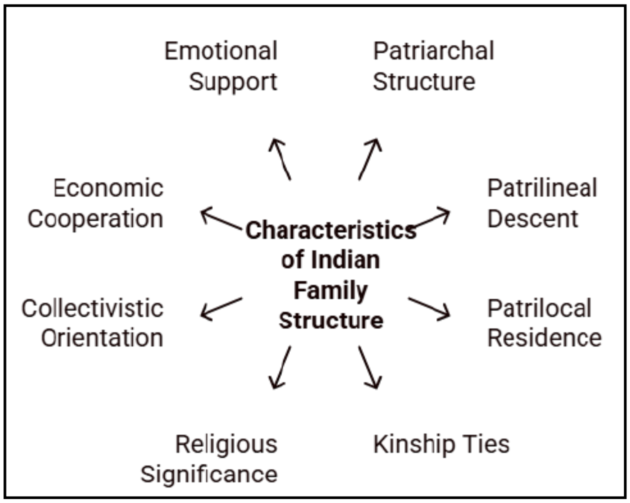

1. पितृसत्ताक रचना

- बहुतेक कुटुंबांचे नेतृत्व पुरुषाकडे असते; घरातील प्रमुख निर्णयांचा अधिकार वडील किंवा कुटुंबातील ज्येष्ठ पुरुषाकडे केंद्रित असतो.
- उदाहरण: ग्रामीण हरियाणा व राजस्थानमध्ये वडील किंवा आजोबा हे अंतिम अधिकार मानले जातात.

2. पितृवंशीय वंशपरंपरा आणि वारसा

- वंश, परंपरा आणि मालमत्ता हक्क हे पुरुषांच्या रक्तसंबंधातून पुढे जातात; मालमत्ता सामान्यतः वडिलांकडून मुलाकडे जाते.
- उदाहरण: हिंदू उत्तराधिकार कायद्यात केलेल्या दुरुस्त्यांमुळे मुलींना हक्क मिळाले असले तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणी प्रदेशानुसार बदलते.

3. विवाहानंतर पितृकुलात राहण्याची प्रथा (पितृस्थानिकता)

- विवाहानंतर पत्नी पतीच्या कुटुंबात राहायला जाते.
- उदाहरण: उत्तर आणि मध्य भारतात ही प्रथा अत्यंत प्रचलित आहे.

4. नातेवाइक संबंधांचे महत्त्व

- नातेवाइकांचे जाळे विवाह जुळवणे, सामाजिक सुरक्षितता देणे आणि वाद सोडवणे यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते.

5. धार्मिक आणि सांस्कृतिक विधींमध्ये कुटुंबाचे स्थान

- कुटुंब हे विविध धार्मिक विधी, सण-उत्सव आणि पितृतर्पणासारख्या परंपरांचे केंद्रबिंदू असते.

6. सामूहिक (collectivistic) प्रवृत्ती

- कुटुंबाचा सन्मान, समूहाचे उद्दिष्ट आणि परस्परावलंबन यांना व्यक्तिगत स्वातंत्र्यापेक्षा जास्त महत्त्व दिले जाते.
- उदाहरण: शिक्षण, नोकरी किंवा विवाहासारखे निर्णय संपूर्ण कुटुंबाच्या सल्ल्याने घेतले जातात.

7. आर्थिक सहकार्य आणि आधार

- परंपरेने भारतीय कुटुंब हे आर्थिक एकक म्हणून कार्य करत आले आहे; सर्व सदस्य कामात योगदान देतात. हे विशेषतः शेती व पारंपरिक व्यवसायिक कुटुंबांमध्ये आढळते.
- उदाहरण: अनेक मारवाडी किंवा चेत्तियार व्यावसायिक कुटुंबांमध्ये व्यवसायाचे सर्व कामकाज कुटुंबातील सदस्यांद्वारे सांभाळले जाते.

8. भावनिक आधारव्यवस्था

- कुटुंब हे मुलांचे, वृद्धांचे आणि आजारी सदस्यांचे काळजीवाहू केंद्र असते, ज्यामुळे पिढ्यांमधील नातेसंबंध अधिक दृढ होतात.

कुटुंबाचे प्रकार

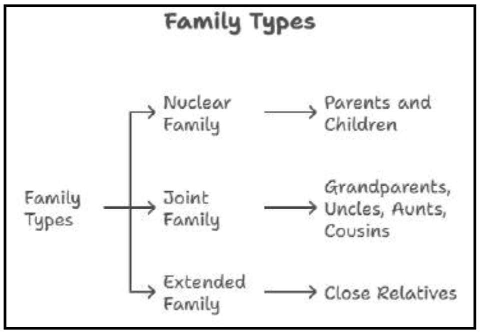

A. संयुक्त कुटुंब

- संयुक्त कुटुंब म्हणजे विस्तारित कुटुंबाचे एक स्वरूप, ज्यामध्ये अनेक पिढ्या एकत्र राहतात, एकाच घरात वावरतात, समान स्वयंपाकघर वापरतात आणि आपापसातील संसाधने सामायिक करतात.
- इरावती कर्वे यांच्या मते, संयुक्त कुटुंब म्हणजे "जे लोक सामान्यतः एका छताखाली राहतात, एका चुलीवर शिजवलेले अन्न खातात, संपत्तीचे संयुक्त मालक असतात, सामाइक कौटुंबिक उपासना करतात आणि विशिष्ट प्रकारच्या नातेसंबंधांनी एकमेकांशी जोडलेले असतात."

वैशिष्ट्ये:

1. सामाइक निवास आणि स्वयंपाकघर

- सर्व सदस्य एकत्र राहतात आणि एका स्वयंपाकघरात तयार झालेले भोजन सामायिक करतात.
- उदाहरण: चेट्टीयार, मारवाडी यांसारख्या व्यावसायिक समुदायांमध्ये मोठी संयुक्त कुटुंबे आढळतात.

2. संपत्तीचे सामूहिक मालकी हक्क

- कुटुंबाची संपत्ती आणि उत्पन्न हे संयुक्त स्वरूपात असते आणि सामान्यतः ज्येष्ठ पुरुष किंवा कर्ता त्याचे व्यवस्थापन करतो.

3. पितृसत्ताक अधिकार

- कुटुंबातील प्रमुख (बहुधा ज्येष्ठ पुरुष) निर्णय प्रक्रियेवर, संसाधनांच्या विभाजनावर आणि घरातील प्रमुख कामांवर नियंत्रण ठेवतो.

4. परस्पर साहाय्य आणि सहकार्य

- सदस्य एकमेकांची जबाबदारी सामायिक करतात, जसे की मुलांची काळजी, वृद्ध व आजारी नातेवाइकांची देखभाल.

5. घनिष्ट नातेसंबंध

- वैयक्तिक हितांपेक्षा कौटुंबिक नातेसंबंधांना अधिक महत्त्व दिले जाते.
- कुटुंबाच्या प्रतिष्ठा आणि सन्मानाला विशेष स्थान असते.

6. धार्मिक व विधीगत एकता

- कुटुंबातील सर्व सदस्य धार्मिक समारंभ व कर्मकांडांमध्ये एकत्र सहभागी होतात, ज्यामुळे कुटुंबातील एक्य आणि एकोपा वाढतो.

7. परंपरागत मूल्यांची जपणूक

- संयुक्त कुटुंब हे सांस्कृतिक, नैतिक आणि सामाजिक मूल्ये पिढ्यान्पिढ्या पोहोचवण्याचे महत्त्वाचे माध्यम ठरते.

फायदे आणि तोटे

फायदे	तोटे
एकत्रित उत्पन्न व सामायिक साधनसंपत्तीमुळे कुटुंब आर्थिक सुरक्षितता प्रदान करते.	वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षा दडपल्या जातात.
संकटाच्या काळात भावनिक आणि सामाजिक आधार उपलब्ध करून देते.	परंपरावाद टिकवून ठेवण्याची आणि बदलाला विरोध करण्याची प्रवृत्ती आढळते.
मुलांच्या समाजीकरणाची प्रक्रिया आणि मूल्यसंस्कारांचे संक्रमण घडवून आणते.	निर्भरता वाढीस लागते आणि पुढाकार घेण्याची वृत्ती कमी होते.
कुटुंबातील जेष्ठ व आजारी व्यक्तींची काळजी व्यवस्थितरीत्या घेतली जाते.	मतभेदांमुळे संघर्ष आणि स्पर्धा निर्माण होऊ शकते.
सा... (अ...	
औ... सु...	

IMPORTANT — **संयुक्त कुटुंब जीवनचक्र : सामाजिक मूल्यांपेक्षा आर्थिक कारणांनी अधिक प्रभावित**

- इतिहासात भारतातील संयुक्त कुटुंब प्रामुख्याने एक आर्थिक घटक म्हणून टिकून राहिले, ज्यामुळे शेतीची जमीन आणि सामूहिक मजूरशक्तीचे कार्यक्षम व्यवस्थापन शक्य होत असे.
- ग्रामीण भागात एकत्रित मजूरशक्ती आणि सामायिक संसाधनांमुळे खर्च कमी होत असे आणि उत्पादनक्षमता वाढत असे, त्यामुळे संयुक्त कुटुंब आर्थिकदृष्ट्या अधिक व्यवहार्य ठरत असे.
- मालमत्ता सामूहिकरीत्या व्यवस्थापित केली जात असे; पंजाब आणि उत्तर प्रदेशसारख्या राज्यांमध्ये मोठ्या जमिनींच्या मालकीमुळे तुकडी होऊ नये म्हणून संयुक्त राहणी फायदेशीर मानली जात असे.
- औद्योगिकीकरण आणि नागरीकरणामुळे आर्थिक समीकरण बदलले; वाढत्या जीवनावश्यक खर्चामुळे आणि विविध व्यवसायांच्या प्रसारामुळे मोठ्या कुटुंबांचे पालनपोषण अवघड झाले.
- रोजगार आणि शिक्षणासाठी तरुण सदस्यांचे शहरांकडे स्थलांतर वाढल्याने आर्थिक सोयीसाठी अणुकुटुंब प्रचलित झाले.
- हिंदू उत्तराधिकार (दुरुस्ती) अधिनियम 2005 द्वारे मुलींना समान वारसाहक्क दिल्यामुळे वैयक्तिक मालकीचे दावे वाढले आणि संयुक्त कुटुंबांची तुटफूट वेगाने झाली.
- व्यापारातील नफा आणि मालमत्तेविषयीचे वाद अनेकदा विभाजनास कारणीभूत ठरतात, अगदी मारवाडी आणि चेट्टी समुदायासारख्या संयुक्त कुटुंब परंपरांसाठी प्रसिद्ध व्यावसायिक समाजांमध्येही.
- "फंक्शनल जॉईट फॅमिली" ही संकल्पना उदयास आली आहे—ज्यात कुटुंबे वेगवेगळी राहतात, पण विधी–परंपरा आणि महत्त्वाच्या समारंभांसाठी एकत्र येतात; हे सांस्कृतिक मूल्यांपेक्षा आर्थिक व्यवहार्यता अधोरेखित करते.
- तरुण पिढी आर्थिक स्वावलंबन, करिअरमधील लवचिकता आणि वैयक्तिक अवकाशाला प्राधान्य देते; त्यामुळे त्यांना अणुकुटुंब अधिक कार्यक्षम वाटते.

- समाजशास्त्रज्ञ ए. एम. शाह यांनी नमूद केले आहे की संयुक्त कुटुंबांचा विस्तार किंवा विघटन हे पारंपरिक नैतिक मूल्यांपेक्षा आर्थिक परिस्थितीवर जास्त अवलंबून असते.
- जरी सांस्कृतिक कथन भावनिक नाती आणि मूल्यसंपादनावर भर देते, तरीही ते वास्तवातील आर्थिक बदलांनुसार स्वतःला बदलते आणि विभाजनाला योग्य ठरवते.
- त्यामुळे संयुक्त कुटुंबांचे जीवनचक्र—निर्मितीपासून तुटफुटीपर्यंत—हे स्थिर सामाजिक किंवा नैतिक मूल्यांपेक्षा बदलत्या आर्थिक हितसंबंधांनी अधिक प्रमाणात मार्गदर्शित होते.

■ **प्रतिवाद (Counter-Arguments)**

- आर्थिक बदल आणि दडपण असूनही, ग्रामीण भागात विशेषतः भावनिक नातेसंबंध आणि सांस्कृतिक मूल्यांच्या जोरावर अनेक संयुक्त कुटुंबे आजही टिकून आहेत.
- वडीलधाऱ्यांचा सन्मान, कुटुंबाची प्रतिष्ठा आणि सामूहिक निर्णयप्रक्रिया यांसारखी सामाजिक मूल्ये आर्थिक अडचणी असतानाही संयुक्त कुटुंबव्यवस्था टिकवण्यास प्रोत्साहन देतात.
- संकटाच्या काळात (उदा., आजारपण, पिकांचे नुकसान, व्यवसायातील तोटा) संयुक्त कुटुंब प्रभावी सामाजिक सुरक्षा जाळे म्हणून कार्य करते, ज्यामुळे त्याचे आर्थिक कारणांपलीकडचे महत्त्व स्पष्ट होते.
- काही व्यावसायिक कुटुंबांमध्ये (उदा., काही गुजराती व्यापारी समुदायांमध्ये) संयुक्त कुटुंबव्यवस्था ही केवळ आर्थिक गरज नसून सामूहिक बळ आणि सामाजिक प्रतिष्ठेचे साधन म्हणून जाणीवपूर्वक जपली जाते.

■ **B. विभक्त कुटुंब (Nuclear Family)**

- विभक्त कुटुंब म्हणजे पती, पत्नी आणि त्यांची अविवाहित मुले अशा लहान कुटुंब घटकाला म्हणतात, जे इतर नातेवाइकांपासून स्वतंत्रपणे राहतात.
- जॉर्ज पीटर मर्डोक यांच्या मते, "विभक्त कुटुंब हे एक सामाजिक गट आहे ज्यामध्ये एकत्र निवास, आर्थिक सहकार्य आणि पुनरुत्पादन यांचा समावेश असतो. यात दोन्ही लिंगातील प्रौढ व्यक्ती असतात, ज्यांपैकी किमान दोन जण समाजमान्य लैंगिक नातेसंबंधात असतात आणि त्यांना एक किंवा अधिक मुले असतात."
- मुंबइ, बेंगळुरू आणि दिल्लीसारख्या महानगरांमध्ये नागरीकरण, नोकरीसाठी स्थलांतर आणि निवासाच्या मर्यादांमुळे विभक्त कुटुंब चे प्रमाण वाढले आहे.
- राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण (NFHS-5) नुसार, विशेषतः मध्यमवर्गीय नागरी समाजात विभक्त कुटुंब चे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे.
- समाजशास्त्रज्ञ ए. एम. शाह यांनी नमूद केले आहे की अणुकुटुंबाकडे झालेला कल हा पारंपरिक संयुक्त कुटुंब व्यवस्थेच्या पूर्णतः ऱ्हासापेक्षा सामाजिक बदलांना दिलेले अनुकूलन आहे.

वैशिष्ट्ये

- ➤ मर्यादित आकार आणि रचना : साधारणपणे दोन पिढ्यांचा समावेश — पालक आणि त्यांच्यावर अवलंबून असलेली मुले.
- ➤ वैयक्तिक स्वायत्तता : संयुक्त कुटुंबांच्या तुलनेत पती-पत्नी आणि मुलांना निर्णय घेण्याचे अधिक स्वातंत्र्य.
- ➤ आर्थिक स्वावलंबन : उत्पन्न आणि मालमत्तेचे व्यवस्थापन प्रामुख्याने फक्त या कुटुंबातील सदस्यांकडून केले जाते; विस्तारित कुटुंबाचा हस्तक्षेप कमी.
- ➤ स्वतंत्र निवास : स्वतंत्र राहणीमानामुळे गोपनीयता आणि वैयक्तिक जीवनशैलीचे पर्याय वाढतात.
- ➤ लवचिक भूमिका : नागरी, शिक्षित कुटुंबांमध्ये घरगुती जबाबदाऱ्या पती-पत्नीमध्ये अधिक समप्रमाणात वाटल्या जातात.

- कमी नातेसंबंधी हस्तक्षेप : दैनंदिन जीवनातील निर्णयांवर विस्तारित नातेवाइकांचा प्रभाव तुलनेने कमी.
- जास्त स्थलांतरक्षमता : औद्योगिक, नागरी आणि सेवा-आधारित अर्थव्यवस्थांसाठी हे कुटुंबरूप अनुकूल, कारण वारंवार स्थलांतर करणे सोपे होते.

फायदे – तोटे	
फायदे	**तोटे**
इंडिव्हिज्युअल स्वातंत्र्य आणि वैयक्तिक विकासाला प्रोत्साहन देते.	विस्तारित कुटुंबाच्या अनुपस्थितीमुळे संकटांच्या काळात पाठबळ कमी होते.
स्वातंत्र्य कुटुंबातील सदस्यांमध्ये भावनिक जवळीक वाढवते.	वृद्धांच्या असुरक्षिततेत वाढ होते, कारण त्यांना कुटुंबीयांची योग्य ती काळजी मिळू शकत नाही.
लवचिकता मिळते आणि निर्णय प्रक्रियेची गती वाढते.	मुलांना व्यापक कुटुंबीय मूल्ये आणि परंपरांचा पुरेसा परिचय मिळू शकत नाही
आर्थिक स्वातंत्र्य आणि गोपनीयता संरक्षित केली जाते.	काम करणाऱ्या दांपत्यांमध्ये भावनिक दुरावा निर्माण होतो आणि तणावाची पातळी वाढते.
शहरी जीवनशैली आणि आधुनिक कामकाजाच्या पद्धतींमध्ये सोप्या रीतीने जुळवून घेणे.	पिढ्यानुपिढ्या चालत आलेली नाती आणि नातेसंबंधांचे जाळे कमकुवत होते.
प्रगत कुटुंब व्यवस्थेत महिलांच्या कुटुंबीय निर्णयांमध्ये समान सहभागास प्रोत्साहन देते.	उच्च बालसंगोपन खर्च आणि जबाबदारी केवळ पालकांवरच येणे.

C. विस्तारित कुटुंबे

- विस्तारित कुटुंब म्हणजे असे कुटुंबीय संघटन जे केवळ पती-पत्नी आणि मुलांपुरते (न्युक्लिअर कुटुंब) मर्यादित नसून, आजी-आजोबा, काका-काकू, आत्या-मामा, चुलत भावंडे आणि कधी कधी आणखी दूरचे नातेवाइक यांनाही समाविष्ट करते — ते एकत्र राहोत किंवा वेगळे राहोत.
- हे अनेक लहान (न्युक्लिअर) कुटुंबांचे रक्तसंबंध किंवा वैवाहिक नात्यांद्वारे जोडलेले विस्तारित रूप असते, जे सामाजिक, भावनिक आणि कार्यात्मक नातेसंबंध टिकवून ठेवते.
- समाजशास्त्रज्ञ विल्यम जे. गुड यांच्या मते, विस्तारित कुटुंब हे पारंपरिक नातेसंबंधातील जबाबदाऱ्यां आणि आधुनिक स्वायत्ततेमध्ये दुवा म्हणून कार्य करते, विशेषत: संक्रमणकालीन समाजांमध्ये.

वैशिष्ट्ये

- **अनेक पिढ्यांचा समावेश :** साधारणपणे तीन किंवा अधिक पिढ्या परस्पर संवादात असतात, जरी त्यांचे सहजीवन आवश्यक नसते.
- **मजबूत नातेसंबंध :** वैयक्तिकतेपेक्षा कुटुंबनिष्ठा, परस्पर सहाय्य आणि सामूहिक ओळख यांना अधिक महत्त्व दिले जाते.
- **सामाजिक व भावनिक सुरक्षितता :** मुलं आणि वृद्ध अशा संवेदनशील सदस्यांना भावनिक आधार, काळजी आणि संरक्षण मिळते.
- **समाजीकरणातील भूमिका**
  - वयोवृद्ध नातेवाइक मुलांना मूल्ये, परंपरा आणि सांस्कृतिक ज्ञान देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.
  - उदाहरण : अनेक ग्रामीण भागांत आजी-आजोबा मुलांच्या वर्तन, संस्कार आणि श्रद्धा घडवण्यात प्रमुख भूमिका निभावतात.
- **लवचिक वास्तव्यासंबंधी व्यवस्था :** सदस्य एकाच घरात राहोत किंवा वेगवेगळे, परंतु नियमित संपर्क, परस्पर जबाबदाऱ्या आणि सामाजिक नातेसंबंध कायम राहतात.
- **संकटाच्या काळातील आधार :** आजारपण, बेरोजगारी किंवा सामाजिक संकटांमध्ये विस्तारित कुटुंब अनौपचारिक सुरक्षा जाळे म्हणून काम करते.
- **परंपरांचे जतन :** सांस्कृतिक मूल्ये, कुटुंबाचा सन्मान आणि सामुदायिक प्रथा पाळण्यास प्रोत्साहन देते.

उदाहरण

- अनेक भारतीय गावांमध्ये, जरी प्रत्येक विभक्त कुटुंब स्वतंत्र घरात राहत असले तरी, जवळ राहणारे नातेवाइक मिळून एक मजबूत "आभासी संयुक्त कुटुंब" निर्माण करतात — जे एकत्र सण-समारंभ, भोजन आणि शेतीसंबंधी कामांमध्ये सहभाग घेतात.

IMPORTANT **Impact of 'Work From Home' on Family Relationships**

सकारात्मक परिणाम

- **कौटुंबिक बांध मजबूत होणे**
  - घरात वेळ वाढल्यामुळे पालकांना मुलांबरोबर तसेच ज्येष्ठांबरोबर अधिक गुणवत्तापूर्ण वेळ घालवता येतो.
  - उदाहरण: लॉकडाउनदरम्यान अनेक तरुण पालकांनी मुलांच्या दैनंदिन क्रिया, वाढीचे टप्पे आणि महत्वाचे क्षण प्रत्यक्ष पाहू शकल्याचे सांगितले.
- **भावनिक आधार अधिक मजबूत होणे**
  - एकत्र राहण्यामुळे ताण-तणावाच्या काळात कुटुंबीय एकमेकांना अधिक चांगला भावनिक आधार देऊ शकतात.
  - एकत्र जेवणे, छंद जोपासणे, घरातील उपक्रम यात सहभागी होण्यामुळे पती-पत्नीचे नाते तसेच पिढ्यांमधील नातेसंबंध अधिक दृढ होतात.
- **लवचिक वेळापत्रकामुळे जबाबदाऱ्या वाटून घेणे सोपे**
  - पती-पत्नी दोघांनाही घरकाम व मुलांची काळजी घेण्यासाठी समान सहभाग देणे सोपे होते, ज्यामुळे नातेसंबंध अधिक समतोल बनतात.
  - उदाहरण: शहरी अणुकुटुंबांत सहपालनपद्धती (co-parenting) व स्वयंपाकाची कामे वाटून करण्याचे प्रमाण वाढले आहे.
- **प्रवासाच्या ताणतणावात घट**
  - रोजच्या प्रवासाचा ताण कमी झाल्यामुळे थकवा कमी होतो आणि कुटुंबासोबत वेळ घालवण्यासाठी अधिक ऊर्जा उपलब्ध होते.
- **ज्येष्ठ नागरिकांची अधिक चांगली काळजी**
  - घरून काम करणाऱ्या व्यावसायिकांना वृद्ध पालकांची देखरेख व काळजी अधिक जवळून घेता येते, ज्यामुळे बाहेरील केअरगिव्हर्सवरील अवलंबित्व कमी होते.

नकारात्मक परिणाम

- **काम आणि वैयक्तिक जीवनातील सीमारेषा धूसर होणे**
  - काम आणि घरगुती जीवन यांत स्पष्ट सीमारेषा नसल्याने तणाव व वाद निर्माण होऊ शकतात.
  - उदाहरण: जेवणाच्या वेळी किंवा कौटुंबिक वेळेत कामाचे कॉल घेण्यामुळे घरात नाराजीचे वातावरण तयार होते.
- **वैयक्तिक जागेचा अभाव**
  - सतत एकत्र राहिल्यामुळे पती-पत्नीमध्ये किंवा पालक व मुलांमध्ये खाजगी वेळ मिळत नसल्याने चिडचिड व मतभेद होऊ शकतात.
- **घरकामातील लिंगभेद अधिक वाढणे**
  - महिलांवर घरकाम व मुलांची काळजी यांचा disproportionate भार येतो, जरी त्या कार्यालयाचे कामही घरून करत

असल्या तरी.

- ➤ उदाहरण: कोविड-19 काळात अनेक महिलांना ऑफिस डेडलाइन्स आणि कुटुंबीय जबाबदाऱ्या यात तोल सांभाळताना मोठ्या अडचणींचा सामना करावा लागला.

- **डिजिटल थकवा आणि त्याचा नातेसंबंधांवर परिणाम**
  - ➤ स्क्रीन टाइम वाढल्यामुळे प्रत्यक्ष, अर्थपूर्ण संवादाचे प्रमाण कमी होते, ज्याचा कौटुंबिक नात्यांवर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो.
- **आर्थिक ताणाचा कौटुंबिक वातावरणावर परिणाम**
  - ➤ नोकरीतील अनिश्चितता, कामाचा ताण किंवा ओव्हरवर्क यामुळे घरात चिडचिड व तणाव वाढू शकतो, ज्यामुळे नातेसंबंध ताणले जाऊ शकतात.

IMPORTANT **समकालीन समाजातील कुटुंबांच्या बदलत्या स्वरूपाचे स्पष्टीकरण**

- **लहान (न्यूक्लियर) कुटुंबांची वाढ**
  - ➤ वाढती शहरीकरण प्रक्रिया, नोकरीसाठी स्थलांतर, आणि उच्च शिक्षणामुळे लहान कुटुंबांची पसंती वाढत आहे.
  - ➤ उदाहरण: बंगळुरू आणि मुंबइसारख्या महानगरांमध्ये 50% पेक्षा अधिक कुटुंबे न्यूक्लियर स्वरूपाची आहेत (जनगणना 2011).
- **एकल पालक कुटुंबांचे उदय**
  - ➤ वाढते घटस्फोट प्रमाण, विधवापण, किंवा स्वतःच्या इच्छेने (उदा., दत्तक घेतलेल्या मुलाचे एकल मातृत्व किंवा सहायक प्रजनन तंत्रज्ञानाद्वारे) एकल पालक कुटुंबांची संख्या वाढत आहे.
  - ➤ उदाहरण: शहरी मध्यमवर्गीय महिलांकडून एकल पालक म्हणून दत्तक घेतल्या जाणाऱ्या मुलांची वाढती संख्या.
- **लिव्ह-इन रिलेशनशिप्समध्ये वाढ**
  - ➤ तरुणांमधील बदललेली सामाजिक दृष्टीकोन, कायदेशीर मान्यता (उदा., सर्वोच्च न्यायालयाचे लिव्ह-इन पार्टनर्सच्या अधिकारांबाबतचे निर्णय), आणि आर्थिक स्वावलंबनामुळे या प्रकारच्या नातेसंबंधांना पुष्टी मिळत आहे.
  - ➤ उदाहरण: दिल्ली आणि पुण्यासारख्या महानगरांमध्ये याचा अधिक प्रसार.
- **निर्बाळ (DINK – Double Income, No Kids) कुटुंबांची वाढ**
  - ➤ करिअरच्या महत्त्वाकांक्षा, आर्थिक प्राधान्यक्रम, आणि जीवनशैलीतील बदल यांमुळे काही जोडपी मुलं न होण्याचा निर्णय घेतात.
  - ➤ उदाहरण: अनेक दुहेरी उत्पन्न असलेली शहरी जोडपी करिअर आणि प्रवासावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी मुलं न होण्याचा पर्याय निवडतात.
- **ब्लेंडेड किंवा पुनर्रचित कुटुंबे**
  - ➤ पुनर्विवाहानंतर पूर्वीच्या विवाहातील मुलांसह तयार होणारी कुटुंबे.
  - ➤ उदाहरण: घटस्फोट आणि पुनर्विवाह यांचा वाढता स्वीकार झाल्यामुळे शहरी भागात ही कुटुंबरचना अधिक सामान्य होत आहे.

- **विखुरलेल्या स्वरूपातील विस्तारित कुटुंबे**
  - सदस्य वेगवेगळ्या ठिकाणी राहत असले तरी वारंवार संपर्क, समारंभांमध्ये सहभाग, आणि भावनिक नाती यांमुळे घनिष्ट कुटुंबीय संबंध टिकून राहतात.
  - उदाहरण: "व्हर्च्युअल संयुक्त कुटुंबे" — वेगवेगळ्या शहरांमध्ये राहत असूनही सण, विवाह, संकटांच्या काळात एकत्र येणारी कुटुंबे.
- **समलिंगी कुटुंबरचना**
  - कलम 377 रद्द केल्यानंतर (2018) LGBTQIA+ समुदायातील कुटुंबरचनेची सामाजिक स्वीकृती हळूहळू वाढत आहे.
  - उदाहरण: शहरी भागात समलिंगी जोडपी एकत्र राहताना किंवा मुलांना दत्तक घेताना दिसतात.
- **मातृकेंद्रित किंवा मातृवंशीय कुटुंबव्यवस्था**
  - जरी दुर्मिळ असली, तरी मेघालयातील खासी आणि केरळमधील नायर यांसारख्या काही समाजांमध्ये आजही मातृवंशीय परंपरा टिकून आहेत, ज्यातून प्रादेशिक विविधता दिसून येते.
- **आंतरराष्ट्रीय (Transnational) कुटुंबे**
  - कुटुंबातील सदस्य वेगवेगळ्या देशांत राहत असले तरी आर्थिक मदत, भावनिक बंध, आणि नियमित भेटी यांमुळे कुटुंबीय नाती घट्ट राहतात.
  - उदाहरण: परदेशस्थ भारतीय (NRI) व्यक्ती आपल्या भारतातील ज्येष्ठ पालकांशी सतत संपर्कात राहतात आणि वारंवार भेट देतात.

२. विवाह (Marriage)

सामाजिक संस्थेच्या स्वरूपातील विवाह

- विवाह ही दोन व्यक्तींमधील सामाजिक व कायदेशीरदृष्ट्या मान्यताप्राप्त अशी जीवनभराची नाती निर्माण करणारी संस्था आहे. यात पती-पत्नी, त्यांची मुले आणि नातेवाइक यांच्यातील हक्क व कर्तव्ये निश्चित केली जातात.
- विवाह लैंगिक आचरणाचे नियमन करतो, संततीला वैधता प्रदान करतो आणि कुटुंब व कुटुंबांमधील संधिसंबंधांमुळे सामाजिक स्थैर्य टिकवतो.
- भारतात विवाह हा केवळ करार नसून एक पवित्र संस्कार मानला जातो. त्यामुळे तो धार्मिक, सांस्कृतिक मूल्यांशी घट्टपणे जोडलेला आहे.

विवाहाचे प्रकार

- **एकपत्नीत्व (Monogamy)**
  - एका पुरुषाचे एका स्त्रीबरोबर असलेले विवाहसंबंध.
  - हा विवाहप्रकार जगभर सर्वाधिक प्रचलित असून भारतात कायद्यानेही यालाच मान्यता आहे (काही वैयक्तिक कायदे वगळता).
- **बहुपत्नीत्व (Polygyny)**
  - एका पुरुषाच्या अनेक स्त्रियांशी एकाच वेळी विवाहाचे नाते.
  - एतिहासिक काळात काही हिंदू राजघराण्यांमध्ये हा प्रकार प्रचलित होता.
  - इस्लामिक वैयक्तिक कायद्यानुसार पुरुषास चार पत्नीपर्यंत विवाह करण्याची परवानगी आहे.
- **बहुपतित्व (Polyandry)**

- एका स्त्रीचे अनेक पुरुषांशी विवाहसंबंध.
- अत्यंत दुर्मिळ; मात्र निलगिरीतील टोडा जमात, तसेच हिमालयीन भागातील काही समुदायांमध्ये (उदा. हिमाचल प्रदेशातील काही खोऱ्यांत) आढळतो.

- **अंतर्विवाह (Endogamy)**
  - विशिष्ट जातीत, समुदायात किंवा सामाजिक गटातच विवाह करण्याची पद्धत.
  - भारतात जातिव्यवस्थेत शुद्धता व सामाजिक स्थान टिकवण्यासाठी हा प्रकार पारंपरिकरित्या आढळतो.
- **बहिर्विवाह (Exogamy)**
  - विशिष्ट गटाबाहेर विवाह करण्याची प्रथा.
  - उदाहरण: हिंदूंमध्ये गोत्र बहिर्विवाह, म्हणजेच समान गोत्रातील विवाह निषिद्ध.
- **क्रॉस-कझिन व पॅरलल-कझिन विवाह**
  - दक्षिण भारतातील काही समाजांमध्ये (उदा. तामिळनाडू) क्रॉस-कझिन विवाह प्राधान्याने स्वीकारले जातात.
  - पॅरलल-कझिन विवाह तुलनेने दुर्मिळ व बहुतेक भारतीय समाजांमध्ये टाळले जातात.

विवाहाचे महत्त्व

- **सामाजिक स्थैर्य व सुव्यवस्था**
  - विवाह लैंगिक संबंध व प्रजननाला सामाजिक वैधता देतो.
  - वारसा, उत्तराधिकार व संपत्तीच्या हक्कांचे नियमन करण्यास मदत करते.
- **संधिसंबंधांची निर्मिती (Alliance Formation)**
  - विवाहाद्वारे कुटुंबे, वंश, जाती किंवा समुदायांमध्ये संबंध निर्माण होतात.
  - उदाहरण: बऱ्याच वेळा अरेंज मॅरेजमुळे जातीजमातीतील एक्य दृढ होते.
- **समाजीकरण व संस्कृतीचे संवहन**
  - कुटुंब हे समाजीकरणाचे प्राथमिक केंद्र आहे. विवाहाद्वारे निर्माण झालेले कुटुंब मुलांना मूल्ये, परंपरा व सामाजिक आचार शिकवते.
- **आर्थिक सहकार्य**
  - विवाह दोन आर्थिक घटकांना एकत्र आणतो; संसाधनांचे वाटप, श्रमविभाजन आणि संपत्ती निर्माण करण्यास मदत होते.
- **भावनिक व मानसिक आधार**
  - पती-पत्नी व त्यांच्या कुटुंबियांना सहचार, सुरक्षितता आणि भावनिक मजबुती प्रदान होते.
- **धार्मिक व विधींचे महत्त्व**
  - भारतात विवाह हा एक धार्मिक संस्कार मानला जातो.
  - तो जीवनातील महत्त्वाचे टप्पे दर्शवतो आणि धार्मिक ओळख बळकट करतो.

आधुनिक काळातील विवाहाचे बदलते स्वरूप

उलरिक बेक यांच्या मते आधुनिक समाजातील विवाह 'वैयक्तिक निवडींवर आधारित' आणि 'व्यक्तिकेंद्रित' होत आहे. भारतातही परंपरा आणि आधुनिकतेचे मिश्रित रूप दिसून येते.

1. अरेंज मॅरेजपासून लव्ह मॅरेजकडे झुकाव

- शहरी, सुशिक्षित तरुणांमध्ये वैयक्तिक पसंतीचे विवाह वाढत आहेत.
- उदाहरण: महानगरांमध्ये ३०–४०% विवाह प्रेमविवाह असल्याचे सर्वेक्षणात दिसते.

2. आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाह वाढ

- शहरीकरण, शिक्षण व सामाजिक गतिशीलतेमुळे अशा विवाहांची संख्या वाढत आहे.
- स्पेशल मॅरेज ॲक्ट अशा विवाहांना कायदेशीर संरक्षण देते.

3. लिव्ह-इन रिलेशनशिप्सचा स्वीकार

- विवाहाशिवाय सहजीवनाचे प्रमाण तरुणांमध्ये वाढत आहे.
- सर्वोच्च न्यायालयाने लिव्ह-इन नात्यांना काही कायदेशीर हक्कही दिले आहेत.

4. उशिरा विवाह व कमी प्रजननदर

- उच्च शिक्षण, करिअरला प्राधान्य इत्यादी कारणांमुळे विवाह व मातृत्व-पितृत्व उशिरा स्वीकारले जाते.
- भारतात विवाहाचे मध्यम वय वाढले असून TFR घटत आहे.

5. घटस्फोट व पुनर्विवाहात वाढ

- पाश्चिमात्य देशांच्या तुलनेत भारतात घटस्फोट दर कमी असला तरी वाढती प्रवृत्ती दिसते.
- पुनर्विवाहाचा स्वीकार वाढत असला तरी स्त्रियांबाबत सामाजिक पूर्वग्रह अद्याप दिसतात.

6. विवाहातील बदलती लिंगभावी भूमिका

- शहरी भागात समताधिष्ठित नात्यांकडे कल—संयुक्त निर्णयप्रक्रिया, घरकामातील सहभाग, बालसंवर्धनातील जबाबदारी याकडे झुकाव.
- दुहेरी करिअर सांभाळणाऱ्या दाम्पत्यांची संख्या वाढते आहे.

7. तंत्रज्ञानाचा जोडीदार निवडीवर प्रभाव

- ऑनलाइन मॅट्रिमोनियल साइट्स, ॲप्समुळे जोडीदार निवडीचे स्वरूप बदलले आहे.
- पारंपरिक जाळ्यापलीकडे पर्याय उपलब्ध होऊ लागले आहेत.

8. कायदे व धोरणांतील बदल

- वैयक्तिक कायद्यांतील सुधारणा (उदा. मुस्लिम महिला संरक्षण अधिनियम)
- समलैंगिक नात्यांच्या मान्यतेवर सुरू असलेली सामाजिक व कायदेशीर चर्चा - यांमुळे विवाहाची संकल्पना बदलत आहे.

IMPORTANT

समलिंगी विवाहाचे कायदेशीर मान्यतेबाबत चर्चा

पार्श्वभूमी

- भारताने 2018 मध्ये नवतेज सिंह जोहर विरुद्ध भारत संघ या एतिहासिक प्रकरणात परस्पर संमतीने असलेल्या समलैंगिक संबंधांना गुन्हा ठरवणारा कायदा रद्द केला, ज्यामुळे LGBTQIA+ व्यक्तींच्या हक्कांना संवैधानिक मान्यता मिळाली.
- मात्र, भारतातील कोणत्याही वैयक्तिक किंवा नागरी कायद्यानुसार समलिंगी विवाहाला अद्याप कायदेशीर मान्यता नाही.
- समता, प्रतिष्ठा आणि सामाजिक स्वीकृतीसाठी समलिंगी विवाहाच्या कायदेशीर मान्यतेची मागणी वाढत आहे.

मान्यतेच्या बाजूने मांडले जाणारे मुद्दे

1. समता आणि भेदभावविरोध

- कायदेशीर मान्यता मिळाल्यास विवाह, वारसा, दत्तक, करसवलत, आरोग्यसेवा इत्यादी सर्व हक्कांमध्ये समानता मिळेल.
- हे संविधानातील समानता (कलम 14), भेदभावविरोध (कलम 15) आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य (कलम 21) या तत्त्वांना बळकटी देते.

2. सामाजिक स्वीकृती आणि प्रतिष्ठा

- विवाहाची कायदेशीर मान्यता मिळाल्यास LGBTQIA+ व्यक्तींवरील कलंक कमी होइल आणि त्यांना समाजात सन्मानपूर्वक स्थान मिळेल.

3. मानसिक आणि भावनिक लाभ

- कायदेशीर सुरक्षा आणि सामाजिक वैधता मिळाल्यामुळे समलिंगी जोडप्यांची मानसिक व भावनिक सुरक्षितता वाढते.

4. आंतरराष्ट्रीय उदाहरणे

- अमेरिका, कॅनडा तसेच अनेक युरोपीय देशांनी समलिंगी विवाह वैध ठरवले असून, ते जागतिक मानवाधिकार मूल्यांशी सुसंगत आहे.

मान्यतेविरुद्ध (किंवा आव्हानात्मक) मुद्दे

1. सांस्कृतिक आणि धार्मिक विरोध

- अनेकांच्या मते विवाह हे स्त्री-पुरुषातील पवित्र नाते असून धार्मिक-परंपरागत मूल्यांवर आधारित आहे.
- काही धार्मिक गट विवाहाच्या संकल्पनेत बदल करण्याला ठाम विरोध करतात.

2. कायदेशीर आणि सामाजिक गुंतागुंत

- भारतातील विवाहविषयक कायदे धर्मनिहाय वेगवेगळे आहेत, त्यामुळे एकसमान मान्यता देताना अडचणी निर्माण होतात.
- दत्तक, सरोगसी, पालकत्वाची मान्यता इत्यादी विषयांवरही मतभेद कायम आहेत.

3. समाजाची तयारी

- विशेषतः ग्रामीण व पारंपरिक भागांमध्ये समलिंगी विवाह स्वीकृतीबाबत सामाजिक प्रतिकार दिसू शकतो.

सध्याची कायदेशीर स्थिती आणि पुढील दिशा

- विशेष विवाह अधिनियम, 1954 (SMA) अंतरधर्मीय विवाह मान्य करतो, परंतु समलिंगी विवाहांना यात मान्यता नाही.
- समलिंगी विवाहाच्या कायदेशीर मान्यतेसाठी अनेक याचिका सर्वोच्च न्यायालयात प्रलंबित आहेत.

- प्रगतिशील कायदे, धोरणे आणि जनजागृती मोहिमा आवश्यक असून, समाजातील मानसिकता बदलण्यासाठीही प्रयत्न गरजेचे आहेत.
- समलिंगी विवाहाला कायदेशीर मान्यता देणे हे भारताच्या मानवाधिकार व संविधानिक मूल्यांशी सुसंगत पाऊल ठरेल.

IMPORTANT

आंतरधर्मीय आणि आंतरजातीय विवाह

व्याख्या (Definitions)

1. आंतरधर्मीय विवाह (Interfaith Marriage)

- वेगवेगळ्या धर्मीय समुदायांतील दोन व्यक्तींमध्ये होणारा विवाह.
- धार्मिक परिवर्तनाची आवश्यकता नसताना नागरी विवाहाची परवानगी देणाऱ्या विशेष विवाह अधिनियम, 1954 अंतर्गत असे विवाह नोंदवले जातात.

2. आंतरजातीय विवाह (Intercaste Marriage)

- एकाच धर्मातील किंवा भिन्न धर्मातील वेगवेगळ्या जातसमूहांतील दोन व्यक्तींमध्ये होणारा विवाह.
- पारंपरिक जातीय श्रेणी आणि एंडोगॅमीच्या (स्वजातीय विवाहाच्या) रूढ संकेतांना आव्हान देणारी प्रवृत्ती म्हणून या विवाहांकडे पाहिले जाते.

महत्त्व (Significance)

1. सामाजिक एकात्मता आणि बहुलत्व

- धार्मिक व जातीय अंतर कमी करून सामुदायिक सौहार्द वाढवतात.
- व्यक्तींमधील संवाद आणि समज वाढल्यामुळे सामाजिक पूर्वग्रह व ठोकताळे कमी होण्यास मदत होते.

2. परंपरागत मान्यतांना आव्हान

- जात आणि धर्म यांच्या सीमारेषा मोडून एंडोगॅमी व कठोर सामाजिक स्तरव्यवस्थेला धक्का देतात.
- समानता, आधुनिक मूल्ये आणि प्रगतिशीलतेकडे जाणारे पाऊल म्हणून पाहिले जाते.

3. कायदेशीर संरक्षण आणि प्रोत्साहन

- विशेष विवाह अधिनियम अंतर्गत धार्मिक परिवर्तनाची गरज नसताना कायदेशीर हक्कांचे संरक्षण मिळते.
- केरळ, महाराष्ट्र यांसारख्या काही राज्यांत सामाजिक सुधारासाठी आंतरजातीय विवाह करणाऱ्या जोडप्यांना आर्थिक प्रोत्साहन दिले जाते.

आव्हाने (Challenges)

1. सामाजिक कलंक व कौटुंबिक विरोध

- अशा विवाहांमध्ये अनेकदा कौटुंबिक नाराजी, बहिष्कार किंवा हिंसा यांसारख्या समस्या निर्माण होतात.
- विशेषतः ग्रामीण भागात ऑनर किलिंग आणि सामाजिक बहिष्काराच्या घटना नोंदल्या गेल्या आहेत.

2. धार्मिक आणि सांस्कृतिक संघर्ष

- विवाहसोहळ्याच्या पद्धती, मुलांचे संगोपन, त्यांचे धार्मिक ओळख निर्धारण इत्यादींबाबत मतभेद उद्भवू शकतात.

3. कायदेशीर अडथळे

- विशेष विवाह अधिनियमांतर्गत विवाह नोंदणीच्या प्रक्रियेत
- नोकरशाही विलंब, चौकशी किंवा त्रास अशा अडचणींचा सामना करावा लागू शकतो.

4. लिंगाधारित परिणाम (Gendered Impacts)

- निम्न जाति किंवा अल्पसंख्याक धर्मातील महिलांना सामाजिक विरोध, हिंसा किंवा दडपणाचा अधिक फटका बसतो.

IMPORTANT **भारतीय समाजात विवाह हा पवित्र संस्कार (Sanskara) म्हणून आपले मूल्य गमावत आहे का?**

विवाहाच्या पावित्र्यात घट होत असल्याची कारणे

1. वाढते घटस्फोटाचे प्रमाण आणि वैवाहिक तणाव

- शहरांमध्ये आणि अर्ध-शहरी भागात विभक्त राहणे व घटस्फोटाचे प्रमाण वाढत असून, विवाह हा आजीवन पवित्र बंध मानण्याची धारणा कमकुवत होत आहे.
- उदाहरण: नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्व्हे (NFHS) नुसार शिक्षित आणि नोकरी करणाऱ्या वर्गामध्ये घटस्फोटाचे प्रमाण हळूहळू वाढताना दिसते.

2. प्रेमविवाह आणि आंतरजातीय/आंतरधर्मीय विवाहांची वाढ

- वैयक्तिक निवडीच्या दृष्टीने हे सकारात्मक असले तरी पारंपरिक विवाहसंस्कार, कुटुंबसंमती आणि धार्मिक विधींचे महत्त्व यांना यामुळे काही वेळा आव्हान निर्माण होते.
- उदाहरण: अनेक आंतरधर्मीय विवाहांमध्ये विस्तृत धार्मिक विधी न करता थेट कायदेशीर नोंदणीला प्राधान्य दिले जाते.

3. बदलत्या लिंगभुमिका आणि व्यक्तिवाद

- वैयक्तिक समाधान, करिअर आणि वैयक्तिक अधिकारांवर वाढती भर यामुळे विवाह हा सामूहिक धार्मिक कर्तव्यापेक्षा वैयक्तिक करारासारखा मानला जाऊ लागला आहे.
- महिलांची आर्थिक स्वायत्तता वाढल्याने त्यांनी पितृसत्ताक विवाहबंधांवर प्रश्न उपस्थित करणे आणि तणावपूर्ण वैवाहिक जीवनातून बाहेर पडणे सोपे झाले आहे.

4. सहजीवन (Live-in) संबंधांची वाढ आणि विवाह विलंब

- औपचारिक विवाह न करता सहजीवन स्वीकारणाऱ्यांचे प्रमाण वाढत असून, पारंपरिक विवाहसंस्कारांच्या पवित्रतेला हे आव्हान ठरते.
- उच्च शिक्षण, करिअर आणि आर्थिक स्थिरतेसाठी विवाह उशिरा करण्याकडे कल वाढला असून त्यामुळे पारंपरिक संस्कारांचे आयोजन पुढे ढकलले जाते.

विवाहाच्या पवित्रतेचे सातत्य दर्शवणारी कारणे

- **सांस्कृतिक आणि धार्मिक परंपरेची सखोल मुळे**
  - अजूनही बहुसंख्य लोक विवाहाला जीवनातील एक महत्त्वाचा आणि पवित्र संस्कार मानतात, जो कुटुंब आणि समाजाच्या ओळखीचा अविभाज्य भाग आहे.
  - उदाहरण: धार्मिक विधींसह भव्य लग्नसमारंभ आजही भारतभर सर्वत्र प्रचलित आहेत.

- **सामाजिक गरज आणि अपेक्षा**
  - विशेषतः ग्रामीण भागात आणि वृद्ध पिढीत विवाह हा सामाजिक गरज म्हणून पाहिला जातो.
  - जन्म, मृत्यू आणि विवाह यांसारख्या संस्कारांभोवती समाजातील बहुतेक परंपरा आजही टिकून आहेत.
- **आधुनिक संदर्भात पुनर्मूल्यांकन**
  - अनेक दांपत्ये आणि समुदाय आधुनिक मूल्यांच्या पार्श्वभूमीवर विवाहाचे अर्थ पुन्हा परिभाषित करत असले तरी धार्मिक आणि सांस्कृतिक विधींचे महत्त्व टिकवून ठेवत आहेत.
  - परस्पर आदर, सहजीवन, समता आणि सोबत या नवीन मूल्यांसहही विवाहातील पवित्रता जपली जाते.
- **कायदेशीर आणि संस्थात्मक बळकटीकरण**
  - हिंदू विवाह अधिनियम, स्पेशल मॅरेज Act यांसारखे कायदे विवाहाला औपचारिक व सामाजिक संस्था म्हणून ओळख देतात आणि त्याचे सांस्कृतिक-कल्याणकारी स्वरूप मजबूत करतात.

निष्कर्ष

- विवाहाच्या स्वरूपात आणि त्याबाबतच्या वैयक्तिक समजुतींमध्ये बदल होत असले तरी विवाह हा संस्कार म्हणून भारतीय समाजात आपली सांस्कृतिक आणि धार्मिक महत्त्वपूर्णता टिकवून आहे.
- परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यातील संघर्षामुळे विवाहाची नवीन स्वरूपे उदयास येत असली तरी विवाह हा पवित्र संस्कार म्हणून पूर्णपणे कमी झाला असे म्हणणे योग्य ठरणार नाही.

३. भारतातील जातिव्यवस्था

व्याख्या

- जातिव्यवस्था ही भारतीय समाजातील जन्मावर आधारित, वंशपरंपरागत व अंतर्विवाही सामाजिक स्तरव्यवस्था आहे. यामध्ये लोकांना जन्म, व्यवसाय आणि सामाजिक स्थानाच्या आधारे वेगवेगळ्या स्तरांमध्ये विभागले जाते.
- तिचा उगम प्राचीन हिंदू धार्मिक ग्रंथांतील वर्णव्यवस्थेशी — ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र — संबंधित मानला जातो; परंतु वास्तवातील जातिव्यवस्था अधिक जटिल असून हजारो जाती-जमातींनी (जाती/उपजाती) बनलेली आहे.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन

- **लुइ ड्युमाँ (Louis Dumont) :** त्यांनी जातिव्यवस्थेकडे "शुद्ध आणि अशुद्धतेच्या तत्त्वांवर आधारित व्यवस्था" म्हणून पाहिले. त्यांच्यानुसार तिचा पाया धार्मिक व वैदिक नियमांमध्ये असून आर्थिक घटक गौण मानले जातात.
- **एम. एन. श्रीनिवास (M. N. Srinivas) :** त्यांनी “संस्कृतीकरण” (Sanskritization) ही संकल्पना मांडली — ज्यामध्ये खालच्या जाती स्वतःचा सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी वरच्या जातींच्या रीतीरिवाजांचा स्वीकार करतात. त्यांनी “Dominant Caste” च्या संकल्पनेद्वारे ग्रामीण सत्ताकाठामधील जातींची भूमिका स्पष्ट केली.
- **आंद्रे बेटइय (André Béteille) :** त्यांनी आधुनिक भारतात लोकशाही समानतेसोबत जातीय असमानता कशी एकत्र नांदते, यावर प्रकाश टाकला.
- **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :** त्यांनी जातिव्यवस्थेचा कठोर निषेध केला. त्यांच्यानुसार जात ही सामाजिक अन्याय, अस्पृश्यता आणि मानवी हक्कांचे उल्लंघन करणारी व्यवस्था असून तिचा संपूर्ण अंत होणे अत्यावश्यक आहे.

जातिव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये

1. **वंशपरंपरागत आणि जन्मनिश्चित :** जात ही जन्मतः ठरते आणि आयुष्यभर बदलत नाही.
2. **अंतर्विवाह (Endogamy) :** समान जातीतच विवाह करण्याचा कठोर नियम पाळला जातो, ज्यामुळे “शुद्धता” टिकवली जाते.

3. **व्यवसायनियोजन :** पारंपरिक जातीनुसार व्यक्तींना विशिष्ट व्यवसायाशी जोडले गेले होते (उदा., ब्राह्मण – पुजारी, दलित – मैलवाहन इ.).

4. **स्तरक्रमबद्धता आणि असमानता :** जातिव्यवस्था वरून खालपर्यंत ठरावीक श्रेणीबद्ध आहे — ब्राह्मण वरच्या स्तरावर आणि दलित सर्वात खालच्या स्तरावर मानले जात.

5. **सामाजिक विभाजन :** शुद्ध-अशुद्धतेच्या नियमांमुळे एकत्र जेवण, पाणी पिणे, मंदिरप्रवेश इत्यादी सामाजिक व्यवहारांवर निर्बंध लादले जात.

6. **सामाजिक नियंत्रण व शिक्षा :** जातपंचायतीकडून नियमभंग करणाऱ्यांना दंड, बहिष्कार किंवा इतर शिक्षा केल्या जात.

7. **धार्मिक मान्यता :** मनुस्मृतीसारख्या ग्रंथांद्वारे जातिव्यवस्थेला धार्मिक समर्थन मिळाले आणि पुढील हिंदू प्रथांतही ती वैध ठरवली गेली.

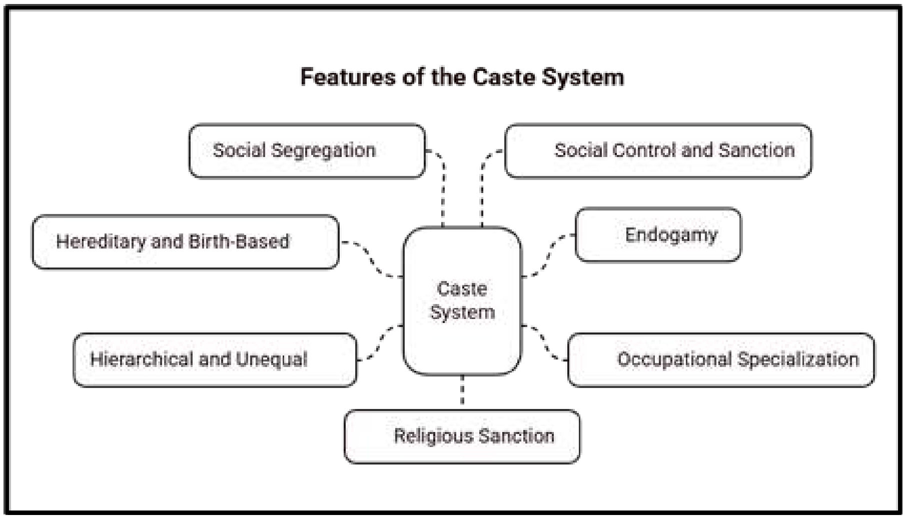

भारतातील जातीव्यवस्थेची उत्क्रांती

टप्पे / पैलू	तपशील आणि मुख्य मुद्दे
उत्पत्ती आणि प्रारंभीची घडण	• वैदिक काळातील (सु. इ.स.पू. 1500) चार वर्णव्यवस्थेपासून उगम – ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र. • ऋग्वेदातील पुरुषसूक्तामध्ये वर्णव्यवस्था ब्रह्मांडीय पुरुषाच्या देहातून उद्भवलेली दैवी सामाजिक रचना म्हणून प्रतिपादित. • पुढे ही व्यवस्था जाति प्रणालीमध्ये परिवर्तित झाली—स्थानिक पातळीवरील, व्यवसायाधिष्ठित आणि एंडोगॅमस (विवाह समूहातच विवाह) असलेल्या हजारो जाति निर्माण झाल्या. • लुइ ड्यूमाँ यांच्या मतानुसार जाति व्यवस्था शुद्धता आणि अशुद्धता या संकल्पनांवर आधारित आहे.
प्राचीन आणि शास्त्रीय कालखंड	• मनुस्मृतीने जातीनुसार कर्तव्यांचे संहिताकरण केले आणि सामाजिक श्रेणीभेद तसेच अस्पृश्यतेला बळकटी दिली (सु. इ.स.पू. 2रा शतक–इ.स. 3रे शतक). • व्यवसायाधारित विशेषीकरण आणि एन्डोगॅमी (स्वजातीय विवाह) हे सामाजिक जीवनाचे प्रमुख घटक होते. • शहरांतील व्यापारी संघटनांवर (गिल्ड्स) जातीय ओळखींचा ठसा स्पष्टपणे जाणवत असे.
मध्ययुगीन काळ	• भक्ती–सूफी चळवळींनी जातिव्यवस्थेतील कडकपणा आव्हानित केला. • कबीर, संत तुकाराम यांसारख्या संतांनी सामाजिक समता आणि जातिभेदमुक्त समाजाचा संदेश दिला. • तरीही जातिव्यवस्था पूर्णपणे नष्ट झाली नाही; काही मुस्लिम समाजांतही जातीसमान संरचना विकसित झाल्या. • मुघल काळात सांस्कृतिक संमिश्रण (syncretism) वाढले, परंतु जातिव्यवस्थेचे उच्चाटन झाले नाही.

वसाहतवादी काळ	• ब्रिटिशांनी 1871 पासून सुरू झालेल्या जनगणनेद्वारे जातीय ओळखी निश्चित आणि कठोर केल्या. • औपनिवेशिक आर्थिक बदलांनी परंपरागत जातव्यवस्थेचे काही पैलू विस्कळीत केले, परंतु अनेक ठिकाणी तेच जातभेद अधिक बळकटही झाले. • ब्रिटिश प्रशासन, लष्करी भरती (उदा. "मार्शल रेस" सिद्धांत) आणि प्रशासकीय वर्गीकरणासाठी जात हा एक महत्त्वाचा निकष बनला. • जोतीबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या समाजसुधारकांनी जातीनिर्मित शोषणाची कठोर टीका केली.
स्वातंत्र्योत्तर काळ	• संविधानाने अस्पृश्यता (अनुच्छेद 17) आणि जातीय भेदभाव (अनुच्छेद 15, 16) रद्द केले. • अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणासह सकारात्मक कृती (Affirmative Action) धोरणे लागू करण्यात आली. • राजकारणात जात अजूनही प्रभावी घटक आहे (उदा. मंडल आयोगाचे निष्कर्ष). • शहरीकरण आणि शिक्षणामुळे जातीय ओळख काही प्रमाणात कमी होते, परंतु ती पूर्णपणे नष्ट होत नाही. • आंतरजातीय विवाहांमध्ये वाढ, दलित आक्रमकता/दावेदारी, तसेच व्यवसायगत गतिशीलतेत वाढ असे बदल दिसून येतात.

जातिव्यवस्थेतील बदल

1. व्यवसायिक कठोरतेचा क्षय

- औद्योगिकीकरण आणि नागरीकरणामुळे परंपरागत, जातीनुसार वारसाहक्काने चालत आलेल्या व्यवसायांचे महत्व कमी होत आहे.
- उदाहरण: दलित व इतर जातींचे लोक आयटी, व्यवसाय, सरकारी सेवा अशा विविध क्षेत्रांत प्रवेश करत आहेत.

2. संस्कृतीकरण आणि इतर सामाजिक उन्नती प्रक्रियांमध्ये वाढ

- खालच्या जाती उच्च जातीय प्रथा, विधी आणि जीवनशैली स्वीकारून सामाजिक स्थान उंचावण्याचा प्रयत्न करतात.
- उदाहरण: एम. एन. श्रीनिवास यांनी मांडलेला संस्कृतीकरणाचा सिद्धांत — अनेक मागासवर्गीय जातींमध्ये शाकाहार, ब्राह्मणी विधी अशा प्रथांचे स्वीकारणे आढळते.

3. राजकीय संघटन आणि जातिचे लोकशाहीकरण

- जातीय ओळखी राजकारणात प्रभावी बनल्यामुळे जातिवर आधारित पक्ष आणि आघाड्या उदयाला आल्या.
- उदाहरण: उत्तर प्रदेशातील बहुजन समाज पक्ष (BSP) — दलित हितांचे प्रतिनिधित्व करणारा पक्ष.

4. आरक्षण आणि सकारात्मक भेदभाव धोरणे

- शासनाने SC/ST/OBC समुदायांसाठी शिक्षण व नोकरीत आरक्षण उपलब्ध करून दिल्यामुळे त्यांचा सामाजिक–आर्थिक विकास वेगाने होऊ लागला.

5. आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाहांमध्ये वाढ

- विशेषतः शहरी भागात असे विवाह वाढत असून, पारंपरिक पितृसत्ताक व एंडोगॅमीच्या (स्व-gotra/जातीत लग्न) संकल्पनांना आव्हान दिले जात आहे.
- उदाहरण: प्रेमविवाहांमध्ये जातिभेद ओलांडण्याचे प्रमाण वाढत आहे.

6. नागरीकरण आणि स्थलांतर

- शहरांमध्ये स्थलांतर झाल्याने पारंपरिक जातीय सामाजिक नियंत्रण कमी होते आणि सामाजिक संबंध अधिक लवचिक व व्यक्तिनिष्ठ होतात.
- शहरी झोपडपट्ट्या व कार्यस्थळांवर विविध जातींचे मिश्रण सहजपणे पाहायला मिळते.

7. दलित अस्मिता चळवळींचा उदय

- दलितांच्या हक्क, समानता व प्रतिष्ठेसाठी उदयास आलेल्या चळवळींमुळे जातीय पायाभूत असमानतेला गंभीर आव्हान उभे राहिले आहे.
- उदाहरण: आंबेडकरी चळवळ, जातीय अत्याचारांविरोधातील आंदोलनं.

8. तरुणांमधील बदलती सामाजिक दृष्टीकोन

- नव्या पिढीत जातिसंबंधी जाणीव पूर्वीपेक्षा कमी असून, क्षमता, गुणवत्ता आणि वैयक्तिक ओळख यांना अधिक महत्व दिले जात आहे.

जातिव्यवस्थेतील बदल घडवून आणणारे घटक

1. नागरीकरण आणि औद्योगिकीकरण

- शहरी भागांमध्ये स्थलांतर केल्याने पारंपरिक गावकेंद्रित जातनियंत्रण सैल होते, अनामिकता वाढते आणि व्यवसायिक विविधता निर्माण होते.
- औद्योगिक क्षेत्रातील नोकऱ्यांमुळे जातीनुसार ठरलेली व्यवसायिक बंधने कमी होतात.

2. शिक्षण

- विशेषतः खालच्या जातीत शिक्षणाची वाढती उपलब्धता सामाजिक गतिशीलतेला चालना देते व हक्कांची जाणीव वाढवते.
- गुणवत्ता आणि पात्रतेवर भर देणारे शिक्षण पारंपरिक जातश्रृंखलेला आव्हान देते.

3. आर्थिक विकास आणि जागतिकीकरण

- नव्या आर्थिक संधींमुळे विविध जातींचे लोक पारंपरिक व्यवसाय सोडून इतर क्षेत्रात प्रवेश करू लागले, ज्यामुळे आंतरजातीय संपर्क वाढला.
- जागतिक संस्कृतींच्या प्रभावामुळे व्यक्तिवाद वाढतो आणि पारंपरिक सामाजिक नियमांना आव्हान मिळते.

4. संवैधानिक आणि कायदेशीर उपाययोजना

- अस्पृश्यतेची समाप्ती (अनुच्छेद १७) आणि भेदभावविरोधी कायद्यांमुळे वंचित घटकांना सशक्तीकरण मिळते.
- शिक्षण, नोकरी आणि राजकारणातील आरक्षणामुळे सामाजिक प्रगतीची संधी वाढते.

5. सामाजिक सुधारणा चळवळी

- ज्योतिराव फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तसेच समकालीन कार्यकर्त्यांनी चालविलेल्या आंदोलने आणि विचारांनी जातीनिर्मित विषमता कमी करण्यास व समानतेची भावना रुजविण्यास मदत केली.

6. राजकीय संघटन आणि जागृती

- जातिनिहाय राजकीय पक्ष आणि मतदानाच्या पद्धतींमुळे जरी जातिचे भान वाढत असले तरी यामुळे जात-जागृती आणि राजकीय सक्षमीकरणही घडते.

7. आंतरजातीय विवाह आणि सामाजिक परस्परसंवाद

- शहरी भागांमध्ये आंतरजातीय विवाहांचे प्रमाण वाढत असून यामुळे जातीनुसार होणारी अंतogamy (जातांतर्गत विवाह) कमकुवत होत आहे.
- विविध जातीजमातींमधील सामाजिक मिसळ वाढल्याने जातिभान कमी होते.

8. तांत्रिक प्रगती आणि माध्यमांची भूमिका

- सोशल मीडियामुळे जातभेदावरील घटनांचे प्रगटीकरण होते, तसेच वंचित समाजांमध्ये एकजूट आणि संघर्षाची भावना निर्माण होते.
- माहितीच्या सुलभ उपलब्धतेमुळे पारंपरिक सामाजिक मूल्यांना प्रश्न विचारले जातात.

9. स्थलांतर

- ग्रामीण ते शहरी तसेच आंतरराज्य स्थलांतरामुळे समुदायातील जातीय एकसंधता कमी होते आणि अधिक सामाजिक लवचिकता निर्माण होते

भारतीय समाजातील बहुसांस्कृतिकता समजून घेण्यासाठी जातीव्यवस्थेचे महत्त्व

1. स्थैर्य

- जातिप्रथेमुळे भारतातील पारंपरिक सामाजिक संघटनाला सततता मिळाली.

2. उपजीविका

- विविध समुदायांना ठराविक व्यवसायांवर मक्तेदारी देऊन त्यांच्या उपजीविकेची हमी जातिप्रथेनं दिली.

3. सामाजिक सुरक्षा आणि ओळख

- व्यक्तीला सामाजिक सुरक्षा, सन्मान आणि ओळख प्रदान केली.
- विवाहाची जोडी निवडण्यापासून ते संकटाच्या काळातील मदत, वैद्यकीय सहाय्य, अगदी मृत्यूपश्चात अंतिम संस्कारांची जबाबदारीदेखील जातिसमूह पार पाडतो.

4. कार्यविभाजन

- पिढ्यान्पिढ्या विशिष्ट कौशल्ये आणि व्यवसाय परंपरेने हस्तांतरित करून सांस्कृतिक जतन आणि उत्पादकतेची सातत्य राखली.

5. सामाजिक विभाजनाची प्रमुख अक्ष

- भारतीय समाजाचे बहुसांस्कृतिक स्वरूप हे भाषा, धर्म आणि प्रदेश ओलांडून जातीय ओळखींशी घट्ट जोडलेले आहे.
- जातिव्यवस्थेचा अभ्यास केल्याने विविध संस्कृती कशा प्रकारे श्रेणीबद्ध सामाजिक गटांमध्ये संघटित झाल्या आहेत हे समजते.

6. धर्म आणि प्रदेशाशी जातिचे आंतरसंबंध

- एकाच धर्मामध्येही वेगवेगळ्या जातींच्या सांस्कृतिक प्रथा, बोलीभाषा आणि विधी भिन्न असतात.
- उदा.: तामिळनाडूतील ब्राह्मण आणि उत्तर प्रदेशातील ब्राह्मण यांच्या सांस्कृतिक पद्धतींमध्ये स्पष्ट फरक दिसतो.
- या स्तरित जात–धर्म नात्यामुळे भारताची सांस्कृतिक विविधता अधिक समृद्ध झाली आहे.

7. समूहसीमा आणि ओळख निर्मितीत जातिची भूमिका

- भारतातील बहुसांस्कृतिकता ही केवळ धार्मिक आणि भाषिक नसून, जातीयतेद्वारेही निश्चित होते.
- जात समुदायाचे सण, अन्नपदार्थ, पोशाख, कला प्रकार आणि दैनंदिन जीवन यावर मोठा प्रभाव टाकते.
- उदा.: राजपूत, जाट, दलित आणि आदिवासी समुदायांचे वेगळे सांस्कृतिक वारसे भारताच्या सांस्कृतिक तसबिरीत महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

8. सामाजिक एकात्मता व समूह एक्य

- जातिसमूह स्वतःच्या परंपरा, लोककथा, रूढी आणि प्रथांचे जतन करून भारताच्या सांस्कृतिक विविधतेत भर घालतात.

9. समावेशन आणि बहिष्करण समजण्यासाठी जातिची आवश्यकता

- विविध गटांमधील सामाजिक समावेशन आणि बहिष्करणाच्या पद्धती समजण्यासाठी जातिसंस्थेचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो.
- संसाधनांवर प्रवेश, संधी आणि सामाजिक परस्परसंवाद या सर्वांवर जात मोठ्या प्रमाणात प्रभाव टाकते.

10. जात आणि राजकीय प्रतिनिधित्व

- भारतातील बहुसांस्कृतिकतेचे राजकीय रूप हे जातीनुसार होणाऱ्या राजकीय संघटनांद्वारे आणि ओळख-पुष्टीद्वारे आकार घेत असते.
- वेगवेगळे समुदाय सत्ता–व्यवस्थेत आपले स्थान निश्चित करण्यासाठी जातिवर आधारित राजकीय वाटाघाटी करतात.

11. जीवंत सांस्कृतिक संस्था म्हणून जातव्यवस्था

- आधुनिकता, शिक्षण आणि शहरीकरण असूनही विवाह, विधी, आणि सामुदायिक जीवनात जात आजही प्रभावी आहे.
- त्यामुळे भारतीय समाजाच्या जगत्या सांस्कृतिक परंपरा समजण्यासाठी जात ही अत्यंत आवश्यक संस्था आहे.

जातिव्यवस्थेची उणिवा (Drawbacks of the Caste System)

1. सामाजिक प्रगतीस अडथळा

- जातिव्यवस्था समाजातील प्रगतीस मोठा अडथळा ठरते, कारण समाजात बदल सहजपणे स्वीकारले जात नाहीत. या व्यवस्थेत व्यक्तीला स्वातंत्र्य नसून, त्याने आपल्या जातीत प्रचलित असलेल्या प्राचीन रूढी-परंपरांचे कठोर पालन करणे अपेक्षित असते. त्यापासून किंचितही विचलन झाले तरी कठोर शिक्षा मिळते. या कठोरतेमुळे हिंदू समाज जवळजवळ स्थिर झाला असून नवकल्पनांसाठी जागाच उरत नाही.

2. आर्थिक प्रगतीस अडथळा

- जातिव्यवस्था आर्थिक विकासाच्या मार्गात मोठा अडथळा निर्माण करते. कारण येथे व्यवसाय करार किंवा कौशल्यावर नव्हे तर जातिनुसार निश्चित केला जातो. त्यामुळे व्यक्तीला आपल्या आवडीच्या व्यवसायाची निवड करण्याचे स्वातंत्र्य मिळत नाही. यामुळे मजुरांची अखंडता, गतिशीलता आणि कार्यक्षमता कमी होते व आर्थिक पिछाडी निर्माण होते.

3. राजकीय एकात्मतेवर परिणाम

- जातिव्यवस्थेत व्यक्तीची निष्ठा राष्ट्रापेक्षा स्वतःच्या जातीकडे अधिक असते. परिणामी जातीयता वाढते आणि राष्ट्राभिमान कमी होतो. या कारणास्तव भारतीयांमध्ये राष्ट्रीय एकात्मता विकसित होऊ शकली नाही आणि देश परकीय आक्रमणांना बळी पडला. भारतीयांतील मतभेद आणि राष्ट्रीय एक्याचा अभाव हा परकीय आक्रमकांना आमंत्रण देणारा ठरला.

4. सामाजिक विषमतेला बळ देते

- जातिव्यवस्था ही विशेषतः उच्चवर्णीयांच्या हातातील एक साधन राहिले आहे, ज्याद्वारे त्यांनी आपला विशेषाधिकार टिकवून ठेवला. या व्यवस्थेमुळे उच्चवर्णीयांची दादागिरी वाढली, तर खालच्या जातीतील लोकांच्या मनात कायम हीनत्व आणि असुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली.

5. स्त्रियांवर अन्याय

- जातिव्यवस्था स्त्रियांवर अनेक प्रकारचे अन्याय लादते. जातीनुसार उच्च स्थान मिळवण्याची इच्छा असलेल्या समुदायांनी बालविवाह, विधवाविवाहास मनाइ, स्त्रियांची घराबाहेर जाण्यावर बंधने इत्यादी प्रथेचे पालन केले. यातून स्त्रियांना मोठ्या यातना सहन कराव्या लागल्या.

6. **अस्पृश्यता निर्माण करते**

- या व्यवस्थेमुळे मोठ्या संख्येने लोक सामाजिक गुलामीत ढकलले गेले. हे म्हणजे तथाकथित 'अस्पृश्य' लोक, ज्यांना अनेक प्रकारच्या सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक प्रतिबंधांना सामोरे जावे लागले. अस्पृश्यता ही जातिव्यवस्थेची सर्वात विद्रूप अभिव्यक्ती आहे.

7. **लोकशाहीविरोधी व्यवस्था**

- जातिव्यवस्था लोकशाहीच्या तत्त्वांच्या पूर्णपणे विरोधात आहे. लोकशाहीचा पाया समता आहे, तर जातिव्यवस्था मूलतः विषमता मानते. यात ब्राह्मण सर्वांत वर आणि शूद्र सर्वांत खालच्या स्थानावर ठेवले जात होते; हीच व्यवस्था लोकशाहीभावनेला बाधा आणणारी होती.

भारतातील जाति व्यवस्थेची समकालीन स्थिती

A. 2027 च्या जनगणनेमध्ये जाती विषयक प्रश्नांचा समावेश

1. **पार्श्वभूमी**

- भारतात शेवटची व्यापक जात-आधारित जनगणना 1931 मध्ये करण्यात आली होती. त्यानंतरच्या जनगणनांमध्ये अनुसूचित जाती (SC) आणि अनुसूचित जमाती (ST) यांव्यतिरिक्त इतर जातींची नोंद करण्यात आलेली नाही.
- इतर मागासवर्गीय (OBC) समाजासाठी पुराव्याधारित धोरणनिर्मिती करण्याच्या दृष्टीने जातीनिहाय माहितीची मागणी पुन्हा जोर धरू लागली.
- 2023 मध्ये केंद्र सरकारने 2027 च्या जनगणनेमध्ये सविस्तर जात प्रश्नावली समाविष्ट करण्याचा निर्णय जाहीर केला, ज्यामुळे अद्ययावत सामाजिक-आर्थिक माहिती उपलब्ध होइल आणि लक्षित कल्याण योजनांना मदत होइल.

महत्त्व

1. **धोरणनिर्मिती आणि सामाजिक न्याय**

- अद्ययावत जातीनिहाय माहितीमुळे सकारात्मक भेदभाव (आरक्षण) आणि सामाजिक कल्याण योजनांच्या प्रभावीपणाचे मूल्यमापन करणे सोपे होइल.
- विविध जात गटांचे, विशेषतः OBC आणि त्यातील उपगटांचे सामाजिक-आर्थिक स्वरूप ओळखणे शक्य होइल.

2. **सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी**

- शिक्षण, रोजगार, आरोग्य आणि जीवनमानातील जातीनिहाय असमानतेचे अचूक आकलन होइल.
- सध्याच्या वास्तव परिस्थितीनुसार आरक्षण धोरणांमध्ये आवश्यक ते बदल करता येतील.

3. **शैक्षणिक आणि समाजशास्त्रीय संशोधनासाठी**

- जात रचना, गतिशीलता आणि सामाजिक बदल समजून घेण्यासाठी ही माहिती मौल्यवान ठरेल.

अडचणी आणि चिंता

1. **गोपनीयता आणि संवेदनशीलता**

- जातीनिहाय माहिती गोळा करताना गोपनीयतेचे आणि माहितीचा गैरवापर होण्याचे धोके उद्भवू शकतात.
- माहितीचे राजकीयकरण झाले तर जातीय तणाव आणि सामाजिक विभागणी वाढण्याची शक्यता आहे.

2. **प्रशासकीय गुंतागुंत**

- भारतातील हजारो जाती व उपजातींचे वर्गीकरण करणे अत्यंत जटिल, वेळखाऊ आणि खर्चिक ठरू शकते.

3. राजकीय परिणाम

- जातीनिहाय माहितीमुळे राजकीय ध्रुवीकरण, ओळखीवर आधारित आंदोलन किंवा मागण्यांमध्ये वाढ होण्याची शक्यता आहे, ज्याचा सामाजिक सलोख्यावर परिणाम होऊ शकतो.

4. पूर्वीच्या वादग्रस्त अनुभवांमुळे

- 2011 च्या सामाजिक-आर्थिक व जात गणनेला (SECC) विलंब, तांत्रिक अडचणी आणि अपूर्ण माहिती प्रसिद्ध झाल्यामुळे अनेक वादांना सामोरे जावे लागले होते.

B. समकालीन दलित चळवळी

- **पार्श्वभूमी**
  - दलित चळवळींची मुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरू केलेल्या जातिविरोधी संघर्षात आहेत. त्यांचा उद्देश जातीनिर्मित अत्याचार मोडून काढणे आणि दलितांना घटनात्मक हक्क मिळवून देणे हा होता.
  - स्वातंत्र्यानंतरही अनुसूचित जातींच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय वंचनेला उत्तर देण्यासाठी या चळवळी अधिक संघटित आणि व्यापक स्वरूपात विकसित झाल्या.
  - मानवी प्रतिष्ठा, समानता आणि सामाजिक न्याय ही या चळवळींची प्रमुख मूल्ये असून, शिक्षण, राजकीय सहभाग आणि सामाजिक सुधारणा यांद्वारे सशक्तीकरणाचा मार्ग त्यांनी स्वीकारला आहे.
- **मुख्य वैशिष्ट्ये**

1. ओळख आणि अभिमानाची प्रतिज्ञा

- दलित इतिहास, संस्कृती आणि आंबेडकरी विचारांचा पुनरुच्चार करून सामाजिक कलंकाला प्रतिकार व स्वाभिमानाची जपणूक.
- आंबेडकर जयंती, भीमा कोरेगाव यांसारख्या सार्वजनिक उत्सवांद्वारे सामूहिक अभिमानाचा प्रगटीकरण.

2. राजकीय संघटना आणि प्रतिनिधित्व

- बहुजन समाज पक्षासारख्या दलित-केंद्रित राजकीय पक्षांची स्थापना व मुख्य प्रवाहातील राजकारणात दलित नेतृत्वाची वाढ.
- विधानसभांमध्ये आणि प्रशासनात प्रतिनिधित्व वाढवण्यासाठी आरक्षण धोरणांचा प्रभावी वापर.

3. जातीय अत्याचार आणि भेदभावाविरुद्ध लढा

- जातीय हिंसाचार, मैला वाहक प्रथा, सार्वजनिक संसाधनांवरील प्रवेश नाकारणे यांसारख्या भेदभावकारी घटनांविरोधात आंदोलने.

4. शैक्षणिक व आर्थिक सशक्तीकरण

- शिष्यवृत्ती, कौशल्यविकास, उद्योजकता वाढ यांसाठी उपक्रम राबवणे, जेणेकरून सामाजिक-आर्थिक मागे राहिलेल्या स्तरांत प्रगती साधता येइल.

5. माध्यमे व तंत्रज्ञानाचा वापर

- जनजागृती मोहिमा, संघटनात्मक आवाहने आणि अन्याय उघड करण्यासाठी सोशल मीडियाचा प्रभावी उपयोग.

6. इतर सामाजिक न्याय चळवळींसोबत आंतरसंबंध

- महिलांच्या हक्क, आदिवासी हक्क आणि इतर वंचित गटांच्या चळवळींसोबत सहयोगातून व्यापक समावेशकता साधणे.

- **आव्हाने**
  - आंतरिक विखुरलेपण : दलित समाजातील प्रांतीय व उपजातीय विविधतेमुळे एकसंघ कृतीचे स्वरूप कधीकधी कमकुवत होते.
  - सततची सामाजिक-आर्थिक वंचना : कायदेशीर संरक्षण असूनही अनेक दलित आजही गरीबी, निरक्षरता आणि बेरोजगारीचा

सामना करतात.

- प्रतिबंध व प्रतिकार : दलित सक्षमीकरणाला उच्चवर्णीय प्रतिकार, हिंसा, सामाजिक बहिष्कार आणि संस्थात्मक भेदभावाच्या स्वरूपात प्रतिसाद मिळतो.
- सुधारणांचा मर्यादित प्रभाव : ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील दलितांना माहितीअभावी किंवा प्रशासनिक त्रुटींमुळे योजनांचा पूर्ण लाभ मिळत नाही.

- **उदाहरणे**
  - उना प्रकरण (2016, गुजरात) : मृत गायीची कातडी काढल्याच्या आरोपावरून दलित युवकांना सार्वजनिकरित्या मारहाण करण्यात आली, ज्यामुळे देशव्यापी आंदोलन उसळले.
  - भीमा कोरेगाव स्मरणोत्सव : 1818 मधील दलित सैनिकांच्या विजयाचे स्मरण म्हणून साजरा करण्यात येणारा हा सोहळा आता दलित सक्षमीकरण आणि ओळख राजकारणाचा महत्त्वाचा मंच बनला आहे.
  - सोशल मीडिया मोहिमा : #DalitLivesMatter सारखे हॅशटॅग व व्हायरल व्हिडिओंच्या माध्यमातून जातीय अत्याचार उघडकीस आणणे आणि न्यायाची मागणी अधिक बळकट करणे.

C. समकालीन जातीय गणिते : नवीन अस्मिता आणि जातिव्यवस्थेतील नवीन संघटनांचे स्वरूप

- **पार्श्वभूमी**
  - भारतातील जातिव्यवस्था पारंपारिकपणे कठोर आणि श्रेणीबद्ध स्वरूपाची मानली जात असली, तरी स्वातंत्र्योत्तर काळात विशेषतः आर्थिक उदारीकरणानंतर तिच्यात महत्त्वपूर्ण बदल घडले आहेत.
  - जागतिकीकरण, शहरीकरण, आरक्षणव्यवस्था आणि राजकीय संघटनांनी जातीय ओळखी व संबंधांचे पुनर्रचन केले आहे.
- **जातिव्यवस्थेत निर्माण होणाऱ्या नवीन अस्मिता**
  - उपजातीय अस्मिताचा उदय
    - अनेक जातिगट आता सामाजिक मान्यता आणि शासकीय सवलती मिळवण्यासाठी आपल्या उपजातीय (जाती) अस्मितेवर अधिक भर देत आहेत (उदा., महाराष्ट्रातील मराठा, आंध्र प्रदेशातील कापू).
    - संख्यात्मक बळ एकत्रित करण्यासाठी नवीन जातीय संघटनांची निर्मिती.
  - दलित अस्मितेचे एकीकरण
    - आंबेडकरी विचारसरणी आणि दलित पँथर्ससारख्या चळवळींच्या प्रेरणेने दलित समुदायाने निष्क्रिय भूमिकेतून सक्रिय आत्मविश्वासाकडे वाटचाल केली आहे.
    - प्रादेशिक उपजातींच्या सीमांपलीकडे सर्वसमावेशक 'पॅन-इंडिया' दलित एक्याची निर्मिती.
  - ओबीसी जागृती आणि पुनर्वर्गीकरणाच्या मागण्या
    - मंडल आयोगानंतर ओबीसी जागृती वाढली असून आरक्षणाचा लाभ समतोल वाटावा म्हणून ओबीसींच्या उपवर्गीकरणाची (उदा., ‘मोस्ट बॅकवर्ड क्लासेस’ निर्मिती) मागणी वाढली आहे.
  - वर्ग, लिंग आणि प्रदेशाशी आंतरसंबंध (इंटरसेक्शनॅलिटी)
    - आज जातीय अस्मिता या लिंगाधिकार (उदा., दलित स्त्रीवादी चळवळी), आर्थिक गतिशीलता आणि ग्रामीण-शहरी विषमतेशी अधिक गुंफल्या जात आहेत.
    - शहरी अनौपचारिक क्षेत्रात आणि प्रतिष्ठित संस्थांमध्ये भेदभावाच्या नव्या रूपांची निर्मिती.

- नव-मध्यमवर्गीय जातीय अस्मिता
    - आर्थिक उदारीकरणामुळे मागास गटांमध्ये नवीन उद्योजक आणि मध्यमवर्ग निर्माण झाला आहे, ज्यामुळे जातिव्यवस्थेमध्ये आतल्या स्तरांवर नवीन सत्तासंबंध आणि राजकीय-आर्थिक मागण्या उदयास येत आहेत.

- **नवीन संघटना आणि गटांचे उदय**
    - जातीय राजकीय संघटनांचा विस्तार
        - राजकीय सत्ताकेंद्रांवर प्रभाव टाकण्यासाठी जातिवर आधारित पक्ष आणि संघटनांचा उदय (उदा., बसप, पीएमके, व्हीसीके).
        - राजकीय फायद्यासाठी विविध जातिगटांमध्ये आघाड्यांची निर्मिती (उदा., उत्तर प्रदेशातील यादव आणि गैर-यादव ओबीसी गठबंधन).
    - सामाजिक-सांस्कृतिक आणि धार्मिक संघटना
        - समुदाय-आधारित सभागृह, मंदिरे, ट्रस्ट यांच्या निर्मितीमुळे आंतरिक एकता आणि जातीय सांस्कृतिक अभिमानाला चालना.
        - डिजिटल माध्यमांचा वापर करून सामाजिक संघटन, प्रतिनिवेदन (काउंटर-नॅरेटिव्ह) आणि जातीय अभिमान व्यक्त करण्याची प्रवृत्ती.
    - आर्थिक आणि व्यावसायिक नेटवर्क्स
        - जातिवर आधारित व्यावसायिक संघटना आणि सहकारी संस्था (उदा., वैश्य व्यापारी संघ, रेड्डी उद्योजक नेटवर्क).
        - सूक्ष्म वित्तपुरवठा आणि सहकारी उपक्रमांद्वारे जातीतील आर्थिक एकोप्याचा प्रसार.
    - शैक्षणिक आणि कल्याणकारी ट्रस्ट
        - शैक्षणिक मागासलेपणा दूर करण्यासाठी विशिष्ट जातिगटांसाठी शिष्यवृत्ती, प्रशिक्षण आणि सुविधा पुरविणाऱ्या ट्रस्टची वाढ, ज्यामुळे समूह ओळख अधिक दृढ होते.

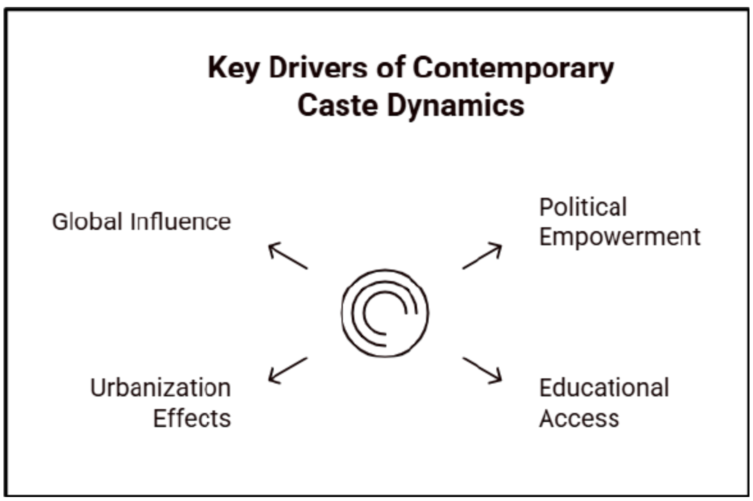

- **आव्हाने आणि टीका**
    - विखंडन आणि ओळखराजकारण : जात-ओळखीवर अतिवलंब वाढत चालल्याने सामाजिक विभाजन अधिक गडद होऊ शकते आणि व्यापक राष्ट्रीय एकीकरणाला अडथळा निर्माण होऊ शकतो.
    - जातिवर्गातील असमानता : एखाद्या जातीतले प्रभुत्वशाली गट बहुतेक लाभ स्वतःकडे खेचतात, ज्यामुळे अंतर्गत तणाव निर्माण होतात.

- जातजाणीवेची पुनर्बांधणी : सबलीकरणाच्या उद्देशाने स्थापन झालेल्या काही संघटना अनवधानाने जात-ओळख अधिक बळकट करतात आणि जातनाशाच्या प्रक्रियेला बाधा आणतात.
- "जात-अभिमान" चळवळींचा उदय : संविधानिक मूल्यांच्या विरोधात, अशा काही चळवळी बहिष्करण, वर्चस्ववाद आणि जाताधारित गर्वाला प्रोत्साहन देतात.

जातिव्यवस्थेच्या स्थायित्वाची कारणे

1. राज्याची मध्यम भूमिका

- स्वातंत्र्याच्या वेळी भारतीय राज्याने काही विरोधाभास वारसा म्हणून स्वीकारले. एकीकडे जातीचा नाश करण्याची आणि ती संविधानामध्ये स्पष्टपणे प्रतिबंधित करण्याची वचनबद्धता होती; परंतु दुसरीकडे, जातीय विषमता टिकवून ठेवणाऱ्या आर्थिक रचनेवर कठोर प्रहार करण्यास राज्य असमर्थ आणि अनिच्छुक राहिले.

2. राज्याची उदासीनता

- राज्याने असा समज करून घेतला की जर ते 'जात-अंध' पद्धतीने कार्य करेल, तर जातीय विशेषाधिकार आपोआपच कमजोर होतील आणि अखेर जातिव्यवस्था नष्ट होइल. उदाहरणार्थ, सरकारी नोकऱ्यांमध्ये नियोजन करताना जातिकडे लक्ष दिले गेले नाही. परिणामी, सुशिक्षित उच्चवर्गीय आणि अशिक्षित किंवा अल्पशिक्षित खालच्या जाति 'समान' स्पर्धेत उतरल्या. अनुसूचित जाती व जमातींसाठीच्या आरक्षणाव्यतिरिक्त राज्याने स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या काही दशकांत उच्च आणि खालच्या जातीतल्या आर्थिक व शैक्षणिक विषमतेचा विचार करण्यासाठी पुरेशी पावले उचलली नाहीत.

3. जातीचे सुप्त स्वरूप

- आधुनिकीकरणाच्या काळातही जात किती लवचिक आणि टिकाऊ ठरली हे लक्षवेधी आहे. मुंबइतील कापड गिरण्या, कोलकात्यातील जूट मिल्स किंवा इतर औद्योगिक केंद्रांमध्ये कामगारांची भरती जात व नातेसंबंधांवरच आधारित राहिली. मजूर नेहमी आपल्या जातीतूनच भरती केले गेले, त्यामुळे विशिष्ट विभाग विशिष्ट जातीकडे झुकलेले दिसत. अस्पृश्यांविषयीचा पूर्वग्रह शहरातही दृढ होता, जरी तो खेड्याइतका तीव्र नसला तरी.

4. सांस्कृतिक आणि कौटुंबिक क्षेत्रातील वर्चस्व

- सांस्कृतिक आणि घरगुती पातळीवर जात सर्वाधिक मजबूत राहिली आहे. एंडोगामी, म्हणजेच स्वतःच्या जातीमध्येच विवाह करण्याची प्रथा, आधुनिकीकरणानंतरही जवळजवळ अपरिवर्तित राहिली. आजही बहुसंख्य विवाह हे जातिभेदाच्या मर्यादेतच होतात, जरी अंतर्जातीय विवाहांचे प्रमाण वाढताना दिसते.

5. जात-आधारित राजकारण / ओळख राजकारण

- स्वातंत्र्यानंतरच्या भारतात लोकशाही राजकारणात जात ही अत्यंत प्रभावी घटक ठरली. राजकीय स्पर्धा, मतदारसंघातील समीकरणे, नेत्यांची उभारणी आणि प्रतिनिधित्व यामध्ये जात महत्त्वपूर्ण राहिली आहे.

6. उपेक्षित समुदायांसाठी ओळख म्हणून जात

- अनुसूचित जाती, जमाती आणि मागासवर्गीय समुदायांसाठी जात ही त्यांची महत्त्वाची सामाजिक ओळख बनली आहे. त्यांच्याकडे शैक्षणिक व सामाजिक भांडवलाचा अभाव असल्यामुळे आणि एतिहासिकदृष्ट्या मजबूत उच्चवर्णीय गटांशी स्पर्धा कठीण असल्याने, जात ही त्यांची सामूहिक ताकद ठरते. त्यांच्यावर आजही विविध प्रकारच्या भेदभावांचा परिणाम जाणवतो. आरक्षणासारख्या सकारात्मक भेदभावाच्या धोरणांमुळे ही जात-ओळख अधिक दृश्यमान बनते.

7. जातीय अभिमान / पुनरुज्जीवन

- काही गटांनी जातीय अभिमानाची नव्याने उभारणी केली. आरक्षणासारख्या धोरणांमुळे इतिहासातील अन्यायांवर तोडगा निघाला असला, तरी जात-आधारित ओळखी अधिक बळकट झाल्या.

आरक्षण (Affirmative Action)

आरक्षण किंवा सकारात्मक भेदभाव म्हणजे एतिहासिकदृष्ट्या वंचित समुदायांना संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी आखलेली धोरणे. भारतात सरकारी नोकऱ्या, शिक्षण आणि राजकीय प्रतिनिधित्वात या धोरणांसाठी विशिष्ट जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत.

- **आरक्षणाचे फायदे**

1. एतिहासिक अन्यायांचे निराकरण शतकानुशतके चालत आलेल्या जातीय भेदभावामुळे झालेल्या नुकसानाची भरपाइ करण्याचा प्रयत्न.
2. समान संधींचा प्रसार शिक्षण आणि नोकऱ्यांमध्ये वंचित गटांना संधी उपलब्ध करून देऊन खेळपट्टी समतोल ठेवणे.
3. विविधता आणि समावेशकता शैक्षणिक संस्था आणि कार्यस्थळांमध्ये प्रतिनिधित्व वाढवणे.
4. जातीय पूर्वग्रहांना आव्हान वंचित गटातील लोक यशस्वी होताना दिसल्यास सामाजिक दृष्टिकोन बदलतो.
5. सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरण शिक्षण व नोकरीद्वारे गरीबीची साखळी तुटण्यास मदत होते.
6. सामाजिक एक्य समावेशकता वाढल्यामुळे समाजात सौहार्द वाढतो.
7. संविधानिक तरतूद कलम १५(४) आणि १६(४) अंतर्गत आरक्षणाला कायदेशीर मान्यता.
8. दीर्घकालीन बदल सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी संरचनात्मक बदल घडवून आणण्याची क्षमता.

- **आरक्षणाचे तोटे**

1. उलट भेदभाव काहींच्या मते आरक्षणामुळे गैर-वंचित गटांवर अन्याय होतो आणि कटुता निर्माण होते.
2. गुणवत्तेवर परिणाम गुणांपेक्षा सामाजिक घटकांना प्राधान्य दिल्यास गुणवत्ता कमी होण्याची भीती.
3. यशाचे अवमूल्यन वंचित गटातील यशस्वी लोकांच्या मेहनतीकडे दुर्लक्ष करून ते केवळ आरक्षणाचा परिणाम असल्याचे मानले जाते.
4. टोकनिझम फक्त कोटा पूर्ण करण्यासाठी व्यक्तींना स्थान देण्याचा धोका.
5. उत्पादनाच्या गुणवत्तेबाबत चिंता काही क्षेत्रांमध्ये कौशल्यावर परिणाम होण्याची शक्यता.

- **उपाय (Way Forward)**

स्वतःला जात-विरहित मानणाऱ्यांसाठी 'नो-कास्ट' श्रेणीची निर्मिती.
अंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन व प्रोत्साहनात्मक लाभ.
जात विचारणे दंडनीय अपराध करण्याची गरज.
जातिवर आधारित सर्व संघटनांवर बंदी.
आरक्षणाशिवाय इतर सर्व क्षेत्रांत जातीचा उल्लेख टप्प्याटप्प्याने बंद करणे.

अशा बदलांमुळे जातिव्यवस्थेच्या किल्ल्यात मोठ्या भेगा पडल्या आहेत; तथापि त्या संपूर्णपणे नष्ट झाल्याचा समज करणे धोकादायक आहे.

सामाजिक संस्था म्हणून धर्म

पार्श्वभूमी

- धर्म हा सर्वात प्राचीन आणि सार्वत्रिक सामाजिक संस्थांपैकी एक आहे, जो समाजात सर्वत्र आढळतो.
- धर्म म्हणजे विश्वास, पद्धती आणि प्रतीकांचा असा एक प्रणालीबद्ध समूह आहे, जो पवित्र किंवा अलौकिकाशी जवळीक साधण्यासाठी आणि सामाजिक एकात्मता वाढवण्यासाठी डिझाइन केलेला आहे.

सामाजिक संस्था म्हणून धर्माची प्रमुख वैशिष्ट्ये

1. विश्वास आणि श्रद्धा

- विश्व, जीवन, मृत्यू आणि मृत्यानंतरच्या जीवनाबाबत स्पष्टीकरण प्रदान करतो.
- उदाहरण: हिंदू धर्मातील कर्म आणि पुनर्जन्माचा विश्वास.

2. पवित्र आणि सामान्य यामधील फरक

- एमिल डुर्हाइम यांच्या मते, धर्म जगाला पवित्र (holy) आणि सामान्य (ordinary) अशा दोन भागांमध्ये विभागतो.

- विधी आणि समारंभ पवित्र गोष्टीभोवती फिरतात.

3. विधी आणि धार्मिक पद्धती

- धार्मिक श्रद्धा व्यक्त करण्यासाठी एकत्रित किंवा वैयक्तिक कृती (उदा., प्रार्थना, सण, तीर्थयात्रा).

4. नैतिक आणि आचारसंहितात्मक चौकट

- नैतिक मार्गदर्शन आणि आचारसंहिता प्रदान करतो (उदा., ख्रिश्चन धर्मातील दहा आज्ञा, जैन धर्मातील अहिंसा संकल्पना).

5. संघटित रचना

- पुरोहित मंडळ, धार्मिक संघटना, मंदिर, चर्च, मशिद अशा संस्था आणि पदरचना अस्तित्वात असतात.

6. समुदायजीवन आणि सामाजिक एकात्मता

- सामायिक श्रद्धा आणि विधींमुळे समुदायाची भावना व एकत्रित ओळख निर्माण होते.

समाजातील धर्माची कार्ये

- **सामाजिक एकात्मता:** सामायिक मूल्ये आणि समारंभांद्वारे लोकांना एकत्र आणून एकात्मता निर्माण करतो.
- **सामाजिक नियंत्रण:** नियम व मूल्ये दृढ करतो; अनुचित वर्तन टाळण्यास प्रोत्साहन देतो.
- **मानसिक आधार:** संकटाच्या वेळी (उदा., अपघात, आजार, नैसर्गिक आपत्ती) भावनिक आधार प्रदान करतो.
- **सामाजिक क्रमाचे न्यायसिद्धीकरण:** सत्ता संरचना आणि सामाजिक पदरचना योग्य असल्याचे दाखवतो (उदा., दैवी राजशाही, जातिव्यवस्था).
- **सामाजिक बदलाचा माध्यम:** धार्मिक चळवळी सुधारणा घडवून आणतात (उदा., भक्ति आणि सूफी चळवळींनी परंपरागत रूढींचा आव्हान केले).
- **ओळखीची निर्मिती:** बहुसांस्कृतिक समाजात धर्म ही ओळखीची महत्वाची चिन्हे ठरते.

भारतीय समाजातील प्रथा आणि परंपरा

- **परिभाषा**
  - प्रथा (Customs): प्रथा म्हणजे एखाद्या समुदायाने किंवा समाजाने कालानुरूप पाळलेले, सामान्यतः लिखित नसलेले पण सामाजिकदृष्ट्या बांधिलक असलेले नियम आणि सवयी.
  - परंपरा (Traditions): परंपरा म्हणजे पिढ्यांपासून पिढ्यांपर्यंत हस्तांतरित झालेली सांस्कृतिक श्रद्धा, मूल्ये, विधी आणि आचार, जी समुदायाला विशेष ओळख देतात.
- **प्रथा आणि परंपरांची कार्ये**
  - सामाजिक एकात्मता आणि ओळख: प्रथा आणि परंपरा समाजातील सदस्यांमध्ये एकात्मतेची भावना आणि सामूहिक ओळख निर्माण करतात.
  - सांस्कृतिक ज्ञानाचा हस्तांतरण: हे पिढ्यान्पिढ्या सांस्कृतिक ज्ञान, मूल्ये आणि सामाजिक नियम पुढे नेण्याचे साधन असतात.
  - वर्तनाचे नियमन: स्वीकारलेले नियम आणि सामाजिक अपेक्षा व्यक्ती व समूहाचे वर्तन मार्गदर्शित करतात.
  - सांस्कृतिक वारशाचे संवर्धन: सांस्कृतिक वारसा, विधी, सण, भाषा यांची सलगता टिकवतात.
  - सामाजिक सुव्यवस्थेची मदत: प्रथा अनौपचारिक सामाजिक नियंत्रण प्रदान करतात, संघर्ष कमी करतात आणि सुसंवाद प्रोत्साहित करतात.

- जीवनातील टप्पे चिन्हांकित करणे: जन्म, विवाह, मृत्यू यांसारख्या जीवनातील महत्त्वाच्या टप्प्यांचे नियम ठरवतात व सामाजिक भूमिकांना पुष्टी देतात.

- **प्रथा आणि परंपरांसमोरील आव्हाने**
  - आधुनिकता आणि जागतिकीकरण: जलद सामाजिक व आर्थिक बदल पारंपरिक प्रथांना आव्हान देतात, ज्यामुळे त्या कमी होत किंवा बदलत जातात.
  - सांस्कृतिक एकरूपता: मिडिया व ग्राहक संस्कृतीचा प्रभाव स्थानिक प्रथा कमकुवत करून सर्वत्र सारखेपणा निर्माण करतो.
  - पिढ्यांतील अंतर: तरुण पिढ्या परंपरागत सण-संस्कारांना नाकारू शकतात किंवा प्रश्न उपस्थित करू शकतात, ज्यामुळे पिढ्यांतील संघर्ष निर्माण होतो.
  - सामाजिक वगळणे आणि भेदभाव: काही प्रथा असमानता किंवा सामाजिक अन्याय वाढवतात (उदा. जाती-आधारित प्रथा, लिंगभेद).
  - कायदेशीर आणि नैतिक संघर्ष: काही प्रथा संविधानिक अधिकार किंवा आधुनिक मानवी हक्कांच्या मानकांशी विरोध करतात.
  - शहरीकरण आणि स्थलांतर: शहरांकडे व विविध वातावरणाकडे हालचाल समुदायातील नातेबंध कमजोर करतात, ज्यामुळे प्रथा टिकवणे कठीण होते.

भारतीय समाजाची सांस्कृतिक टिकाव ठेवण्यातील वैशिष्ट्ये

1. विविधतेत एकता
- भारतीय समाज भाषिक, धार्मिक, जातीय आणि प्रादेशिक विविधता असताना देखील सांस्कृतिक एकता जपतो.
- उदाहरण: दिवाळी आणि इदसारख्या सणांचा विविध समुदायांत साजरा होणारा उत्सव हे सामायिक सांस्कृतिक मूल्यांचे प्रतीक आहेत.

2. परंपरेतून सातत्य
- परंपरा आणि रूढींविषयी खोल आदर असल्यामुळे संस्कृतीची पिढ्यान्पिढ्या हस्तांतरण साधले जाते.
- तोंडी कथाकथन, विधी, कुटुंबातील प्रथा यामुळे प्राचीन परंपरा जिवंत राहतात.

3. लवचिक संमिश्रता (Flexible Syncretism)
- भारतीय संस्कृतीने बाह्य प्रभाव (उदा. पर्शियन, मुघल, ब्रिटिश) आत्मसात केले तरी तिची मुख्य ओळख टिकवली आहे.
- उदाहरण: इंडो-इस्लामी वास्तुकला आणि फ्यूजन पदार्थ.

4. मजबूत सामाजिक संस्था
- कुटुंब, जात, धार्मिक संस्था आणि स्थानिक समुदाय हे सांस्कृतिक मूल्यांचे संरक्षक म्हणून काम करतात.
- संयुक्त कुटुंब पद्धत सांस्कृतिक जतनासाठी सामूहिक जीवनाची सुविधा देते.

5. धार्मिक बहुलता आणि सहिष्णुता
- विविध धर्मांचे सहअस्तित्व परस्पर सन्मान आणि सांस्कृतिक देवाण-घेवाणला प्रोत्साहन देते.
- भक्ती आणि सूफी चळवळींनी एतिहासिकदृष्ट्या सर्वसमावेशकता आणि सांस्कृतिक एक्य वाढवले.

6. दार्शनिक सखोलता आणि अध्यात्मिकता
- वेदांत, बौद्ध धर्म, जैन धर्म यांसारख्या भारतीय दार्शनिक परंपरांनी नैतिक आणि अध्यात्मिक चौकट प्रदान केली, जी सांस्कृतिक ओळखीला बळकट करते.

7. दैनंदिन जीवनात सांस्कृतिक प्रथा

- सण, विधी, संगीत, नृत्य, आहार हे दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग आहेत आणि सांस्कृतिक बंध दृढ करतात.

8. अनुकूलता आणि सहनशीलता

- भारतीय संस्कृती आधुनिकतेला परंपरेशी समायोजित करून बदल आणि सातत्य यांच्यात संतुलन राखते.

भारतीय समाजातील काळानुसार बदल

1. परंपरागत मूल्ये आणि सांस्कृतिक सातत्य:

- आधुनिकतेनंतरही भारताने आपल्या समृद्ध सांस्कृतिक वारशातील अनेक परंपरागत मूल्ये टिकवून ठेवली आहेत.
- संयुक्त कुटुंबातील जीवन, वृद्धांचा सन्मान, आणि सण साजरे करण्यासारख्या प्रथांचा महत्त्व आजही आहे.

2. तंत्रज्ञानातील प्रगती:

- तंत्रज्ञानाचा, विशेषतः स्मार्टफोन आणि इंटरनेटच्या व्यापक वापराचा, संवाद आणि संपर्क यावर मोठा परिणाम झाला आहे.
- माहितीला सुलभ प्रवेशामुळे लोक शिक्षण, बातम्या आणि मनोरंजन याप्रकारे माहिती घेण्याच्या पद्धती बदलल्या आहेत.

3. शैक्षणिक परिस्थिती:

- शिक्षण क्षेत्रात मोठा वाढ झाला असून साक्षरता आणि कौशल्य विकास यावर भर देण्यात येत आहे.
- शिक्षणाचे महत्त्व वाढल्यामुळे अधिक विद्यार्थी उच्च शिक्षण आणि विशेष अभ्यासक्रम करत आहेत.

4. कुटुंबातील बदलती रचना:

- शहरीकरणामुळे कुटुंबाची रचना बदलली असून, शहरी भागात मुख्यतः लहान कुटुंबं (न्यूक्लियर फॅमिली) सामान्य झाली आहेत.
- महिलांचा सामाजिक व व्यावसायिक सहभाग वाढल्यामुळे पारंपरिक लिंगभूमिकांमध्ये बदल दिसत आहेत.

5. शहरीकरण आणि जीवनशैलीतील बदल:

- जलद शहरीकरणामुळे आधुनिक शहरांची निर्मिती झाली आणि कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेतून औद्योगिक व सेवा-आधारित अर्थव्यवस्थेकडे बदल झाला आहे.
- शहरी जीवनशैलीमुळे आहार, फॅशन आणि मनोरंजनाच्या आवडी बदलल्या आहेत.

6. आर्थिक रूपांतरे:

- भारताच्या आर्थिक वृद्धीमुळे मध्यमवर्ग विस्तारला असून ग्राहक वर्तन आणि जीवनमान वाढले आहे.
- आर्थिक सुधारणा रोजगाराच्या संधी, उद्योजकता आणि जीवनमानावर परिणाम करत आहेत.

7. सामाजिक समस्या आणि सक्रियता:

- लिंग समानता, LGBTQ+ हक्क आणि पर्यावरणीय टिकाव यांसारख्या सामाजिक मुद्द्यांबाबत जागरूकता आणि सक्रियता वाढली आहे.
- सोशल मीडियाचा मोठा वाटा असून लोकमत तयार करण्यास आणि चर्चांना चालना देण्यात मदत झाली आहे.

8. सांस्कृतिक जागतिकीकरण:

- जागतिकीकरणामुळे विविध सांस्कृतिक घटकांची देवाण-घेवाण सोपी झाली असून अधिक जागतिक दृष्टीकोन विकसित झाला आहे.

- पश्चिमी संस्कृतीचा प्रभाव फॅशन, मनोरंजन आणि जीवनशैलीत स्पष्टपणे दिसतो.

9. राजकीय बदल आणि प्रशासन:

- भारताच्या राजकीय क्षेत्रात नेत्यांमध्ये बदल आणि धोरणात्मक सुधारणा झाल्या आहेत, ज्याचा देशाच्या विकासावर परिणाम झाला आहे.
- नागरिकांमध्ये राजकीय जागरूकता वाढल्यामुळे अधिक सक्रिय आणि सहभागी समाज निर्माण झाला आहे.

चालू घडामोडी

- **समलिंगी विवाह:** अलीकडेच, सर्वोच्च न्यायालयाने समलिंगी विवाह कायदेशीर करण्याच्या याचिकांना नाकारत आपली प्रतीक्षित निर्णय दिला आहे. न्यायालयाने विशेष विवाह कायदा, 1954 मधील तरतुदींवर सखोल चर्चा केली आणि समलिंगी संबंधांशी संबंधित पैलूंवर विचार केला.
- **परंपरागत नवीन वर्षाचे सण:** अलीकडेच, भारतात चैत्र शुक्लदी, उगादी, गुडी पाडवा, चेती चंद, नवरेह आणि साजिबू चेराओबा यांसारखे सण साजरे केले गेले. वसंत ऋतूत साजरे होणारे हे सण भारतातील परंपरागत नवीन वर्षाच्या प्रारंभाचे प्रतीक आहेत.
- **परंपरेचे संवर्धन:** जल्लीकट्टूवरील एतिहासिक निर्णय: शतकानुशतके, दक्षिण भारतीय राज्य तमिळनाडू समृद्ध सांस्कृतिक परंपरांमध्ये बुडलेले आहे, जिथे एका विशेष कार्यक्रमाने स्थानिक तसेच पर्यटकांच्या कल्पनाशक्तीला भुरळ घातली आहे: जल्लीकट्टू. दोन हजार वर्षांहून अधिक जुन्या या पारंपरिक बैल पाळण्याच्या खेळाने तमिळनाडूच्या लोकांसाठी अभिमान आणि वारसा याचे प्रतीक म्हणून महत्त्व प्राप्त केले आहे. अलीकडेच, सर्वोच्च न्यायालयाच्या पाच न्यायाधीशांच्या संविधान पॅनेलने तमिळनाडू, महाराष्ट्र आणि कर्नाटकमधील प्राणी क्रूरतेविरोधी कायदा (PCA) 1960 मध्ये केलेल्या सुधारणा मान्य केल्या आहेत, ज्यामुळे जल्लीकट्टू, कंबळा आणि बैलरथ शर्यतीसारखे खेळ करण्यास परवानगी मिळाली आहे.

02 भारताची वैविध्यपूर्णता

- **Our ability to reach unity in diversity will be the beauty and the test of our civilization." :** Mahatma Gandhi ("विविधतेत एकात्मतेपर्यंत पोहोचण्याची आपली क्षमता हे आपल्या संस्कृतीचे सौंदर्य आणि परीक्षाच ठरेल." : महात्मा गांधी)

प्रस्तावना

- जशी आपल्या राष्ट्रीय गीतात आनंद व्यक्त केला आहे, तसेच भारत हा हिमालयाच्या बर्फाच्छादित शिखरांपासून कन्याकुमारीच्या सूर्यझळकणाऱ्या किनाऱ्यांपर्यंत पसरलेला एक जीवंत रंगीबेरंगी मोजेक आहे — भाषां, धर्मां, परंपरां आणि निसर्गरम्य प्रदेशांचा जिवंत उत्सव. ही अद्वितीय वैविध्यता केवळ भारताची वैशिष्ट्य नाही, तर तिचा आत्मा आणि सामर्थ्य आहे. तरीही, भिन्नतेच्या पार्श्वभूमीवर एक्य आणि राष्ट्रीय एकतेस टिकवण्यासाठी ही सतत जपणे आवश्यक आहे.

भारतातील विविधतेचे विविध प्रकार

1. जातीय विविधता

- भारत विविध जातीय समूहांचे घर आहे, ज्यांचे शारीरिक वैशिष्ट्ये आणि पूर्वजांचे मूळ वेगळे आहेत, जे देशाच्या गुंतागुंतीच्या लोकसंख्याशास्त्रीय रचनेत भर घालतात.
- प्रमुख जातीय समूहांमध्ये नेग्रीटो, प्रोटो-ऑस्ट्रालॉइड, मंगोलॉइड, भूमध्यरेखीय आणि वेस्टर्न ब्रॅकायसेफाल्स यांचा समावेश होतो.
- उदाहरण: मंगोलॉइड वैशिष्ट्ये पूर्वोत्तर भारतातील लोकसंख्येत अधिक आढळतात, तर नीलगिरी आदिवासींमध्ये नेग्रीटो वैशिष्ट्ये दिसतात, जे प्राचीन स्थलांतराच्या पद्धती दर्शवतात.

2. धार्मिक विविधता

- भारतात जवळपास सर्व प्रमुख जागतिक धर्म पाळले जातात, ज्यामुळे हा धार्मिक बहुलता आणि आध्यात्मिक वैविध्याचा केंद्रस्थळ बनतो.
- हिंदू धर्म लोकसंख्येच्या सुमारे ८०% लोकांचा आहे, त्यानंतर इस्लाम (१४%), ख्रिश्चन धर्म (२.३%), शीख धर्म (१.७%), तसेच बौद्ध धर्म, जैन धर्म, झरथुत्रियन, यहूदी धर्म आणि विविध आदिवासी धर्मांचा समावेश होतो.
- या धार्मिक विविधतेमुळे सण, विधी, आणि सामुदायिक जीवन समृद्ध होते, ज्यामुळे भारताची सांस्कृतिक रंगीबेरंगी छटा निर्माण होते.

3. भाषिक विविधता

- भारताची भाषिक पार्श्वभूमी फार विस्तृत आहे, जिथे २२ अधिकृत अनुसूचित भाषा, सुमारे १२२ मुख्य भाषा आणि १,६०० पेक्षा जास्त बोलीभाषा बोलल्या जातात.
- भाषिक विविधतेमुळे प्रादेशिक ओळख आणि राजकारणावर परिणाम होतो, उदाहरणार्थ दक्षिण भारतातील राज्यांनी हिंदी राष्ट्रीय भाषा म्हणून लागू होण्याचा विरोध केला.

4. सांस्कृतिक विविधता

- भारतात कला, साहित्य, नृत्य, संगीत, आहार आणि सण यामध्ये समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण सांस्कृतिक अभिव्यक्ती आढळते.

- वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये विशिष्ट सांस्कृतिक ओळख आहे; उदाहरणार्थ, मणिपुरी नृत्य (पूर्वोत्तर), कथकली (केरळ), दुर्गा पूजा (बंगाल), बिहू (आसाम), आणि पोंगल (तमिळनाडू).
- ही विविधता भारताच्या बहुसांस्कृतिक आणि सर्जनशील वारशाला टिकवून ठेवते.

5. भौगोलिक आणि पर्यावरणीय विविधता

- भारताची भौगोलिक रचना हिमालय पर्वत, Indo-Gangetic मैदान, किनारपट्टी आणि वाळवंट यापर्यंत विस्तृत आहे, ज्यामुळे विविध पर्यावरणीय क्षेत्रे तयार होतात.
- या भौगोलिक फरकामुळे जीवनशैली, व्यवसाय, शेती पद्धती आणि आहारावर परिणाम होतो; उदाहरणार्थ, दक्षिण आणि पूर्व भारतात तांदूळ शेती, तर उत्तर भारतात गहू शेती प्रचलित आहे.

6. सामाजिक विविधता

- भारताची सामाजिक रचना जटिल आहे, ज्यामध्ये जातीय श्रेणीकरण, आदिवासी समाज, आणि शहरी-ग्रामीण भिन्नता आहे.
- गोंड, संथाळ, भील यांसारख्या आदिवासी गटांची स्वतःची भाषा, प्रथा आणि सामाजिक संघटना आहेत, ज्यामुळे सामाजिक विविधतेत भर पडते.
- जात आणि आदिवासी यांचा परस्परसंबंध सामाजिक ओळख आणि संसाधनांवर प्रवेश यास अधिक गुंतागुंतीचा करतो.

■ भारतीय विविधतेतील सांस्कृतिक घटक

1. भाषा आणि साहित्य

- संस्कृत आणि तमिळ यांसारख्या शास्त्रीय भाषांमध्ये प्राचीन ग्रंथ, महाकाव्ये आणि तत्वज्ञानाचे मूळ आढळते.
- हिंदी, बंगाली, मराठी, उर्दू यांसारख्या आधुनिक भाषांमध्ये स्थानिक ओळख आणि समकालीन विषय प्रतिबिंबित होतात.

2. संगीत आणि नृत्य

- भरतनाट्यम, कथक, ओडिसी, कथकली यांसारख्या शास्त्रीय नृत्यांनी धार्मिक कथानक आणि प्रादेशिक कथा मांडल्या आहेत.
- लोकनृत्य जसे की गरबा (गुजरात), भांगडा (पंजाब) समुदाय जीवन, उत्सव, आणि स्थानिक लोककथा दर्शवतात.

3. चित्रकला

- विशिष्ट चित्रकला शैली सांस्कृतिक वैशिष्ट्य दाखवतात—मधुबनी (बिहार), वारली (महाराष्ट्र), तंजोर चित्रकला (तमिळनाडू) यांचे वेगळे प्रतिकात्मक अर्थ आहेत.

4. आहार

- भारतीय आहार प्रादेशिक आणि धार्मिक प्रभावामुळे वेगळा आहे; उत्तर भारतात गहू व मांसाहारी पदार्थ जास्त, तर दक्षिण व पश्चिम भारतात तांदुळ व शाकाहारी पदार्थ प्रचलित आहेत.
- तेल निवडही भौगोलिकदृष्ट्या वेगळी आहे—उत्तर व पूर्व भारतात मोहरीचे तेल, तर दक्षिण भारतात नारळाचे तेल प्रचलित आहे.

5. पेहराव आणि दागिने

- पारंपरिक पोशाख व दागिने सांस्कृतिक ओळख दाखवतात—साड्याचे विविध वाळण प्रकार (बंगाली व महाराष्ट्रीयन), टोप्यांचे वेगवेगळे प्रकार (राजस्थानी व पंजाबी), आणि प्रादेशिक दागिन्यांचे नमुने वारसा जपतात.

6. रिती-रिवाज आणि सण

- अनेक सणांचे मूळ धार्मिक असले तरी प्रादेशिक फरक त्यांना समृद्ध करतो.

- उदाहरणार्थ, मकर संक्रांत तमिळनाडूत पोंगल, पंजाबमध्ये लोहरी, आसाममध्ये बिहू म्हणून साजरे होते, प्रत्येकाची स्वतःची प्रथा आणि महत्त्व आहे.

विविधतेमागील कारणे

- **भौगोलिक वैशिष्ट्ये:** भारतातील भौगोलिक फरक लोकांच्या जीवनशैली, अन्नधान्य, व्यवसाय आणि प्रवास पद्धतींमध्ये भिन्नता आणतो.
- **एतिहासिक घटक:** वेगवेगळ्या राज्यकर्त्यांनी वेगवेगळ्या प्रदेशांवर राज्य केले, ज्यामुळे त्यांचे सांस्कृतिक, वंशपरंपरागत आणि वारसागत प्रभाव राहिला.
- **आर्थिक घटक:** आधुनिक काळात जागतिकीकरणामुळे परंपरा आणि व्यवहाराचा देवाणघेवाण वाढला आहे; व्यापारी आणि पर्यटनामुळे सांस्कृतिक देवाणघेवाण होते.
- **सांस्कृतिक घटक:** भारत विविध लोकांसाठी खुले आहे; प्रवासामुळे जुनी परंपरा आणि नवीन प्रथांचा संगम होतो.

भारताच्या "एकतेतील विविधतेला" एकत्र ठेवणारे घटक

- **संवैधानिक चौकट:** धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही, समानता व न्याय यांच्या तत्त्वांद्वारे सर्व सांस्कृतिक, धार्मिक आणि भाषिक गटांचा आदर सुनिश्चित होतो.
- **सामायिक एतिहासिक व सांस्कृतिक वारसा:** स्वातंत्र्य संग्राम आणि राष्ट्रीय गाणी, सण यासारख्या सांस्कृतिक प्रतीकांमुळे सामूहिक ओळख निर्माण होते.
- **सहनशीलता आणि समावेशाचा आत्मा:** भक्ती आणि सूफी चळवळींसारख्या धार्मिक बहुलतेच्या परंपरेमुळे विविध समुदाय एकत्र राहतात.
- **भाषा धोरण आणि बहुभाषिकता:** अनेक अधिकृत भाषा मान्यता देणे आणि मातृभाषांचा प्रचार बहुभाषिक संवाद टिकवतो.
- **सण व विधी:** दिवाळी, इद, ख्रिसमस तसेच ओणम, बैसाखी यांसारखे सण सामाजिक सलोख्याला बळ देतात.
- **आर्थिक व सामाजिक नेटवर्कद्वारे परस्पर अवलंबित्व:** व्यवसाय, व्यवसायक कौशल्य, आणि सामाजिक संस्था लोकांना एकत्र बांधतात.
- **लोकशाही व राजकीय प्रक्रिया:** निवडणुका जात, धर्म आणि प्रादेशिक रेषांवर कोलिशन बांधण्यास प्रोत्साहन देतात.
- **शिक्षण व माध्यम प्रभाव:** राष्ट्रीय शिक्षण कार्यक्रम आणि माध्यमे एकात्मता व सामायिक मूल्ये अधोरेखित करतात.

"मिनी इंडिया" — सांस्कृतिक केंद्रे

- **व्याख्या**
  - "मिनी इंडिया" म्हणजे भारतातील असे प्रदेश किंवा ठिकाणे, जिथे विविध जातीय, भाषिक, धार्मिक किंवा सांस्कृतिक गट एकत्र राहतात, आणि संपूर्ण भारताच्या विविधतेचा लघु रूप तयार करतात.

∴ उदाहरणे

- **शहरी उदाहरणे:**
  - मुंबइमध्ये गुजराती, मराठी, उत्तर भारतीय, दक्षिण भारतीय, पारशी, मुस्लीम इत्यादी विविध समुदाय राहतात.
  - दिल्लीमध्ये जवळपास सर्व राज्य आणि धर्मांचे लोक राहतात.
- **ग्रामीण व प्रादेशिक उदाहरणे:**
  - मेघालयमधील शिलाँगमध्ये आदिवासी, बंगाली आणि नेपाळी लोकसंख्या coexist करतात.
  - हैदराबादमध्ये तेलुगू व उर्दू संस्कृतीचे मिश्रण, हिंदू-मुस्लिम समन्वय आणि विविध आहाराची परंपरा आहे.
- **महत्त्व**
  - सांस्कृतिक खोडपे भाषिक, परंपरागत आणि प्रथात्मक वारसा जपतात.

- आंतरसांस्कृतिक संवाद वाढवतात आणि सामाजिक सलोख्याला प्रोत्साहन देतात.
- सांस्कृतिक नवप्रवर्तनाचे केंद्र बनतात, जिथे नवीन सामाजिक प्रथा व मिश्र ओळख निर्माण होतात.
- प्रादेशिक विविधतेला राष्ट्रीय एकात्मतेशी संतुलित करतात.

- **आव्हाने**
  - संसाधनांवर स्पर्धा आणि ओळख संलग्न वादामुळे जातीय तणाव निर्माण होऊ शकतो.
  - समुदाय इन्सुलर झाले तर सामाजिक विखंडन आणि विभाजनाचा धोका वाढतो.
  - प्रभावी सांस्कृतिक गटांच्या दबावामुळे अल्पसंख्याक ओळखीला धोका होतो.
  - शहरीकरण आणि आधुनिकता पारंपरिक जीवनशैली बाधित करतात, ज्यामुळे सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचे संवर्धन धोक्यात येते.

भारताच्या एक्य आणि वैविध्याच्या समोर असलेले अडथळे

- **जातीय भेदभाव:** सातत्यपूर्ण जातीय क्रमवारी सामाजिक विखंडन आणि वगळले जाणे निर्माण करते, जे अनेकदा संघर्ष आणि जातीय हिंसेला कारणीभूत ठरते. उदाहरणार्थ, उत्तर प्रदेश आणि बिहारसारख्या राज्यांतील जातीय संघर्ष सामाजिक सौहार्दाला बाधा आणतात.
- **धार्मिक तणाव आणि साम्प्रदायिकता:** धार्मिक गटांमधील तणाव आणि साम्प्रदायिक दंगली राष्ट्रीय एक्यात बाधा आणतात; 2002 मध्ये गुजरातमध्ये झालेल्या दंगली याचे उदाहरण आहेत, ज्या राजकीय हेतूंमुळे वाढल्या.
- **भाषिक संघर्ष:** भाषा लादण्यावरून निर्माण होणारे वाद, जसे दक्षिण भारतात हिंदीविरोधी भावना, प्रादेशिक संताप निर्माण करतात आणि एक्याची प्रक्रिया अडथळीत आणतात.
- **प्रादेशिकवाद आणि स्वतंत्रतेची मागणी करणारे आंदोलन:** काश्मीर आणि इतर पूर्वोत्तर भागांतील जातीय व प्रादेशिक ओळखीवर आधारित स्वायत्ततेसाठीचे आंदोलन भारताच्या क्षेत्रीय अखंडतेला आव्हान देतात.
- **आर्थिक विषमता:** प्रदेशांमध्ये आणि सामाजिक गटांमध्ये असमान विकास असंतोष आणि सामाजिक वगळले जाणे निर्माण करतो, ज्यामुळे झारखंड व ओडिशा सारख्या मागास भागांत असंतोष निर्माण होतो.
- **सामाजिक असमानता आणि भेदभाव:** लिंगभेद, जातीय भेदभाव, आदिवासी वंचितता यामुळे समाजातील एकात्मता कमजोर होते, आणि मोठ्या लोकसंख्येला विकासाच्या संधींपासून वगळले जाते.
- **राजकीय ध्रुवीकरण आणि ओळख आधारित राजकारण:** जात, धर्म किंवा प्रादेशिक ओळखीवर आधारित राजकारण समाजातील विभागणी वाढवते, सामाजिक विश्वास कमी करतो व ध्रुवीकरण वाढवतो, जे अनेक राज्य निवडणुकांमध्ये दिसून येते.

वैविध्यातील एक्याचे फायदे आणि तोटे

फायदे:

- **उत्साहवर्धन:** वैविध्यातील एक्याने कार्यस्थळ, संघटना व समाजातील व्यक्तींचा उत्साह वाढतो.
- **उत्पन्न व जीवनमान:** लोकांमध्ये सहकार्य, संबंध आणि संवाद वाढवतो, ज्यामुळे कार्यक्षमता, कामाची गुणवत्ता, उत्पादकता व जीवनमान सुधारते.
- **सहकार्य:** कठीण परिस्थितीतही संवाद कायम राहतो.
- **संघर्ष व्यवस्थापन:** सामाजिक वाइट परिस्थितीपासून लोकांना दूर ठेवते व संघर्ष व्यवस्थापन सुलभ करते.
- **सौहार्द व समानता:** आरोग्यदायी मानवी संबंध प्रोत्साहित करतो आणि सर्वांच्या समान हक्कांचे संरक्षण करतो.
- **पर्यटन / आर्थिक फायदे:** वैविध्यातील एक्य भारतासाठी पर्यटनाचा स्रोत आहे; विविध संस्कृती, धर्म व परिधान पाहण्यासाठी जगभरातून पर्यटक आकर्षित होतात.
- **राष्ट्रीय एक्य:** भिन्नतेतूनही लोकांमध्ये राष्ट्रीय एक्याचा अनुभव निर्माण होतो.

- **सांस्कृतिक वारसा जतन:** देशाच्या समृद्ध सांस्कृतिक वारशाला बळकट व समृद्ध करतो.
- **कृषी क्षेत्रातील फायदे:** जैवविविधता वाढवते तसेच आर्थिक अपेक्षा पूर्ण करण्यास मदत करते.
- **कौशल्य वैविध्य:** देशातील विविध भागांमध्ये कुशल व विकासशील व्यावसायिकांची निर्मिती होते.

तोटे:

- **सामाजिक तणाव:** विविध राज्यांमध्ये व भाषिक गटांमध्ये सामाजिक तणाव निर्माण होऊ शकतो.
- **भ्रष्टाचार:** काही प्रदेशांमध्ये भ्रष्टाचार व निरक्षरता वाढते.
- **निर्बळ जीवनमान:** अविकसित पाया, वीज, रस्ते यामुळे ग्रामीण भागांमध्ये जीवनमान कमी राहू शकते.

अशा वैविध्याने निर्माण होणाऱ्या अडचणी असूनही, भारतीय समाजात सामाजिक-सांस्कृतिक वैविध्याची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. समस्येची मुळ कारणे वैविध्यत नाहीत, तर त्याचे व्यवस्थापन योग्य प्रकारे न होणे आहे. प्रादेशिकवाद, साम्प्रदायिकता, जातीय संघर्ष यासारख्या समस्यांचे मूळ कारण म्हणजे विकासाचा लाभ समान पद्धतीने वाटला गेलेला नाही किंवा काही गटांच्या संस्कृतींना योग्य मान्यता दिलेली नाही.

समकालीन मुद्दे

भाषा राजकारण: राष्ट्रीय एक्य आणि एकतेस धोका

- **परिप्रेक्ष्य:**

महाराष्ट्रातील प्राथमिक शिक्षणासाठी तीन-भाषा धोरणाच्या अलीकडील उलट निर्णयामुळे राज्यभरात व्यापक निषेध झाल्याचे पाहायला मिळाले. अनेक गटांनी याला मराठीत होणाऱ्या हानीसाठी हिंदीची जबरदस्ती करण्याचा प्रयत्न म्हणून पाहिले, ज्यामुळे भाषा हक्क आणि सांस्कृतिक ओळख यावर पुन्हा वाद सुरू झाले.

भाषा राजकारण राष्ट्रीय एक्य आणि एकतेस कसे हानिकारक ठरते

१. प्रादेशिक परायत्व निर्माण करणे

- प्रबळ भाषेचा (उदा. हिंदी) जबरदस्तीने प्रसार झाल्याची जाणिव, हिंदी न बोलणाऱ्या भागांमध्ये सांस्कृतिक वर्चस्वाची भावना निर्माण करते.
- प्रादेशिक ओळख राष्ट्रीय सामायिक ओळखीवर प्राधान्य मिळवते, ज्यामुळे भावनिक एक्य कमी होते.

२. सामाजिक विभाजनास चालना देणे

- भाषा अपवादाचे साधन बनते; "अंदरचे" आणि "बाहेरचे" या कथानकांचा निर्माण होते (उदा. बेंगळुरूमध्ये हिंदी बोलणाऱ्यांविरुद्ध तणाव).
- स्थलांतरित किंवा भाषिक अल्पसंख्याकांवर सामाजिक भेदभाव व न्यायव्यवस्थेत vigilantism (स्वतः न्याय घेणे) यासारखे परिणाम होऊ शकतात.

३. सांस्कृतिक विविधतेस धोका

- भाषिक एकरूपतेला प्रोत्साहन मिळते, ज्यामुळे स्थानिक भाषा व समृद्ध सांस्कृतिक वारसा दुर्बळ होतो.
- पारंपरिक लिपी, साहित्य आणि मौखिक परंपरांना जपणाऱ्या समुदायांमध्ये रोष निर्माण होतो.

४. शैक्षणिक एक्यात व्यत्यय

- भाषेच्या माध्यमावर अचानक धोरणात्मक बदल विद्यार्थ्यांमध्ये, पालकांमध्ये आणि शिक्षकांमध्ये गोंधळ निर्माण करतात.
- यामुळे शिक्षण परिणामावर परिणाम होतो आणि शासनावर अविश्वास निर्माण होतो.

५. अस्मितेच्या राजकारणाला प्रोत्साहन

- भाषा बहुतेक वेळा निवडणूक फायद्यासाठी राजकीयरण केली जाते, ज्यामुळे विकास व समावेशी शासनाकडे लक्ष कमी होते.

- भाषिक बहुसंख्यतेला प्राधान्य देऊन लोकशाही मूल्यांना धोका पोहोचतो.

उपाय

१. बहुभाषिकतेला प्रोत्साहन द्या:

- तीन-भाषा सूत्र अधिक लवचिकतेने मजबूत करा: मातृभाषेला प्राधान्य द्या, प्रादेशिक भाषा स्वीकारा, आणि हिंदी/इंग्रजी पर्याय म्हणून समाविष्ट करा, जबरदस्तीशिवाय.

२. प्रादेशिक भाषांचे संरक्षण:

- प्रशासन, शिक्षण आणि सार्वजनिक जीवनात प्रादेशिक भाषांचा वापर प्रोत्साहित करा, सांस्कृतिक विविधता जपण्यासाठी.

३. संमतीवर आधारित धोरणनिर्मिती:

- राज्ये आणि स्थानिक समुदायांसह संवाद करून भाषा धोरणे तयार करा, वरून खाली लादल्याशिवाय.

४. भाषिक सहिष्णुतेबाबत शिक्षण:

- भाषिक विविधता ही राष्ट्रीय सामर्थ्य आहे, असे संदेश देणाऱ्या मोहिमांद्वारे नागरिकांमध्ये परस्पर आदर वाढवा.

५. संतुलित अभ्यासक्रम दृष्टिकोन:

- अतिरिक्त भाषा हळूहळू, स्वेच्छेने ओळख करून द्या, ज्यामुळे मूलभूत शिक्षणावर परिणाम होणार नाही.

६. संवैधानिक मूल्ये मजबूत करा:

- अनुच्छेद 29 आणि 30 (अल्पसंख्याकांच्या सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकारांचे रक्षण) आणि भाषेच्या बाबतीत संघराज्याचा आदर सुनिश्चित करा.

चालू घडामोडी

- **जातीय जनगणना:** बिहार सरकारने नुकतीच जाहीर केलेली जातीय सर्वेक्षणाची माहिती पुन्हा एकदा जातीय जनगणनेचा प्रश्न समोर आणत आहे. जरी भारताच्या जनगणनेत अनुसूचित जाती (SC) आणि अनुसूचित जमाती (ST) यांची माहिती दिली जात असली तरी, इतर मागास वर्ग (OBC) आणि इतर गटांच्या लोकसंख्येचा अंदाज नाही.
- **मराठा आरक्षण:** महाराष्ट्रात अलीकडेच शैक्षणिक संस्थांमध्ये आणि सरकारी नोकऱ्यांमध्ये मराठा समाजासाठी आरक्षणाची मागणी पुन्हा चर्चेत आली आहे. मराठा ही शेतकरी, जमीनदार इत्यादींचा समावेश असलेली जातीय गटांची एक संघटना असून राज्याच्या एकूण लोकसंख्येतील सुमारे ३३ टक्के लोकसंख्या मराठा समाजाची आहे. मराठा आरक्षणाची मागणी राज्यात नवीन नाही. याबाबत पहिली निदर्शने ३२ वर्षांपूर्वी मठाडी कामगार संघटनेचे नेते अण्णासाहेब पाटील यांनी मुंबइत आयोजित केली होती.
- **भारतामधील मॅन्युअल स्कॅव्हेंजिंग (हाताने घाण साफ करणे):** सामाजिक न्याय आणि सशक्तिकरण मंत्रालयाच्या अलीकडील अहवालानुसार, ७६६ जिल्ह्यांपैकी फक्त ५०८ जिल्ह्यांनी स्वतःला मॅन्युअल स्कॅव्हेंजिंगमुक्त असल्याचे घोषित केले आहे. हा विसंगतीचा मुद्दा मॅन्युअल स्कॅव्हेंजिंगची खरी परिस्थिती आणि सरकारी प्रयत्नांच्या परिणामकारकतेबाबत प्रश्न उपस्थित करतो.
- **राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग (NCSC):** राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोगाने (NCSC) अलीकडे झोमॅटोला एक नोटीस जारी केली आहे, कारण त्यांच्या जाहिरातीला "अमानवीय" आणि जातीयदृष्ट्या भेदभावात्मक मानले गेले आहे.

मूल्यवर्धन (Value Addition)

- Pluralism – बहुलत्ववाद
- Multiculturalism – बहुसांस्कृतिकता
- Social hierarchy – सामाजिक श्रेणीकरण / सामाजिक शृंखला

- Social inclusion – सामाजिक समावेश
- Cultural syncretism – सांस्कृतिक मिश्रवाद / संस्कृतींचे संगम
- Social mobility – सामाजिक गतिशीलता
- Social cohesion – सामाजिक एकात्मता
- Secularism – धर्मनिरपेक्षता
- Patriarchy – पितृसत्तात्मक प्रणाली
- Kinship networks – नातेवाइक जाळे / नातेसंबंधी नेटवर्क
- Agrarian society – कृषिप्रधान समाज
- Modernization – आधुनिकीकरण
- Sanskritization – संस्कृतीकरण
- Urbanization – नागरीकरण
- Social stratification – सामाजिक स्तरनिर्मिती / सामाजिक विभाजन
- Endogamy – अंतर्जाती विवाह प्रथा
- Social transformation – सामाजिक परिवर्तन
- Affirmative action – सकारात्मक वर्तनात्मक धोरण / आरक्षण धोरण
- Identity politics – ओळखीच्या आधारे राजकारण
- Tolerance – सहिष्णुता

UPSC Mains Practice Questions

Q1. Examine how India's traditional joint family system has adapted in urban settings.

Q2. Tribal identity in India is both diverse and cohesive. Comment with examples.

Q3. Analyse the impact of caste-based reservations on social diversity and integration.

Q4. How does religious pluralism contribute to India's cultural syncretism? Provide examples.

Q5. How does regional diversity influence economic development patterns in India?

Q6. Discuss the role of festivals in promoting social harmony in a diverse society like India.

Acronyms (संक्षिप्ताक्षरे)

■ भारतीय समाजाची मुख्य वैशिष्ट्ये (Salient Features of Indian Society):

DRAFT VIEWS

- **D — वैविध्य आणि बहुलता :** धर्म, भाषा, संस्कृती यामधील विविधता आणि बहुलतेची सुसंगती.
- **R — धार्मिक सहिष्णुता आणि धर्मनिरपेक्षतेची संस्कृती :** सर्व धर्मांबद्दल आदर आणि समानतेवर आधारित जीवनदृष्टी.
- **A — स्वीकार्यता आणि समायोजन :** भक्ती, सूफी परंपरा आणि सांस्कृतिक सिंक्रेटिझममुळे समाजात एक्य निर्माण.
- **F — कुटुंब आणि नातेवाइकांचे महत्त्व :** संयुक्त कुटुंबे आणि विस्तृत नातेवाइक जाळ्यांचे योगदान.

- **T — परंपरा आणि आधुनिकतेचे सह-अस्तित्व :** जुनी परंपरा आणि आधुनिक जीवनशैली यांचा समन्वय.
- **V — गावी केंद्रित ग्रामीण पाया :** ग्रामीण जीवनाचा समाजातला मुख्य आधार.
- **I — संस्थात्मक सामर्थ्य :** जाती, पंचायती, धार्मिक संस्था यांचे प्रभाव आणि स्थिरता.
- **E — समुदायाची प्रतिष्ठा आणि सामूहिक जीवनावर भर :** समाजातील सन्मान आणि एकत्रित जीवन पद्धतीला महत्त्व.
- **W — विस्तृत सामाजिक स्तरभेद :** जात, जमात, वर्ग यांमधील सामाजिक फरक.
- **S — अध्यात्मिक दृष्टीकोन आणि मूल्यप्रधान जीवन :** जीवन मूल्ये, नैतिकता आणि अध्यात्मिक दृष्टिकोन.

जातीय व्यवस्थेची (Caste System) वैशिष्ट्ये — HEROS

- **H — उच्च-निम्न क्रम (Hierarchical order)**
  - जातीय समाजात विविध जाती एका निश्चित क्रमाने (उच्च ते निम्न) लावलेल्या असतात.
- **E — अंतर्विवाह (Endogamy)**
  - लोक सामान्यतः त्यांच्या स्वतःच्या जातीतच विवाह करतात.
- **R — धार्मिक शुद्धता आणि अस्वच्छता (Ritual purity and pollution)**
  - जातींमध्ये काही व्यक्ती किंवा कर्म शुद्ध मानले जातात, तर काही अस्वच्छ मानले जातात.
- **O — व्यवसायिक विशेषीकरण (Occupational specialization)**
  - प्रत्येक जातीस ठराविक व्यवसाय किंवा कामे दिलेली असतात (जाती-आधारित भूमिका).
- **S — सामाजिक आणि धार्मिक नियमबद्धता (Social and religious sanctions)**
  - जातीय नियमांचे उल्लंघन केल्यास सामाजिक आणि धार्मिक शिक्षा किंवा निषेध लागू होतो.

एकत्र कुटुंब vs विभक्त कुटुंब

एकत्र कुटुंब (Joint Family): SPIRIT

- **S :** Shared residence and resources
- **S :** सामायिक निवासस्थान आणि संसाधने
- **P :** Patriarchal authority
- **P :** पितृसत्तात्मक अधिकार
- **I :** Interdependence and support system
- **I :** परस्पर अवलंबित्व आणि सहाय्यकारी प्रणाली
- **R :** Ritual unity and value transmission
- **R :** धार्मिक एक्य आणि मूल्यांचा प्रसार
- **I :** Inheritance held jointly
- **I :** वारसा सामायिक स्वरूपात धरला जातो
- **T :** Traditional social security
- **T :** पारंपरिक सामाजिक सुरक्षा

विभक्त कुटुंब : Acronym FREED

- **F :** स्वातंत्र्य आणि खाजगीपणा (Freedom and Privacy)
    - कुटुंबातील सदस्यांना वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि खाजगी जागा मिळते.
- **R :** आकार आणि संरचनेत कपात (Reduced Size and Structure)
    - कुटुंबाचा आकार लहान असून सदस्यांची संख्या मर्यादित असते.
- **E :** आर्थिक स्वावलंबन (Economic Independence)
    - सदस्य स्वतःच्या आर्थिक व्यवस्थापनात सक्षम असतात.
- **E :** लहान कुटुंबातील भावनिक घनिष्ठता (Emotional Intimacy within Small Unit)
    - कुटुंबातील सदस्यांमध्ये जवळीक आणि भावनिक बंध दृढ असतात.
- **D :** निर्णय घेण्याची स्वायत्तता (Decision-Making Autonomy)
    - कुटुंबातील महत्वाचे निर्णय स्वतंत्रपणे घेता येतात.

सण, रूढी आणि परंपरांचा समाजावर होणारा प्रभाव

Acronym: BRACE

- **B :** समाजाला बांधणे (सामाजिक एक्य आणि सातत्य):
    - परंपरा आणि रूढी समाजातील लोकांना एकत्र आणतात, एक्य निर्माण करतात आणि सांस्कृतिक सातत्य टिकवतात.
- **R :** व्यक्ती आणि गटाच्या वर्तनाचे नियमन:
    - रूढी आणि परंपरा लोकांच्या वर्तनाचे मार्गदर्शन करतात आणि सामाजिक नियम ठरवतात.
- **A :** हक्क आणि स्वातंत्र्यावर परिणाम:
    - काही प्रथांमुळे व्यक्तींचे हक्क आणि स्वातंत्र्य प्रभावित होतात, उदाहरणार्थ, पितृसत्तात्मक प्रथा किंवा जातीय नियम.
- **C :** सांस्कृतिक ओळख आणि वारसा जपणे:
    - परंपरा समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीला जपतात आणि वारसा पुढील पिढीपर्यंत पोहचवतात.
- **E :** दुर्बल गटांचा बहिष्कार किंवा हाशियावर ठेवणे:
    - काही रूढी किंवा परंपरा समाजातील दुर्बल गटांना बहिष्कारित करतात किंवा हाशियावर ठेवतात.

भारतीय समाजाच्या वैविध्या पुढील आव्हाने

Acronym: CREST

- **C :** जातीवाद आणि धार्मिकतावाद
- **R :** प्रादेशिकवाद आणि पृथकतावाद
- **E :** आर्थिक असमानता आणि विषमता
- **S :** सामाजिक भेदभाव (लिंग, आदिवासी, अल्पसंख्यके)
- **T :** जागतिकीकरण आणि सांस्कृतिक एकरूपतेमुळे निर्माण होणारा धोका

केस स्टडी आणि उदाहरणे -

- **द कॅस्टलेस कलेक्टिव्ह (The Casteless Collective):** हा तामिळनाडूमधील एक संगीत बँड आहे जो जातीपासून मुक्त आहे. हा बँड संगीताद्वारे जातीभेद आणि धार्मिक भेदभाव संपविण्याचा प्रयत्न करतो.
- **नवसर्जन ट्रस्ट (गुजरात):** गुजरातमधील नवसर्जन ट्रस्ट दलितांवरील अस्पृश्यता आणि भेदभाव दूर करण्यासाठी सक्रियपणे काम करत आहे. त्यांच्या प्रयत्नांमध्ये मातृभूमीवर आधारित उपक्रम, कायदेशीर वकिली, आणि समुदाय जागृती यांचा समावेश आहे, जे सकारात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी आहेत.
- **ऑपरेशन समता (Operation Samanta):** या अंतर्गत पोलीस स्टेशनमधील बीट कॉन्स्टेबल्सला अशा गावांची नोंद करावी लागते जिथे आतापर्यंत दलित वरांचे वरखांबावर बसवण्यात अडचणी आल्या आहेत किंवा त्यांच्यावर अन्याय झाला आहे. नोंद केल्यानंतर, अशा गावांमध्ये समता समित्या तयार केल्या जातात, जेणेकरून दलित समाजाच्या वधूंना वरखांबावर निघताना कोणतीही विवादास्पद किंवा अनपेक्षित घटना उद्भवू नये.
- **बेजवाडा विल्सन यांचा सफाइ कर्मचारी आंदोलन (Bezwada Wilson's Safai Karmachari Andolan):** बेजवाडा विल्सन हे एक प्रमुख दलित हक्क कार्यकर्ते आहेत. ते सफाइ कर्मचाऱ्यांच्या हक्कांसाठी आणि हाताने स्वच्छता (manual scaveng-ing) या जातीवर आधारित पेशांसाठी होणाऱ्या अन्यायाच्या समाप्तीसाठी आंदोलन करतात.
- **किब्बुत्झ (Kibbutz):** इस्राएली सहकारी वसाहत, सहसा कृषीप्रधान आणि कधीकधी औद्योगिक असते, जिथे सर्व संपत्ती सामायिक ठेवली जाते. सदस्यांच्या अन्न, वस्त्र, निवारा आणि सामाजिक तसेच वैद्यकीय सेवांची पूर्तता केल्यानंतर नफा पुन्हा वसाहतीत गुंतवला जातो.
- **समत्वापुरम (Samathuvapuram) – समता ग्राम (तामिळनाडू):** समता ग्राम योजना, परियार यांच्या नावाने सुरू करण्यात आली होती, ज्यामुळे जाती आणि धार्मिक समस्यांमध्ये गढलेले समाज पुन्हा एकत्र येऊ शकेल. या योजनेअंतर्गत विविध समाजातील लोकांना सर्व सोयीसुविधांसह नव्या निवासी क्षेत्रात एकत्र राहत राहता येते.

■ Ready template on common themes (समान घटकांसाठी तयार साचा) :-

1. सामाजिक बदलाचे घटक:

Major heading	Subheadings	Explanation
Socio-economic(सामाजिक आर्थिक)	• Globalization – जागतिकीकरण • Industrialisation – औद्योगिकीकरण • Greeen revolution हरीत क्रांती • Urbanization – शहरीकरण	
Socio-political (सामाजिक राजकीय)	• Legislation – कायदेविषयक • Governance – प्रशासन • Pressure group – दबाव गट	
Socio-cultural (सामाजिक सांस्कृतिक)	• Education – शिक्षण • Social reforms and activism सामाजिक सुधारणाः आणि उपक्रम • Secularisation – धर्मनिरपेक्षता	

Socio-geographical (सामाजिक भौगोलिक)	• Climate change – हवामान बदल • Agriculture – कृषी • Resources – संसाधने	
Socio-technological (सामाजिक तांत्रिक)	• Elements of 4 th industrial revolution. Eg:- AI , machine learning etc - चौथ्या औद्योगिक क्रांतीची घटक: उदा. – कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), मशीन लर्निंग, डेटा ॲनालिटिक्स, रोबोटिक्स, इंटरनेट ऑफ थिंग्ज (IoT) इत्यादी. • Growth of IT sector - आयटी क्षेत्राचा वाढता विस्तार आणि त्याचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर होणारा प्रभाव. Allied sectors - health , education etc - संबंधित क्षेत्रे: आरोग्यसेवा, शिक्षण, शेती, वाहतूक आणि इतर सेवा क्षेत्रांमध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर.	

2. विविधतेची कारणे

Heading	Subheadings	Explanation
Geographical reasons (भौगोलिक कारणे)	• Himalayan – हिमालय • Desert – वाळवंट • Vast area विशाल क्षेत्र	
Historical reasons (एतिहासिक कारणे)	• Different time period of different rulers वेगवेगळ्या शासकांच्या वेगवेगळ्या काळातील राज्यकाळ • Mughals , Marathas, rajputs etc – मुघल, मराठा, राजपूत इ. • Pluralistic historical evolution बहुविध एतिहासिक उत्क्रांती	
Economic reasons (आर्थिक कारणे)	• Globalization – जागतिकीकरण • trade and tourism – व्यापार आणि पर्यटन	
Cultural reasons (सांस्कृतिक कारणे)	• Value of Tolerance सहनशीलतेचे महत्त्व • Vasudhaiva kutumbakam वसुधैव कुटुम्बकम्	

विविधतेत एकात्मता साधण्यामागील घटक:

Heading	Subheadings	Explanation
Political factors (राजकीय घटक)	• All India services भारतीय प्रशासन सेवा • Federalism – संघराज्य • Constitution – संविधान	
Social factors (सामाजिक घटक)	• Social movements – सामाजिक चळवळी • Religious practices – धार्मिक आचरण • Institutions of pilgrimage – तीर्थक्षेत्र • Festivals – सण \ उत्सव	
Economic factors (आर्थिक घटक)	• Freedom of trade and commerce व्यापार आणि वाणिज्याचे स्वातंत्र्य • Tourism पर्यटन • GST one nation one tax एक देश एक कर	
Geographical factors (भौगोलिक घटक)	• Natural boundaries नैसर्गिक सीमा Climatic conditions हवामानाच्या घटना	

03 भारतीय समाजावर जागतिकीकरणाचे परिणाम
Effects of Globalization on Indian Society)

प्रस्तावना (Introduction)

जागतिकीकरणामुळे (Globalization) वस्तू, कल्पना, तंत्रज्ञान आणि लोकांचा सीमापार प्रवाह (cross-border flows) वाढला आहे. यामुळे १९९० च्या दशकातील आर्थिक सुधारणांनंतर भारतीय समाजात मोठे बदल झाले आहेत. या प्रक्रियेने भारताला जगाशी जोडले आणि नवीन संधी निर्माण केल्या, त्याचबरोबर पारंपरिक सामाजिक रचना, सांस्कृतिक पद्धती आणि मूल्य प्रणालींनाही नव्याने आकार दिला, ज्यामुळे सकारात्मक बदल आणि नवीन आव्हाने दोन्ही समोर आली आहेत.

जागतिकीकरणाचे प्रमुख घटक (Key Elements of Globalisation)

- **आर्थिक (Economic)**
  - आंतरराष्ट्रीय व्यापार, गुंतवणूक आणि आर्थिक प्रवाहांचा विस्तार, ज्यामुळे जगभरातील अर्थव्यवस्था एकमेकांशी जोडल्या गेल्या आहेत.
  - **उदाहरण:** बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची वाढ आणि जागतिक पुरवठा साखळ्या (global supply chains).
- **तांत्रिक प्रगती (Technological Advancement)**
  - संप्रेषण आणि माहिती तंत्रज्ञानातील जलद विकास, ज्यामुळे त्वरित जागतिक कनेक्टिव्हिटी (global connectivity) शक्य झाली आहे.
  - **उदाहरण:** इंटरनेट, मोबाइल संवाद आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म.
- **सांस्कृतिक देवाणघेवाण (Cultural Exchange)**
  - सांस्कृतिक उत्पादने, कल्पना आणि जीवनशैली यांचा विविध देशांमध्ये प्रसार आणि मिश्रण.
  - **उदाहरण:** बॉलिवूड चित्रपट आणि योगाची जागतिक लोकप्रियता.
- **राजकीय सहकार्य (Political Cooperation)**
  - संयुक्त राष्ट्र (UN), जागतिक व्यापार संघटना (WTO) आणि G20 सारख्या आंतरराष्ट्रीय संघटनांद्वारे राष्ट्रांमध्ये वाढलेले सहकार्य.
  - **उदाहरण:** पॅरिस कराराद्वारे हवामान बदलाला सामोरे जाण्यासाठी जागतिक प्रयत्न.
- **श्रमशीलता (Labor Mobility)**
  - नोकरी, शिक्षण आणि चांगल्या संधींसाठी लोकांची सीमापार हालचाल.
  - **उदाहरण:** कुशल व्यावसायिक आणि मजुरांचे स्थलांतर.

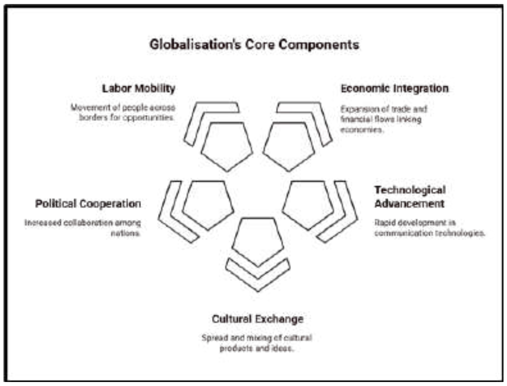

- **जागतिकीकरणामुळे भारतातील विविधता आणि बहुलवादाला धोका आहे का?**
  (Is Diversity and Pluralism in India Under Threat Due to Globalisation?)

  - **विविधता आणि बहुलवादाला धोका असल्याचे दर्शवणारे युक्तिवाद (Arguments Indicating Threats to Diversity and Pluralism)**

    - **सांस्कृतिक एकजिनसीकरण (Cultural homogenization):** जागतिकीकरणामुळे प्रभावी जागतिक संस्कृतींना, विशेषतः पाश्चात्त्य संस्कृतीला प्रोत्साहन मिळते, ज्यामुळे स्थानिक भाषा, परंपरा आणि कलांचे क्षरण होते. उदाहरणार्थ, तरुण पिढी प्रादेशिक भाषा आणि लोकपरंपरेपेक्षा इंग्रजी आणि जागतिक पॉप संस्कृतीला अधिक प्राधान्य देत आहे.

    - **उपभोक्तावाद आणि भौतिकवाद (Consumerism and materialism):** जागतिक उपभोक्ता संस्कृतीमुळे सामाजिक मूल्यांमध्ये व्यक्तीवाद आणि भौतिक यशाकडे बदल होतो, ज्यामुळे समुदाय-केंद्रित सांस्कृतिक पद्धती आणि बहुलवादाला आधार देणारे सामाजिक बंध कमकुवत होतात.

    - **स्थानिक ओळखींचे दुर्बळलीकरण (Marginalization of local identities):** लहान, आर्थिकदृष्ट्या कमी शक्तिशाली समुदाय, ज्यात अनेक आदिवासी आणि ग्रामीण गट समाविष्ट आहेत, जागतिकीकरणामुळे एकसमान विकास मॉडेलला प्राधान्य दिले जात असल्याने सांस्कृतिक घट होणे किंवा आर्थिक दुर्बळलीकरणाचा सामना करतात.

    - **संस्कृतीचे व्यापारीकरण (Commercialization of culture):** पवित्र विधी आणि पारंपरिक सण कधीकधी पर्यटन किंवा माध्यमांसाठी वस्तू बनवल्यामुळे त्यांचे मूळ अर्थ गमावतात, ज्यामुळे अस्सल सांस्कृतिक अनुभव कमी होतात.

    - **भाषेचा धोका (Language endangerment):** जागतिकीकरणामुळे काही मोजक्या भाषांचे (इंग्रजी, हिंदी) वर्चस्व वाढते, ज्यामुळे अनेक अल्पसंख्याक आणि आदिवासी भाषांच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण होतो, परिणामी सांस्कृतिक विविधतेवर परिणाम होतो.

- **विविधता आणि बहुलवादाच्या सातत्याचे आणि बळकटीकरणाचे समर्थन करणारे युक्तिवाद**
  (Arguments Supporting Continuity and Strengthening of Diversity and Pluralism)

    - **सांस्कृतिक संमिश्रण आणि समन्वय (Cultural hybridity and syncretism):** जागतिकीकरणामुळे आंतरसांस्कृतिक देवाणघेवाण सुलभ होते, ज्यामुळे भारतीय संस्कृतीला समृद्ध करणाऱ्या नवीन संमिश्र ओळखी निर्माण होतात, जसे की फ्यूजन संगीत, पाककृती आणि फॅशन.

    - **भारतीय संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन आणि जागतिक प्रोत्साहन (Revival and global promotion of Indian culture):** भारताचा वैविध्यपूर्ण सांस्कृतिक वारसा उत्सव, योग, बॉलिवूड आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मद्वारे जागतिक स्तरावर दृश्यमानता मिळवतो, ज्यामुळे अभिमान आणि संरक्षणाचे प्रयत्न वाढतात.

    - **तंत्रज्ञानाद्वारे सक्षमीकरण (Empowerment through technology):** सोशल मीडिया आणि इंटरनेटमुळे दुर्बळ झालेल्या समुदायांना त्यांची संस्कृती मोठ्या प्रमाणावर सामायिक करण्यास, हक्कांसाठी एकत्र येण्यास आणि बहुलवादी ओळखी टिकवून ठेवण्यास मदत होते.

- **धोरण आणि कायदेशीर संरक्षण (Policy and legal protections):** धर्मनिरपेक्षता, भाषिक विविधता आणि अल्पसंख्याक हक्कांच्या घटनात्मक हमी जागतिक दबावांना न जुमानता बहुलवादाचे संरक्षण करतात.
- **वाढलेला आंतरसांस्कृतिक संवाद (Increased intercultural dialogue):** जागतिकीकरणामुळे आंतरसांस्कृतिक समज आणि सहिष्णुतेला प्रोत्साहन मिळते, कारण भारतीय तरुण विविध विचार आणि ओळखींशी संवाद साधतात.

भारतीय समाजातील चालीरीती आणि परंपरांवर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Impact of Globalisation on Customs and Traditions in Indian Society)

- **पारंपरिक पद्धतींचे क्षरण (Erosion of traditional practices):**
  - जागतिक संपर्क आणि पाश्चात्त्य जीवनशैलीमुळे अनेक जुन्या चालीरीती आणि विधींचे पालन कमी झाले आहे, विशेषतः शहरी तरुणांमध्ये.
  - **उदाहरण:** संयुक्त कुटुंबातील विधी आणि ठरवून केलेल्या विवाहांमध्ये कमी सहभाग.
- **सांस्कृतिक एकजिनसीकरण (Cultural homogenization):**
  - जागतिक माध्यमे आणि ग्राहक संस्कृती फॅशन, अन्न आणि उत्सवांमध्ये एकरूपतेला प्रोत्साहन देतात, ज्यामुळे प्रादेशिक आणि विशिष्ट समाजांच्या परंपरा कमी होतात.
  - **उदाहरण:** भारतीय पारंपरिक सणांसोबत हॅलोविनसारख्या जागतिक सणांचेही उत्सव साजरे करणे.
- **अनुकूलन आणि संमिश्रण (Adaptation and hybridization):**
  - अनेक समुदाय पारंपरिक चालीरीती आधुनिक प्रभावांसह मिसळून संमिश्र पद्धती तयार करतात, ज्या जागतिक आणि स्थानिक दोन्ही संस्कृती प्रतिबिंबित करतात.
  - **उदाहरण:** भारतीय मसाले पाश्चात्त्य पदार्थांसह मिसळून नवीन फ्युजन खाद्यपदार्थ तयार करणे.
- **सामाजिक मूल्यांमध्ये बदल (Shift in social values):**
  - जागतिकीकरणामुळे प्रोत्साहन मिळालेला व्यक्तीवाद सामुदायिक निर्णय घेणे आणि वडीलधाऱ्यांचा आदर करणे यासारख्या सामुदायिक चालीरीतींना आव्हान देतो.
  - **उदाहरण:** ठरवून केलेल्या विवाहांएवजी तरुणांनी वैयक्तिक निवडीला प्राधान्य देणे.
- **संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन आणि व्यापारीकरण (Revival and commodification of culture):**
  - भारतीय संस्कृतीमध्ये जागतिक स्तरावर वाढलेल्या रुचीमुळे पर्यटन आणि माध्यमांद्वारे काही चालीरीतींचे पुनरुज्जीवन झाले आहे, परंतु काही वेळा या परंपरांचे व्यापारीकरण होते आणि त्यांची प्रामाणिकता (authenticity) हरवते.
  - **उदाहरण:** आंतरराष्ट्रीय सांस्कृतिक महोत्सवांमध्ये लोकनृत्यांचे सादरीकरण.
- **विधींच्या बदलत्या भूमिका (Changing role of rituals):**
  - अनेक विधी त्यांचे पारंपरिक आध्यात्मिक महत्त्व गमावत आहेत आणि वाढत्या प्रमाणात सामाजिक औपचारिकता किंवा दर्जा दर्शवण्यासाठी समारंभ म्हणून केले जात आहेत.
  - **उदाहरण:** विवाह सोहळे जागतिक ट्रेंडमुळे भव्य कार्यक्रमांमध्ये बदलणे.
- **भाषा आणि संवादावर प्रभाव (Influence on language and communication):**
  - इंग्रजीसारख्या जागतिक भाषांच्या प्रसारामुळे पारंपरिक भाषिक चालीरीतींवर परिणाम होतो, ज्यामुळे मौखिक परंपरा आणि लोककथांवर परिणाम होतो.
  - **उदाहरण:** तरुण पिढीमध्ये प्रादेशिक बोलीभाषांचा वापर कमी होणे.

- **सण-समारंभातील परिवर्तन (Transformation in festival celebrations):**
  - जागतिकीकरणामुळे सण साजरे करण्याच्या नवीन पद्धती आल्या आहेत, ज्यात ऑनलाइन सहभाग आणि डिजिटल शुभेच्छा यांचा समावेश आहे, ज्यामुळे सामुदायिक आणि कौटुंबिक बंधांचे विधी बदलले आहेत.
  - **उदाहरण:** कोविड-19 महामारीच्या काळात व्हर्च्युअल दिवाळी साजरीकरण.
- **पोशाख आणि अलंकार चालीरीतींवर परिणाम (Impact on dress and adornment customs):**
  - पारंपरिक कपड्यांची जागा पाश्चात्त्य फॅशनने घेतली आहे किंवा ती पाश्चात्त्य फॅशनमध्ये मिसळली जात आहेत, ज्यामुळे पोशाखातून होणारी सांस्कृतिक अभिव्यक्ती प्रभावित होत आहे.
  - **उदाहरण:** दैनंदिन जीवनात तरुण पिढी पारंपरिक वेशभूषेएवजी जीन्स आणि टी-शर्टला प्राधान्य देत आहे.
- **बदलत्या खाद्य सवयी (Changing food habits):**
  - **जागतिकीकरणामुळे फास्ट फूड संस्कृती आणि आंतरराष्ट्रीय खाद्यपदार्थ आले आहेत, ज्यामुळे पारंपरिक आहार पद्धती आणि सवयींवर परिणाम होत आहे.**
  - **उदाहरण:** शहरी भारतीय कुटुंबांमध्ये पारंपरिक जेवणासोबत पाश्चात्त्य फास्ट फूडचा वाढता स्वीकार.

समाजाच्या आणि सामाजिक संस्थांच्या विविध पैलूंवर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effect of Globalisation on Different Aspect of Society & Social Institution)

1. कुटुंबावर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effect of Globalisation on Family)

सकारात्मक परिणाम (Positive Effects):

- **कुटुंब संरचनेत बदल (Changing family structure):** जागतिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे विभक्त कुटुंबांच्या वाढीला प्रोत्साहन मिळाले आहे, ज्यामुळे व्यक्तींना अधिक स्वायत्तता आणि गोपनीयता मिळते. उदाहरणार्थ, बेंगळूरु आणि मुंबइसारख्या महानगरांमध्ये, अनेक तरुण व्यावसायिक उत्तम कार्य-जीवन संतुलन आणि गतिमानतेसाठी विभक्त कुटुंबांना प्राधान्य देतात.
- **आर्थिक संधी (Economic opportunities):** जागतिक नोकरीच्या बाजारपेठा आणि स्थलांतर यामुळे कुटुंबातील सदस्यांना परदेशात किंवा शहरी केंद्रांमध्ये चांगल्या पगाराच्या नोकऱ्या मिळवता येतात. आखाती देशांमधून स्थलांतरित कामगारांनी पाठवलेल्या पैशांमुळे (remittances) केरळ आणि पंजाबसारख्या राज्यांमधील ग्रामीण कुटुंबांचे जीवनमान लक्षणीयरीत्या सुधारले आहे.
- **सांस्कृतिक मोकळेपणा (Cultural openness):** जागतिक विचारांच्या संपर्कामुळे अधिक पुरोगामी दृष्टिकोन विकसित झाले आहेत, विशेषतः महिलांच्या शिक्षण आणि रोजगाराबाबत. उदाहरणार्थ, शहरी भारतातील कुटुंबे मुलींना उच्च शिक्षण आणि करिअरमध्ये पाठिंबा देत आहेत, जे बदलत्या लैंगिक नियमांना (gender norms) प्रतिबिंबित करते.
- **तंत्रज्ञान आणि कनेक्टिव्हिटी (Technology and connectivity):** व्हॉट्सॲप आणि व्हिडिओ कॉलसारख्या संप्रेषण साधनांमधील प्रगतीमुळे स्थलांतरित कुटुंबातील सदस्य शारीरिक अंतर असूनही घनिष्ठ भावनिक संबंध टिकवून ठेवू शकतात, ज्यामुळे खंडांमधील कौटुंबिक बंध मजबूत होतात.

नकारात्मक परिणाम (Negative Effects):

- **कौटुंबिक विखंडन (Family fragmentation):** आर्थिक स्थलांतरामुळे अनेकदा पती-पत्नी किंवा पालक आणि मुलांचे दीर्घकाळचे विलगीकरण होते. बिहार आणि उत्तर प्रदेशातील अनेक कुटुंबांचे सदस्य दिल्लीसारख्या शहरांमध्ये काम करत असल्याने, संयुक्त कुटुंबे विभक्त युनिट्समध्ये विभागली जात आहेत आणि पारंपरिक आधार प्रणाली (support systems) कमकुवत होत आहेत.
- **पारंपरिक भूमिकांचे क्षरण (Erosion of traditional roles):** जागतिक सांस्कृतिक नियमांचा प्रभाव स्थापित अधिकारांना आव्हान देतो, ज्यामुळे कधीकधी पिढ्यानपिढ्या संघर्ष निर्माण होतात. उदाहरणार्थ, पारंपरिक कुटुंबांतील वडीलधाऱ्या सदस्यांना तरुण सदस्यांनी पाश्चात्त्य जीवनशैली, ज्यात डेटिंग किंवा लिव्ह-इन संबंधांचा समावेश आहे, स्वीकारणे कठीण वाटू शकते.

- **व्यक्तिवादाचा उदय (Rise of individualism):** वैयक्तिक आकांक्षांवर वाढीव भर दिल्यामुळे सामूहिक कौटुंबिक जबाबदाऱ्या कमी होऊ शकतात. शहरी तरुण कौटुंबिक कर्तव्यांपेक्षा करिअरच्या वाढीला प्राधान्य देऊ शकतात, ज्यामुळे वृद्ध कुटुंबातील सदस्यांची काळजी कमी होते, जो महानगरीय भारतात दिसून येणारा बदल आहे.
- **बदलत्या संप्रेषण पद्धती (Changing communication patterns):** डिजिटल कनेक्टिव्हिटी अंतरे कमी करत असली तरी, जास्त स्क्रीन टाइममुळे प्रत्यक्ष भेटीतील संवादाची गुणवत्ता कमी होते. शहरी भारतातील कुटुंबांमध्ये अनेकदा असे दिसून येते की सदस्य शारीरिकदृष्ट्या उपस्थित असूनही स्मार्टफोन आणि सोशल मीडियाच्या अतिवापरामुळे भावनिकदृष्ट्या दूर असतात.

2. विवाहावर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effect of Globalisation on Marriage)

■ सकारात्मक परिणाम (Positive Effects):

- **अधिक वैयक्तिक निवड (Greater individual choice):** जागतिक सांस्कृतिक मूल्यांच्या संपर्कामुळे व्यक्तींना, विशेषतः तरुणांना, केवळ ठरवून केलेल्या जुळण्यांएवजी प्रेमावर आधारित जोडीदार निवडण्याचे सामर्थ्य मिळाले आहे. उदाहरणार्थ, दिल्ली आणि पुणेसारख्या शहरी केंद्रांमध्ये प्रेमविवाह आणि आंतरजातीय विवाहांमध्ये वाढ झाली आहे, जे हा बदल दर्शवते.
- **आंतरसांस्कृतिक आणि आंतरधर्मीय विवाह (Intercultural and interfaith marriages):** जागतिकीकरणामुळे आंतरसांस्कृतिक संवादाला प्रोत्साहन मिळते, ज्यामुळे आंतरसांस्कृतिक आणि आंतरधर्मीय विवाहांना अधिक स्वीकारार्हता मिळते. मुंबइसारख्या महानगरांमध्ये अशा विवाहांमध्ये वाढ हा ट्रेंड अधोरेखित करतो.
- **विवाहातील लैंगिक भूमिकांमध्ये बदल (Changing gender roles within marriage):** जागतिक संपर्कामुळे अधिक समान वैवाहिक संबंधांना प्रोत्साहन मिळते, ज्यात जोडपी घरगुती जबाबदाऱ्या आणि निर्णय घेण्यामध्ये भागीदारी करतात. बेंगळूरुसारख्या आयटी हबमधील दुहेरी करिअर असलेल्या जोडपी या भूमिका अधिक लवचिकपणे हाताळतात.
- **शिक्षण आणि करिअरसाठी उशिरा विवाह (Delayed marriages for education and career):** जागतिक आर्थिक स्पर्धेमुळे व्यक्ती शिक्षण आणि करिअरला विवाहापूर्वी प्राधान्य देतात, ज्यामुळे विवाह उशिरा होतात परंतु अधिक स्थिर वैवाहिक निवडी केल्या जातात. हा प्रकार भारतातील शहरी मध्यमवर्गात स्पष्टपणे दिसून येतो.

■ नकारात्मक परिणाम (Negative Effects):

- **पारंपरिक विवाह संस्थांचा ऱ्हास (Decline of traditional marital institutions):** जागतिक सांस्कृतिक प्रभाव पारंपरिक विवाह चालीरीती आणि विधींना आव्हान देतो, ज्यामुळे काही कुटुंबांना त्यांच्या वारशापासून दुरावल्यासारखे वाटते. उदाहरणार्थ, शहरी तरुणांमध्ये विस्तृत ठरवून केलेल्या विवाह सोहळ्यांमध्ये घटलेली रुची हे दर्शवते.
- **विवाहांमधील वाढती अस्थिरता (Rising marital instability):** वैयक्तिक पूर्ततेवर वाढलेल्या भरमुळे घटस्फोटांचे प्रमाण आणि वैवाहिक संघर्षांमध्ये वाढ झाली आहे, विशेषतः शहरी भारतात. मुंबइ आणि चेन्नइसारख्या शहरांमध्ये ग्रामीण भागांच्या तुलनेत घटस्फोटांचे प्रमाण जास्त नोंदवले गेले आहे.
- **मूल्यांचा संघर्ष (Conflict of values):** जागतिक आणि पारंपरिक मूल्ये कधीकधी विवाहामध्ये संघर्ष निर्माण करतात, ज्यामुळे पती-पत्नी किंवा पिढ्यांमध्ये तणाव निर्माण होतो. उदाहरणार्थ, जेव्हा एक जोडीदार पाश्चात्त्य जीवनशैलीच्या निवडी स्वीकारतो आणि त्या रूढिवादी कौटुंबिक अपेक्षांशी जुळत नाहीत, तेव्हा संघर्ष निर्माण होतो.
- **कुटुंब संरचनेवरील दबाव (Pressure on family structures):** जागतिक संधींसाठी स्थलांतरामुळे पती-पत्नी किंवा विस्तारित कुटुंबे शारीरिकरित्या वेगळी होऊ शकतात, ज्यामुळे वैवाहिक स्थिरतेसाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या पारंपरिक आधार नेटवर्क कमकुवत होतात.

3. महिलांवर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effect of Globalisation on Women)

- **सकारात्मक परिणाम (Positive Effects):**
  - **वाढलेल्या रोजगाराच्या संधी (Increased employment opportunities):** जागतिकीकरणामुळे महिलांचा कार्यशक्तीमधील सहभाग वाढला आहे, विशेषतः आयटी, किरकोळ (retail) आणि सेवा क्षेत्रांमध्ये. उदाहरणार्थ, बेंगळूरु आणि हैदराबादसारखी शहरे तंत्रज्ञान उद्योगांमध्ये महिला व्यावसायिकांसाठी केंद्रे बनली आहेत.
  - **शिक्षण आणि कौशल्यांद्वारे सक्षमीकरण (Empowerment through education and skills):** जागतिक ज्ञान आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांमुळे महिलांचे शैक्षणिक यश आणि कौशल्य विकास वाढला आहे, ज्यामुळे त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळण्यास मदत झाली आहे. स्किल इंडिया आणि डिजिटल साक्षरता मोहिमांसारखे कार्यक्रम या वाढीस पाठिंबा देतात.
  - **वाढलेली सामाजिक जागरूकता आणि हक्क सक्रियता (Greater social awareness and rights activism):** जागतिक स्त्रीवादी कल्पना आणि मानवी हक्कांच्या नियमांच्या संपर्कामुळे भारतातील महिला चळवळींना लैंगिक समानतेची मागणी करण्यास प्रोत्साहन मिळाले आहे, ज्यामुळे घरगुती हिंसाचार आणि लैंगिक छळाविरुद्ध मजबूत कायदे निर्माण झाले आहेत.
  - **तंत्रज्ञान आणि माहितीची उपलब्धता (Access to technology and information):** इंटरनेट आणि सोशल मीडिया महिलांना त्यांच्या समस्या मांडण्यासाठी, समर्थन गटांशी जोडले जाण्यासाठी आणि लैंगिक न्यायाबद्दल जागरूकता वाढवण्यासाठी व्यासपीठे प्रदान करतात. #MeToo India सारख्या मोहिमा या परिणामावर प्रकाश टाकतात.
- **नकारात्मक परिणाम (Negative Effects):**
  - **नोकरीची असुरक्षितता आणि शोषण (Job insecurity and exploitation):** अनेक महिला अनौपचारिक किंवा निर्यात-केंद्रित क्षेत्रांमध्ये कमी वेतन, खराब कामाची परिस्थिती आणि सामाजिक सुरक्षिततेच्या अभावासह काम करतात. उदाहरणार्थ, तिरुपूरमधील वस्त्रोद्योग कारखान्यांमध्ये महिलांना दीर्घकाळ काम करावे लागते आणि असुरक्षित वातावरणाचा सामना करावा लागतो.
  - **काम आणि घरगुती जबाबदाऱ्यांचा दुहेरी भार (Double burden of work and domestic responsibilities):** कार्यशक्तीमधील वाढलेल्या सहभागामुळेही महिलांना घरगुती कामे आणि काळजी घेण्याची जबाबदारी मोठ्या प्रमाणात पार पाडावी लागते, ज्यामुळे करिअरमधील प्रगती मर्यादित होते आणि ताण निर्माण होतो.
  - **सांस्कृतिक प्रतिकार आणि पितृसत्ताक विरोध (Cultural backlash and patriarchal resistance):** महिलांच्या वाढत्या स्वातंत्र्याला अनेकदा रूढिवादी वातावरणात प्रतिकार मिळतो, ज्यामुळे सामाजिक दबाव किंवा अगदी हिंसाचार होतो, विशेषतः ग्रामीण भागात.
  - **संधींची असमान उपलब्धता (Unequal access to opportunities):** जागतिकीकरणाचे फायदे असमान आहेत, ज्यात ग्रामीण आणि दुर्बळ महिलांना शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि औपचारिक नोकऱ्यांपर्यंत पोहोच मिळत नाही, ज्यामुळे सध्याची असमानता वाढते.
  - **वस्तूकरण (commodification) आणि वस्तू म्हणून पाहणे (objectification):** जागतिक माध्यमे कधीकधी रूढीवादी कल्पनांना बळकटी देतात आणि महिलांच्या शरीराचे वस्तूकरण करतात, ज्यामुळे सामाजिक दृष्टिकोन नकारात्मकपणे प्रभावित होतात. उदाहरणार्थ, जाहिरातींमध्ये महिलांना फॅशन किंवा सौंदर्यप्रसाधन ब्रँडच्या मॉडेल्स म्हणून मोठ्या प्रमाणावर चित्रित करणे (उदा. फेअरनेस क्रीम जाहिराती, पाश्चात्त्य संगीत व्हिडिओंच्या प्रभावाखालील बॉलिवूडमधील आयटम गाणी) अवास्तव शारीरिक प्रतिमांना प्रोत्साहन देते आणि लैंगिक रूढीवादी कल्पनांना बळकटी देते.

4. तरुणांवर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effect of Globalisation on Youth)

- **सकारात्मक परिणाम (Positive Effects):**
  - **जागतिक विचार आणि मूल्यांचा संपर्क (Exposure to global ideas and values):** जागतिकीकरणामुळे तरुणांना विविध संस्कृती, शिक्षण आणि करिअरच्या संधी उपलब्ध होतात, ज्यामुळे मोकळेपणा आणि नाविन्यतेला प्रोत्साहन मिळते. उदाहरणार्थ, अनेक भारतीय विद्यार्थी उच्च शिक्षण आणि नोकरीसाठी परदेशात जातात, ज्यामुळे त्यांना जागतिक अनुभव मिळतो.

- **तांत्रिक सक्षमीकरण (Technological empowerment):** वाढलेले इंटरनेट आणि स्मार्टफोनचे प्रमाण तरुणांना सोशल मीडिया आणि ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मद्वारे मुक्तपणे जोडले जाण्यास, शिकण्यास आणि स्वतःला व्यक्त करण्यास सक्षम करते. हवामान बदलाच्या निषेधासारख्या चळवळी तरुणांनी सुरू केलेल्या आणि जागतिकीकृत झालेल्या आहेत.
- **आर्थिक संधी (Economic opportunities):** जागतिक बाजारपेठांनी आयटी, स्टार्टअप्स आणि सर्जनशील उद्योगांमध्ये नोकरीच्या नवीन संधी निर्माण केल्या आहेत, ज्यामुळे शहरी तरुणांमध्ये आकांक्षा वाढल्या आहेत.
- **सांस्कृतिक संमिश्रण (Cultural hybridization):** तरुण पिढी पारंपरिक भारतीय मूल्यांना जागतिक सांस्कृतिक ट्रेंडशी मिसळते, ज्यामुळे गतिमान आणि विकसित होणाऱ्या ओळखी निर्माण होतात.

■ **नकारात्मक परिणाम (Negative Effects):**

- **वाढत्या मानसिक आरोग्याच्या समस्या (Rising mental health challenges):** जागतिकीकरणामुळे स्पर्धा आणि सोशल मीडियाचा दबाव वाढतो, ज्यामुळे तरुणांमध्ये चिंता, नैराश्य आणि थकवा (burnout) निर्माण होतो. अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की, जवळजवळ 7 पैकी 1 भारतीय तरुण मानसिक आरोग्याच्या समस्यांनी ग्रस्त आहे, ज्या शैक्षणिक आणि करिअरच्या ताणाने वाढतात.
- **बैठी जीवनशैली आणि आरोग्याचे धोके (Sedentary lifestyles and health risks):** वाढलेल्या स्क्रीन टाइममुळे आणि शहरी जीवनशैलीमुळे तरुण भारतीयांमध्ये, विशेषतः महानगरांमध्ये, शारीरिक हालचालींचा अभाव, लठ्ठपणा आणि जीवनशैली संबंधित आजार वाढले आहेत. डब्ल्यूएचओच्या अहवालात मधुमेह आणि हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी समस्यांची वाढती घटना बैठी वर्तनाशी जोडलेली आहे.
- **उपभोक्तावादाचा प्रभाव (Influence of Consumerism):** भौतिकवादाच्या वाढीमुळे तरुणांमध्ये त्यांच्या आवाक्याबाहेरील ब्रँडेड उत्पादने आणि जीवनशैलीचा पाठलाग केल्याने आर्थिक ताण निर्माण झाला आहे. याव्यतिरिक्त, जागतिक माध्यमांच्या संपर्कामुळे अवास्तव अपेक्षा निर्माण होतात, ज्यामुळे तरुणांमध्ये असमाधान आणि मानसिक आरोग्याच्या समस्या वाढतात.
- **सांस्कृतिक दुरावा आणि मूल्यांचे संघर्ष (Cultural alienation and value conflicts):** परस्परविरोधी जागतिक आणि पारंपरिक मूल्यांच्या संपर्कामुळे ओळखीचे दुविधा, पिढ्यांमधील तणाव आणि कधीकधी सामाजिक अलगाव निर्माण होतो, विशेषतः रूढिवादी ग्रामीण भागांमध्ये. उदाहरणार्थ, उदारमतवादी जीवनशैली स्वीकारणाऱ्या शहरी तरुणांना कौटुंबिक प्रतिकार सामना करावा लागू शकतो.

5. **मुलांवर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effect of Globalisation on Children)**

■ **सकारात्मक परिणाम (Positive Effects):**

- **शिक्षणाच्या सुधारित संधी (Improved access to education):** जागतिकीकरणामुळे डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि आंतरराष्ट्रीय अभ्यासक्रमांद्वारे दर्जेदार शिक्षणाची उपलब्धता वाढली आहे. उदाहरणार्थ, BYJU'S आणि खान अकॅडमीसारख्या ऑनलाइन शिक्षण साधनांच्या वाढीमुळे भारतातील मुलांसाठी शिक्षण अधिक सुलभ झाले आहे.
- **विविध संस्कृतींचा संपर्क (Exposure to diverse cultures):** आजची मुले माध्यमे, प्रवास आणि तंत्रज्ञानाद्वारे जागतिक संस्कृतींच्या संपर्कात येतात, ज्यामुळे सहिष्णुता आणि व्यापक जागतिक दृष्टिकोन विकसित होतात. दिवाळीसोबत हॅलोविनसारख्या आंतरराष्ट्रीय सणांचे उत्सव साजरे करणे हे सांस्कृतिक संमिश्रण दर्शवते.
- **उत्तम आरोग्य जागरूकता आणि पोषण (Better health awareness and nutrition):** जागतिक आरोग्य उपक्रम आणि सुधारित पुरवठा साखळीमुळे मुलांचे पोषण आणि आरोग्यसेवा याबद्दल जागरूकता वाढली आहे. एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) सारख्या कार्यक्रमांना कुपोषण कमी करण्यासाठी जागतिक भागीदारींचा पाठिंबा आहे.
- **सुधारित तांत्रिक कौशल्ये (Enhanced technological skills):** संगणक आणि स्मार्टफोनचा लवकर संपर्क मुलांना आधुनिक जगासाठी महत्त्वाचे असलेले डिजिटल साक्षरतेचे कौशल्य प्रदान करतो, ज्यामुळे त्यांना भविष्यातील नोकरीच्या बाजारपेठांसाठी तयार केले जाते.

- **नकारात्मक परिणाम (Negative Effects):**
  - **व्यापारीकरण आणि उपभोक्तावाद (Commercialization and consumerism):** जागतिक माध्यमे अनेकदा मुलांना भौतिकवादी मूल्यांना प्रोत्साहन देणाऱ्या जाहिरातींद्वारे लक्ष्य करतात, ज्यामुळे ग्राहकांवरील दबाव वाढतो आणि पारंपरिक मूल्यांवर लक्ष कमी होते.
  - **बैठी जीवनशैली आणि आरोग्याचे धोके (Sedentary lifestyle and health risks):** वाढलेल्या स्क्रीन टाइममुळे मुलांमध्ये लठ्ठपणा, दृष्टीदोष आणि शारीरिक हालचालींचा अभाव वाढतो, ज्यात शहरी भारतीय मुले विशेषतः असुरक्षित आहेत.
  - **सांस्कृतिक विस्थापन (Cultural dislocation):** परस्परविरोधी जागतिक आणि पारंपरिक सांस्कृतिक नियमांच्या संपर्कात आल्याने मुलांच्या ओळखीच्या निर्मितीमध्ये गोंधळ निर्माण होऊ शकतो, विशेषतः रूढिवादी कुटुंबांमध्ये. उदाहरणार्थ, मुलांना आधुनिक समवयस्क प्रभावांमध्ये आणि कौटुंबिक अपेक्षांमध्ये संघर्ष करावा लागू शकतो.
  - **डिजिटल दरी आणि असमान उपलब्धता (Digital divide and unequal access):** काही मुलांना जागतिकीकृत तंत्रज्ञानाचा फायदा मिळत असला तरी, ग्रामीण किंवा दुर्बळ समुदायातील अनेकांना त्याचा लाभ मिळत नाही, ज्यामुळे शैक्षणिक असमानता वाढते.
  - **मानसिक ताण (Psychological stress):** जागतिकीकृत स्पर्धेच्या वातावरणात शैक्षणिक कामगिरी करण्याचा दबाव मुलांमध्ये ताण आणि चिंता वाढवतो.

6. **आदिवासींवर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effects of Globalisation on Tribals)**

- **सकारात्मक परिणाम (Positive Effects):**
  - **विस्तारित बाजारपेठांद्वारे आर्थिक सक्षमीकरण (Economic empowerment through expanded markets):** जागतिकीकरणामुळे आदिवासी हस्तकला, सेंद्रिय उत्पादने आणि वन उत्पादनांसाठी आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठा खुल्या झाल्या आहेत, ज्यामुळे उत्पन्न वाढले आहे आणि गरिबी कमी झाली आहे. उदाहरणार्थ, ओडिशा आणि झारखंडमधील आदिवासी कारागीर आता जागतिक स्तरावर वस्तूंची निर्यात करतात, ज्यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थांना चालना मिळते.
  - **सुधारित पायाभूत सुविधा आणि कनेक्टिव्हिटी (Improved infrastructure and connectivity):** जागतिक गुंतवणूक आणि विकास योजनांमुळे आदिवासी भागांमध्ये वाहतूक, वीज आणि दळणवळणाच्या सुविधांमध्ये सुधारणा झाली आहे, ज्यामुळे आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि बाजारपेठांमध्ये प्रवेश वाढला आहे, परिणामी जीवनमान उंचावले आहे.
  - **शिक्षण आणि डिजिटल साधनांची उपलब्धता (Access to education and digital tools):** जागतिक भागीदारींद्वारे समर्थित शैक्षणिक पोहोच कार्यक्रमांमुळे आदिवासी तरुणांमध्ये साक्षरता आणि डिजिटल कौशल्ये वाढली आहेत, ज्यामुळे पारंपरिक क्षेत्रांव्यतिरिक्त रोजगाराच्या संधी वाढल्या आहेत.
  - **सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि जागरूकता (Cultural exchange and awareness):** जागतिक संस्कृतींच्या संपर्कामुळे आदिवासी समुदायांना त्यांचा अनोखा वारसा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रोत्साहन देण्यास मदत झाली आहे, ज्यामुळे अभिमान वाढला आहे आणि भाषा आणि कलांच्या संरक्षणाच्या प्रयत्नांना प्रोत्साहन मिळाले आहे.
  - **कायदेशीर आणि सामाजिक हक्कांची जागरूकता (Legal and social rights awareness):** जागतिक मानवाधिकार चळवळी आणि स्वयंसेवी संस्थांनी आदिवासी लोकसंख्येला त्यांचे हक्क मागण्यासाठी, शोषणास विरोध करण्यासाठी आणि धोरणात्मक संवादात सहभागी होण्यासाठी सक्षम केले आहे, ज्यामुळे सामाजिक न्याय वाढला आहे.

- **नकारात्मक परिणाम (Negative Effects):**
  - **विस्थापन आणि पारंपरिक उपजीविकेचे नुकसान (Displacement and loss of traditional livelihoods):** जागतिक मागणीमुळे चालवलेले औद्योगिकीकरण आणि खाणकाम यामुळे अनेक आदिवासी समुदायांचे विस्थापन झाले आहे, त्यांचे पूर्वजांच्या जमिनीशी आणि शाश्वत उपजीविकेशी असलेले संबंध तुटले आहेत, ज्यामुळे गरिबी आणि सामाजिक विघटन झाले आहे.
  - **सांस्कृतिक क्षरण आणि ओळखीचे नुकसान (Cultural erosion and loss of identity):** जागतिक ग्राहक संस्कृती आणि मुख्य प्रवाहातील माध्यमे आदिवासी परंपरांना मागे टाकतात, ज्यामुळे तरुण पिढी स्थानिक भाषा, विधी आणि कला सोडून देते, ज्यामुळे

समृद्ध सांस्कृतिक विविधतेच्या विलोपनाचा धोका निर्माण होतो.

- **आर्थिक दुर्बळीकरण आणि शोषण (Economic marginalization and exploitation):** जागतिक आर्थिक वाढ असूनही, अनेक आदिवासी अनौपचारिक, कमी पगाराच्या नोकऱ्यांमध्ये कमी सामाजिक सुरक्षिततेसह राहतात, अनेकदा खाणकाम आणि शेतीसारख्या उद्योगांमध्ये स्वस्त मजूर म्हणून त्यांचे शोषण होते.
- **पर्यावरणाचा ऱ्हास ज्यामुळे उपजीविकेला हानी पोहोचते (Environmental degradation harming sustenance):** जागतिक बाजारपेठांसाठी संसाधन काढण्याशी संबंधित मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड आणि प्रदूषण नैसर्गिक परिसंस्थेचा ऱ्हास करतात ज्यांवर आदिवासी समुदाय अवलंबून असतात, ज्यामुळे अन्नसुरक्षा आणि आरोग्याला धोका निर्माण होतो.
- **सामाजिक विस्थापन आणि मानसिक ताण (Social dislocation and psychological stress):** सक्तीचे विस्थापन आणि जलद सामाजिक बदलांमुळे सामुदायिक एकसंधतेचे नुकसान झाले आहे आणि आधुनिक आर्थिक वास्तवाशी जुळवून घेण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या आदिवासींमध्ये मानसिक आरोग्याच्या समस्या वाढल्या आहेत.

7. दिव्यांग (Differently-Abled) समुदायावर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effect of Globalisation on Differently-Abled Community)

■ **सकारात्मक परिणाम (Positive Effects):**

- **प्रगत सहाय्यक तंत्रज्ञानाचा वापर (Access to advanced assistive technologies):** जागतिक तंत्रज्ञानातील नवनवीन शोधामुळे कृत्रिम अवयव (prosthetics) आणि संप्रेषण साधनांसारख्या (communication aids) उपकरणांची उपलब्धता वाढली आहे, ज्यामुळे स्वायत्तता सुधारली आहे.
- **हक्कांना बळकटी देणारी जागतिक वकिली (Global advocacy strengthening rights):** आंतरराष्ट्रीय दिव्यांग हक्कांच्या चौकटींनी (frameworks) भारतीय कायदे आणि सामाजिक दृष्टिकोन सकारात्मकपणे प्रभावित केले आहेत.
- **शिक्षणात वाढलेला समावेश (Increased educational inclusion):** जागतिक शैक्षणिक मॉडेल्स (models) भारतात समावेशक वर्गांना (inclusive classrooms) प्रोत्साहन देतात.
- **नवीन क्षेत्रांमध्ये रोजगार (Employment in new sectors):** जागतिकीकरणामुळे प्रभावित झालेल्या आयटी आणि सेवा उद्योगांमध्ये दिव्यांगांसाठी अनुकूल लवचिक कामाचे पर्याय उपलब्ध आहेत.
- **जागतिक माध्यमांद्वारे सामाजिक जागरूकता (Social awareness via global media):** आंतरराष्ट्रीय कथांच्या (narratives) संपर्कात आल्याने कलंक (stigma) कमी होतो आणि एकीकरणाला (integration) प्रोत्साहन मिळते.

■ **नकारात्मक परिणाम (Negative Effects - Due to Globalisation):**

- **वाढती डिजिटल दरी (Widening digital divide):** तांत्रिक प्रगती असूनही, ग्रामीण किंवा आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या भागांतील अनेक दिव्यांग जागतिक तंत्रज्ञानाच्या असमान प्रसाराअभावी (unequal global tech diffusion) वगळले जातात.
- **बाजारपेठेने प्रेरित दिव्यांगत्वाचे वस्तूकरण (Market-driven commodification of disability):** जागतिकीकरणामुळे उत्पादकतेवर (productivity) भर दिला जातो, ज्यामुळे बाजारपेठेच्या मागण्या पूर्ण करू न शकणाऱ्या दिव्यांगांना बाजूला सारले जाते आणि त्यांचे दुर्बळीकरण (marginalisation) वाढते.
- **सांस्कृतिक एकजिनसीकरणामुळे पारंपरिक आधाराचे कमी होणे (Cultural homogenization diminishing traditional support):** जागतिक ग्राहक संस्कृती स्थानिक समुदाय-आधारित आधार प्रणालींना कमी करते, ज्या एतिहासिकदृष्ट्या दिव्यांगांसाठी महत्त्वाच्या होत्या.
- **शहरी स्थलांतराचा दबाव (Urban migration pressures):** जागतिक आर्थिक ट्रेंडमुळे शहरी स्थलांतर होते, ज्यामुळे दिव्यांगांसाठी कुटुंब आणि समुदाय काळजीच्या संरचना (care structures) विस्कळीत होतात.
- **जागतिक फार्मास्युटिकल किंमतींमुळे आरोग्य सेवांमधील असमानता वाढणे (Healthcare inequities exacerbated**

by global pharmaceutical pricing): परवडणाऱ्या सहाय्यक औषधे आणि उपकरणांची उपलब्धता मर्यादित आहे, कारण जागतिक किंमती (global pricing) श्रीमंत बाजारपेठांना प्राधान्य देतात.

8. **LGBTQ समुदायावर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effect of Globalisation on LGBTQ Community)**

- **सकारात्मक परिणाम (Positive Effects):**
  - **जागतिक LGBTQ चळवळींमुळे प्रभावित कायदेशीर सुधारणा (Legal reforms influenced by global LGBTQ movements):** समलैंगिकतेला गुन्हेगारीमुक्त करणे (कलम 377) आणि वाढती सक्रियता याला आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार दबावामुळे खूप हातभार लागला आहे.
  - **जागतिक नेटवर्कद्वारे दृश्यमानता आणि एकता (Visibility and solidarity via global networks):** ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म भारतीय LGBTQ व्यक्तींना समर्थन आणि जागरूकतेसाठी जागतिक समुदायांशी जोडतात.
  - **स्वीकृतीला प्रोत्साहन देणारी सांस्कृतिक देवाणघेवाण (Cultural exchange fostering acceptance):** जागतिक LG-BTQ संस्कृतींच्या संपर्कात आल्याने स्थानिक पूर्वग्रहांना (local prejudices) आव्हान मिळते.
  - **जागतिक मानसिक आरोग्य संसाधनांचा वापर (Access to global mental health resources):** ऑनलाइन समुपदेशन आणि पीअर ग्रुप्स (peer groups) LGBTQ च्या मानसिक आरोग्याला आधार देतात.
  - **जागतिक निधी आणि स्वयंसेवी संस्थांचा पाठिंबा (Global funding and NGO support):** आंतरराष्ट्रीय संस्था स्थानिक LGBTQ हक्कांच्या कार्यासाठी संसाधने प्रदान करतात.
- **नकारात्मक परिणाम (Negative Effects - Due to Globalisation):**
  - **LGBTQ ओळखींचे पाश्चात्त्यीकरण ज्यामुळे सांस्कृतिक विसंगती (cultural dissonance) होते (Westernization of LGBTQ identities leading to cultural dissonance):** जागतिक LGBTQ कथा (narratives) कधीकधी पाश्चात्त्य चौकटी (Western frameworks) लादतात, ज्या भारतीय सामाजिक-सांस्कृतिक वास्तवाशी जुळत नाहीत, ज्यामुळे समुदायांमध्ये दुरावा (alienation) निर्माण होतो.
  - **प्राइड आणि क्विअर संस्कृतीचे व्यापारीकरण (Commercialization of Pride and queer culture):** प्राइड कार्यक्रमांना (Pride events) जागतिक कॉर्पोरेट प्रायोजकत्व (corporate sponsorship) मिळाल्यास तळागाळातील सक्रियता कमी होऊ शकते आणि दुर्बळ झालेल्या क्विअर गटांना वगळले जाऊ शकते.
  - **डिजिटल पाळत ठेवणे आणि सायबरबुलिंग (Digital surveillance and cyberbullying):** जागतिक कनेक्टिव्हिटीमुळे ऑनलाइन उपस्थिती वाढल्याने LGBTQ व्यक्तींना जागतिक प्लॅटफॉर्मचा वापर करून लक्ष्यित सायबर छळाचा सामना करावा लागतो.
  - **नवउदारमतवादी धोरणांमुळे आर्थिक असमानता तीव्र होणे (Economic inequality intensified by neoliberal policies):** जागतिक आर्थिक पुनर्रचना (restructuring) LGBTQ व्यक्तींना, विशेषतः लैंगिक कामगार (sex workers) आणि सामाजिक संरक्षणाचा अभाव असलेल्या दुर्बळ गटांना असमानपणे प्रभावित करते.
  - **रूढिवादी जागतिक-स्थानिक सांस्कृतिक संघर्षातून होणारा विरोध (Backlash from conservative global-local cultural clashes):** जागतिक LGBTQ दृश्यमानता (visibility) पारंपरिक समाजांमध्ये तीव्र रूढिवादी प्रतिकार (conservative resistance) निर्माण करू शकते, ज्यामुळे सामाजिक बहिष्करण वाढते.

9. **आर्थिक परिणामः**

- **सकारात्मकः**
  - व्यापारात तेजी, आयात-निर्यातीत तेजी जी जगभरातील खुल्या आणि मुक्त बाजारपेठेच्या सुरुवातीच्या फायद्यांचा फायदा घेण्यास मदत करते.
  - रेस्टॉरंट्सची जागतिक खाद्य साखळी लोकांसमोर वेगवेगळे पर्याय सादर करते. ते आपल्यासोबत संस्कृती आणि परंपरा घेऊन येतात.

- उत्पादनाच्या घटकांची गतिशीलता.
- स्वस्त मनुष्यबळ, पैसा, श्रम, साहित्य, तंत्रज्ञान इत्यादींचा वाढलेला ओघ देशाच्या औद्योगिक आणि आर्थिक समृद्धीला मदत करेल.
- परदेशी भागदारकांच्या प्रवेशासह बाजारपेठेचा विस्तार ज्यामुळे बाजारपेठ अधिक स्पर्धात्मक बनते.
- सॉफ्टवेअर उद्योगाची वाढ, जी अखेरीस रोजगार निर्मितीला मदत करते आणि आर्थिक तसेच तांत्रिक प्रगतीला मदत करेल.
- दर्जेदार वस्तू आणि सेवांची अधिक उपलब्धता मानवी जीवन अधिक आनंददायी बनवते.
- वाहतुकीच्या विविध साधनांच्या मदतीने जागतिक बाजारपेठांमध्ये अधिक प्रवेश.
- शेअर बाजार, रोखे उत्पन्न, निधी बाजार याद्वारे जागतिक भांडवली संसाधनांमध्ये प्रवेश.
- विविध कायदेशीर मार्गांद्वारे आय. पी. आर. चे संरक्षण.
- अर्थशास्त्राला प्राथमिक क्षेत्रातून दुय्यम, तृतीयक क्षेत्रांकडे वळवणे प्रच्छन्न बेरोजगारीचा अंत.
- संघटित किरकोळ साखळीची वाढ जी वेळेवर आणि कार्यक्षम वितरणास मदत करते.
- वाढलेली स्पर्धा अशा प्रकारे ग्राहकांच्या अधिक अधिकारांचे संरक्षण, उच्च दर्जाची कमी किमतीची उत्पादने.

■ **नकारात्मकः**

- श्रीमंत गरिबांमधील विभाजन अधिक तीव्र असेल.
- व्यवसायाची नैतिक जबाबदारी कमी झाली, कारण ते दावे वळवू शकतात आणि उद्भवलेल्या समस्यांसाठी एकमेकांना दोष देऊ शकतात.
- विकासाच्या एकूण प्रक्रियेत जमाती एकत्र येऊ शकल्या नाहीत आणि त्यामुळे औद्योगिक विस्तारामुळे जमिनीचे परकीयकरण झाले, उपजीविकेचे नुकसान झाले.
- उच्च वाढ परंतु बेरोजगारीची समस्या कालांतराने कमी होणार नाही.
- विकसनशील आणि अविकसित देशांच्या स्थानिक उद्योगांना याचा मोठा फटका बसला.
- सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांना फटका बसला आणि त्यामुळे खाजगीकरण झाले.
- असमान वाढ-प्रादेशिक विषमता.
- पैशाची वाढती आवक भ्रष्टाचाराला कारणीभूत ठरते.

10. सांस्कृतिक प्रभावः

■ **भाषाः**

- लोक बहुभाषिक आणि द्विभाषिक होतात काही भाषांना सहज उपलब्ध असलेल्या साहित्यिक साहित्यामुळे जगभरात मान्यता मिळाली.
- भाषिकांचा नवीन पाया मिळाल्यामुळे भाषांचे पुनरुज्जीवन.
- इंग्रजीचे महत्त्व वाढले आणि इतर भाषांचे महत्त्व कमी झाले.
- काही भाषांचे विलोपन संस्कृत गॉथिक आदिवासी इत्यादींची उदाहरणे.
- जागतिकीकरणाच्या लाटेत पारंपरिक भाषांना अधिक त्रास होतो.
- पारंपरिक भाषेत व्यक्त केलेले ज्ञान संगीत नृत्य इत्यादी लुप्त झाले.
- अनेक परदेशी वाद्यांचा संगीतावर प्रभाव पडला.
- भारतीय शास्त्रीय संगीताला जगभरात मान्यता मिळाली.

- परदेशी चित्रपट आणि भारतीय चित्रपट उद्योग.
- भारतीय आणि पाश्चात्य कलेचे मिश्रण. प्रकार (पंडित रविशंकर आणि नोरा जोन्स).
- पारंपरिक आणि लोककलांच्या प्रकारांचे उपेक्षितकरण.
- आदिवासी संगीत जवळजवळ नामशेष झाले.
- उपभोगवादाच्या अतिक्रमणामुळे पारंपरिक कलाप्रकार आणखी बिघडले होते आणि त्याची शुद्धता गमावली होती.

■ **अन्न आणि पोशाखः**

- परदेशी ब्रँड.
- परदेशी पोशाख शैली आणि वेशभूषा.
- पुरुष आणि स्त्रीच्या पोशाखातील फरक अस्पष्ट आहे.
- अन्न आणि पोषाखांच्या सवयींचे आंतरराष्ट्रीयकरण झाले आहे.
- भारतीय खाद्यपदार्थांना जगभरात मान्यता मिळाली आणि त्यांनी पर्यटनाला आकर्षित केले.
- पाश्चिमात्य फास्ट फूडच्या पुरामुळे हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी रोग आणि लठ्ठपणा निर्माण झाला आहे.

■ **धर्मः**

- ख्रिस्ती धर्म, यहुदी धर्म यासारख्या नवीन धर्मांचा प्रवेश झाला.
- धर्माची नवी जागतिक मूल्ये.
- जागतिक नागरिकत्व.

■ **सणः**

- व्हॅलेंटाइन डे, फ्रेंडशिप डे इत्यादी नवीन पाश्चात्य सण.
- पारंपरिक सणांचे महत्त्व कमी झाले.
- सणांचा पवित्र घटक कमी झाला आणि सण फॅशन म्हणून साजरे केले जात आहेत.
- समाज आपली सामाजिक नैतिकता आणि आदर्श गमावत आहेत आणि सुसंवाद आणि शांततेचे आनंदाचे क्षण गमावत आहेत.
- सध्याच्या पिढीला होळी आणि दिवाळीपेक्षा व्हॅलेंटाइन डे आणि फ्रेंडशिप डे साजरा करण्यात आनंद होतो.
- पारंपरिकरित्या नमस्ते, नमस्कार किंवा वडिलधाऱ्यांच्या पायांना स्पर्श करणे ही भारतीय उपखंडात अभिवादन करण्याची एक सामान्य पद्धत आहे. पण आधुनिक काळात लोकांना नमस्कार करण्याएवजी अभिवादन करण्यासाठी 'हाय', 'हॅलो' चा वापर केला जातो.

11. सामाजिक प्रभावः

■ **सकारात्मकः**

- प्रेमविवाहांच्या आगमनासह विवाहाची संस्था बदलते.
- आंतरधर्मीय आणि आंतरजातीय विवाह वाढले आहेत.
- संयुक्त कुटुंबातील भेसळयुक्त बेरोजगारीचा अंत.
- साक्षरतेच्या दरात लक्षणीय वाढ झाली.
- परदेशी विद्यापीठांचे संबंध जे शिक्षणाचे नवे मार्ग उघडतात.

- वैज्ञानिक आणि तांत्रिक नवकल्पना आणि समर्थन सहज उपलब्ध आहेत आणि त्यांना प्रोत्साहन दिले जाते.
- ग्रामीण भागात आंतरजाल सुविधेचा विस्तार आणि अशा प्रकारे ग्रामीण जागृती.
- तंत्रज्ञानाच्या मदतीने शिक्षणाचा दर्जा सुधारणे.
- लोक असंघटित क्षेत्रातून संघटित क्षेत्राकडे वळत आहेत.
- शिक्षणाच्या माध्यमातून जागृती झाल्याने जातीव्यवस्था कमकुवत झाली.
- सामाजिक वर्जना कमकुवत झाल्या.
- स्व-निवडलेल्या संस्कृतीचा विकास.
- लोकांची दृष्टी आणि जीवनशैली बदलणे.

■ **नकारात्मकः**

- ग्रामीण शहरी विभाजन वाढेल.
- स्थलांतर आणि शहरीकरण.
- अत्यंत यांत्रिकीकरणामुळे शारीरिक श्रमाची मागणी कमी झाली आहे.
- स्वस्त श्रमाची मागणी वाढल्याने बालमजुरी वाढली आहे.
- आरोग्यसेवेच्या वाढत्या खर्चामुळे मध्यम आणि निम्नवर्गीयांवर भार पडला आहे.
- सामाजिक माध्यमांच्या आगमनामुळे वृद्ध आणि अपंग लोकांचे आरोग्य आणि भावनिक असुरक्षितता लोकांना अधिक आत्मकेंद्रित बनवते.
- ज्या शिक्षणाला आत्मा किंवा उद्दिष्ट नसते, त्याचे व्यापारीकरण करणे.
- जागतिकीकरण झालेल्या जगात स्पर्धा करण्यासाठी मुलांवर दबाव.
- श्रेणीवर भर वाढला.
- विभक्त कुटुंबे.
- पाळणाघर केंद्रांचा उदय आणि परिणामी मुलांवरील नियंत्रण गमावणे.
- कुटुंब हे उत्पादनाचे एकक राहिलेले नाही.
- कुटुंबातील वडीलधाऱ्यांचा आवाज आणि निर्णय घेण्याची शक्ती कमी झाली.
- घटस्फोटाचे प्रमाण वाढले.
- विवाह संस्था पवित्र धाग्यावरून नागरी करारात बदलली.
- लिव्ह इन रीलेशनशीप.
- मॅकडोनाल्डायझेशन आणि वॉलमार्टायझेशन.
- लहान आकार, वैविध्यपूर्ण गट, पैसा हे कुटुंबाचे, पिढीतील अंतर, दुय्यम नातेसंबंधांचे केंद्र आहेत.
- जागतिकीकरणाने उपेक्षिततेला जन्म दिला आहे.

12. राजकीय प्रभावः-

- राजकीय सहभाग.
- मतदानाबाबत जागरूकता निर्माण करणे.

- दबाव गट अधिक प्रभावशाली बनतात.
- जबाबदारी आणि पारदर्शकता.
- आंतरराष्ट्रीय जबाबदाऱ्या आणि वित्त.
- हितसंबंधी भांडवलशाही.
- राजकारणाचे अपराधीकरण.
- राजकीय पाठिंब्याने संघटित गुन्हेगारी वाढली.

जागतिक विरुद्ध स्थानिक विभागणी

जेव्हा जागतिकीकरण विरुद्ध स्थानिकीकरण समजून घेण्याचा प्रश्न येतो, तेव्हा दोघांमधील फरक जाणून घेणे महत्त्वाचे असते. जागतिकीकरण ही सामग्री अनेक बाजारपेठांची पूर्तता करू शकते याची खात्री करण्याची प्रक्रिया असली तरी, स्थानिकीकरण ही तुमची संसाधने एका विशिष्ट प्रेक्षकांच्या आवश्यकतांवर केंद्रित असल्याची हमी देण्याची प्रक्रिया आहे.

जेव्हा दोघांमधील फरक पाहण्याचा विचार केला जातो, तेव्हा लक्षात ठेवण्यासारखे तीन प्रमुख घटक असतातः

- स्थानिकीकरण म्हणजे विशिष्ट संस्कृती, स्थान किंवा प्रेक्षकांवर लक्ष केंद्रित करण्याची प्रक्रिया. जागतिकीकरण म्हणजे अनेक संस्कृती, ठिकाणे किंवा प्रेक्षकांकडे पाहण्याची प्रक्रिया.
- स्थानिकीकरण हा व्यापक जागतिकीकरण प्रक्रियेचा एक भाग आहे, तर जागतिकीकरण हे तुमच्या एकूण व्यवसाय धोरणाचा एक भाग आहे.
- जागतिकीकरण हा बऱ्याचदा मोठ्या दीर्घकालीन व्यावसायिक धोरणाचा भाग असतो, तर स्थानिकीकरण हे अधिक अल्पकालीन कृतींसाठी वापरले जाते.

जागतिकीकरणाचे फायदे आणि तोटेः

- जागतिकीकरण व्यवसायांना विस्तृत फायदे प्रदान करण्यास सक्षम आहे, ज्यामुळे त्यांना दूरच्या मोठ्या प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचण्यास मदत होते. हे केवळ तुमच्या ग्राहकांच्या संख्येचा विस्तार करून महसूल वाढवण्यास मदत करू शकत नाही, तर तुमची एकूण ब्रँड प्रतिष्ठा आणि जागतिक प्रतिमा देखील लक्षणीयरीत्या वाढवण्यास सक्षम आहे. यामुळे, एकाच बाजारपेठेवरील अवलंबित्व कमी होण्यास मदत होऊ शकते आणि आर्थिक आव्हानांचा सामना करताना तुमचा व्यवसाय अधिक लवचिक असल्याची खात्री होऊ शकते.
- तथापि, जागतिकीकरण ही खूप वेळखाऊ प्रक्रिया असू शकते आणि व्यवसाय वाढवण्याच्या अनेक आव्हानांबरोबरच अतिरिक्त संसाधनांची आवश्यकता असते.

स्थानिकीकरणाचे फायदे आणि तोटेः

- जर तुम्ही विशिष्ट नवीन बाजारपेठांमध्ये प्रवेश करण्याचा विचार करत असाल, तर हे सुलभ करण्यात मदत करण्यासाठी स्थानिकीकरण आवश्यक आहे. हे ग्राहकांकडून लक्षणीय ब्रँड निष्ठा निर्माण करण्यास मदत करू शकते, आपल्या कंपनीसह त्यांचा एकूण अनुभव सुधारू शकते. निष्ठावान ग्राहक तयार करून, तुम्ही महसूल वाढवू शकाल आणि त्या बाजारपेठेत अधिक स्पर्धात्मक लाभ मिळवू शकाल.
- जागतिकीकरणाप्रमाणेच, स्थानिकीकरणासाठी वेळ आणि संसाधनांच्या बाबतीत लक्षणीय गुंतवणुकीची आवश्यकता असते. जर ते योग्यरित्या केले गेले नाही, तर त्याचा तुमच्या ब्रँडच्या प्रतिमेवर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो, म्हणून तुम्हाला मदत करू शकेल अशा व्यावसायिक जोडीदाराशी काम करण्याची नेहमी शिफारस केली जाते.
  यशस्वी स्थानिकीकरणासाठी, तुम्ही तुमचा जागतिक ब्रँड आणि प्रत्येक लक्ष्यित बाजारपेठेसाठी तयार केलेल्या स्थानिक आवृत्त्यांमध्ये संतुलन शोधले पाहिजे. समान सांस्कृतिक पार्श्वभूमी असलेल्या देशांशी व्यवहार करताना हे सोपे होते आणि जेव्हा तुम्ही जीवनाबद्दल भिन्न दृष्टीकोन असलेल्या राष्ट्रांशी संपर्क साधता तेव्हा ते अधिक क्लिष्ट होते.
  विश्वासार्ह भागीदार आणि साधने शोधणे-उदाहरणार्थ भाषांतर व्यवस्थापन प्रणाली, इतर गोष्टींबरोबरच-तुमच्या जागतिकीकरण मोहिमेद्वारे तुम्हाला मार्गदर्शन करणे प्रक्रियेस गती देण्यास आणि तुमच्या विपणन प्रयत्नांवर परतावा वाढविण्यात मदत करू शकते.

ग्लोकालायाझेशन

ग्लोकालायाझेशन हे 'जागतिकीकरण' आणि 'स्थानिकीकरण' या शब्दांचे संयोजन आहे. ही एक अशी संज्ञा आहे जी अधिकाधिक वाढ होत असलेल्या व्यवसायाच्या प्रकाराचे वर्णन करण्यासाठी वापरली जातेः एक प्रकारचा व्यवसाय जो जागतिक स्तरावर वितरित केला जातो, परंतु स्थानिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी देखील समायोजित केला जातो.

ग्लोकलायझेशन ही एक व्यावसायिक संज्ञा आहे जी एखाद्या उत्पादनाचे किंवा सेवेचे विशेषतः प्रत्येक स्थानिक किंवा संस्कृतीमध्ये रूपांतर करण्यासाठी वापरली जाते ज्यामध्ये ती विकली जाते. हे आंतरराष्ट्रीयीकरणासारखेच आहे. जागतिकीकरणाची कल्पना आणि स्थानिक विचारांना एकत्र आणण्याचे एक साधन म्हणून जागतिकीकरण कार्य करते. दुसऱ्या शब्दांत, हे स्थानिक बाजारपेठेसह जागतिक बाजारपेठेचे एकत्रीकरण आहे. अनेक विकसनशील देश जागतिक अर्थव्यवस्थेशी एकरूप होत आहेत आणि स्थानिक सरकारे आणि समुदायांना सत्ता हस्तांतरित करत आहेत. जागतिकीकरण आणि स्थानिकीकरणाच्या या संयोगाला ग्लोकलायझेशन म्हणतात.

केंद्रीकृत राष्ट्र-राज्य अति-राष्ट्रीय आणि उप-राष्ट्रीय अशा दोन्ही संस्थांना मार्ग देत आहे. संस्कृतीच्या 'जागतिकीकरणाची' वाढती प्रवृत्ती आहे, जी जागतिक संस्कृतीचे स्थानिक संस्कृतीशी मिश्रण दर्शवते. हे "सांस्कृतिक एकत्रीकरण" खालील क्षेत्रांमध्ये दिसून येतेः

- **अन्न/आहारः** मॅकडोनाल्डायझेशन म्हणजे चवीचे एकसंधकरण आणि चवीतील विविधतेचे दमन.
- **खरेदीची सवयः** वॉलमार्टायझेशन म्हणजे. उपभोक्तावादाला प्रोत्साहन, कृत्रिम गरजांची विचार प्रक्रियाः वेस्टॉक्सिकेशन म्हणजे. पाश्चिमात्य संस्कृतीचे आंधळे अनुकरण, हीनतेची भावना.
- **भाषाः** भाषा म्हणून इंग्रजीवर भर.
- **समाजः** व्यक्तिवादाच्या उदारमतवादी कल्पना भारतीय समाजात पसरत आहेत; विभक्त कुटुंबे; लिव्ह-इन नातेसंबंध वाढत आहेत;
- **संस्कृतीः** हॉलीवूड चित्रपटांची लोकप्रियता, भांगडा पॉप, इंडी पॉप इ. हे भारतीय समाजावर जागतिकीकरणाचे काही एकसंध प्रभाव आहेत. मात्र, जागतिकीकरण म्हणजे केवळ अप्रामाणिकता नव्हे, तर ते भारतातील सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये देखील बळकट करत आहे. अलिकडच्या वर्षांत SPIC MACAY आणि इतर संघटनांच्या प्रयत्नांमुळे भारतीय शास्त्रीय नृत्य आणि संगीताला चालना मिळाली आहे. काही आदिवासी गट, विशेषतः इशान्य भारतात स्थानिक प्रथा आणि सण पूर्वीपेक्षा जास्त उत्साहात साजरे करत आहेत.

भारतीय संस्कृतीनेही आपला प्रभाव जगभरात पसरवला आहे. योग परंपरा आणि पद्धती केवळ भारतीयांकडूनच पाळल्या जात नाहीत, तर जगभरातील लोक त्यांचा स्वीकार करत आहेत.

पाश्चिमात्य वैद्यक आणि उपचार पद्धतीच्या आजारांच्या पार्श्वभूमीवर समाजातील एक मोठा वर्ग भारतीय आयुर्वेद पद्धतीला प्रोत्साहन देत आहे. अशा प्रकारे, जागतिकीकरण आणि संस्कृती यांच्यातील संबंध गुंतागुंतीचे असून प्रत्येकाचा एकमेकांवर परिणाम होतो. वरील उदाहरणे खरोखरच हे सिद्ध करतात की भारतीय समाजात सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये बळकट होत असल्याचे दिसून येते. वाढत्या जागतिकीकरणामुळे आपण स्थानिक बाजारपेठ जागतिक नियंत्रणासाठी उपलब्ध करून देत आहोत. स्थानिक समुदाय कधीकधी उत्पादन आणि सेवांच्या जागतिक अभिमुखतेवर समाधानी नसतो. कधीकधी, जागतिक मानकांएवजी स्थानिक गरजांची काळजी घेणे आवश्यक असते. त्यामुळे जागतिक बाजारपेठेशी खूप जास्त एकत्रीकरण केल्याने स्थानिक समुदायाच्या समस्या उद्भवू शकतात. जागतिकीकरण काही प्रमाणात आवश्यक आहे कारण ते जागतिकीकरणाच्या अधिक नकारात्मक परिणामांपासून संरक्षण देण्यासाठी संभाव्य प्रतिसाद सादर करते.

समकालीन समस्या (Contemporary Issue)

■ मुले आणि किशोरवयीन मुलांमध्ये वाढते डिजिटल व्यसन (Growing Digital Addiction in Children and Adolescents)

■ संदर्भ (Context):

- स्मार्टफोन, टॅब्लेट आणि इंटरनेटच्या वाढत्या प्रसारामुळे, मुले आणि किशोरवयीन मुले शिक्षण, मनोरंजन आणि सामाजिक संवाद साधण्यासाठी डिजिटल उपकरणांवर अधिकाधिक अवलंबून आहेत.
- कोविड-19 महामारीने या प्रवृत्तीला वेग दिला, ऑनलाइन शिक्षण आणि व्हर्च्युअल संवाद सामान्य बनवले, ज्यामुळे तरुण लोकांमध्ये स्क्रीन टाइममध्ये लक्षणीय वाढ झाली.

- डिजिटल तंत्रज्ञान अनेक फायदे देत असले तरी, त्याचा जास्त आणि अनियंत्रित वापर डिजिटल व्यसनाबद्दल आणि त्याच्या विविध परिणामांबद्दल वाढती चिंता निर्माण करत आहे.

डिजिटल व्यसनाचे परिणाम (Impact of Digital Addiction):

- **शारीरिक आरोग्यावर परिणाम (Physical Health Impacts):**
  - वाढलेली बैठी जीवनशैली मुलांमध्ये लठ्ठपणा, खराब मुद्रा आणि संबंधित हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी धोके यांना कारणीभूत ठरते.
  - दूरदृष्टीचा अभाव (myopia) आणि डिजिटल डोळ्यांचा ताण (digital eye strain) यांसारख्या दृष्टीदोषांमध्ये लक्षणीय वाढ दिसून आली आहे, विशेषतः शहरी मुलांवर जास्त स्क्रीन वापर आणि कमी मैदानी क्रियाकलापांमुळे याचा परिणाम होतो.
  - झोपेतील अडथळे सामान्य आहेत, कारण स्क्रीनचा संपर्क सर्केडियन रिदममध्ये (circadian rhythms) व्यत्यय आणतो, ज्यामुळे निद्रानाश आणि दिवसा थकवा येतो.
- **मानसिक आरोग्यावर परिणाम (Mental Health Impacts):**
  - जास्त स्क्रीन वापरणे किशोरवयीन मुलांमध्ये चिंता, नैराश्य, चिडचिडेपणा आणि मनःस्थितीतील बदलांशी संबंधित आहे.
  - उपकरणे काढून घेतल्यावर उद्भवणारी माघार घेण्याची लक्षणे (Withdrawal symptoms) वर्तणुकीशी संबंधित समस्या आणि भावनिक त्रास देतात.
  - स्क्रीन टाइम वास्तविक जीवनातील संवादांची जागा घेत असल्याने सामाजिक अलगाव निर्माण होतो, ज्यामुळे सामाजिक कौशल्ये आणि भावनिक बुद्धिमत्ता बिघडते.
- **संज्ञानात्मक आणि शैक्षणिक परिणाम (Cognitive and Academic Effects):**
  - लक्ष केंद्रित करण्याची क्षमता कमी होणे आणि एकाग्रतेतील अडचणी वारंवार नोंदवल्या जातात, ज्यामुळे शैक्षणिक कामगिरीवर नकारात्मक परिणाम होतो.
  - डिजिटल सामग्रीमधून त्वरित समाधान मिळवण्यावरील जास्त अवलंबित्व संयम आणि गंभीर विचार कौशल्यांच्या विकासात अडथळा आणते.
- **सामाजिक आणि वर्तणुकीशी संबंधित परिणाम (Social and Behavioral Consequences):**
  - शारीरिक खेळ आणि मैदानी क्रियाकलापांमध्ये घट झाल्याने शारीरिक विकास आणि सामाजिक बंध मर्यादित होतात.
  - जास्त ऑनलाइन गेमिंग आणि सोशल मीडियाच्या वापरामुळे मुलांना अयोग्य सामग्री, सायबरबुलिंग आणि धोकादायक ऑनलाइन वर्तनाला सामोरे जावे लागू शकते.
  - मुले कमी बोलकी आणि अधिक मागे हटणारी (withdrawn) झाल्याने कौटुंबिक गतिशीलतेवर परिणाम होतो.

हस्तक्षेप आणि प्रतिबंधात्मक धोरणे (Intervention and Prevention Strategies):

- **पालकांचे निरीक्षण आणि मर्यादा (Parental Monitoring and Limits):**
  - पालक नियंत्रणे, स्क्रीन टाइम मर्यादा आणि उपकरण-मुक्त क्षेत्रे (उदा. जेवणाचे खोली, शयनकक्ष) तयार केल्याने वापराचे नियमन करण्यास मदत होते.
  - पालकांनी निरोगी उदाहरणे सेट करण्यासाठी जबाबदार उपकरण वापरण्याचे आदर्श (model) ठेवावे.
  - पर्यायी क्रियाकलापांना प्रोत्साहन (Promotion of Alternative Activities):
  - मैदानी खेळ, वाचन, कला, खेळ आणि कौटुंबिक संवादासारख्या छंदांना प्रोत्साहन दिल्याने स्क्रीनवरील अवलंबित्व कमी होते आणि सर्वांगीण विकास सुधारतो.

- **शाळा-आधारित उपक्रम (School-based Initiatives):**
  - डिजिटल आरोग्याचे शिक्षण समाविष्ट करणे, उपकरण-मुक्त कालावधी आयोजित करणे आणि गट शारीरिक व रचनात्मक क्रियाकलापांना प्रोत्साहन देणे यामुळे जास्त स्क्रीन वापर कमी करता येतो.
- **वैद्यकीय आणि मानसशास्त्रीय मदत (Medical and Psychological Support):**
  - जर व्यसनाची लक्षणे दैनंदिन कार्यक्षमतेवर किंवा मानसिक आरोग्यावर गंभीरपणे परिणाम करत असतील तर व्यावसायिक समुपदेशन आणि डिजिटल डिटॉक्स प्रोग्राम्सचा सल्ला घ्यावा.
- **समुदाय जागरूकता आणि धोरणात्मक उपाय (Community Awareness and Policy Measures):**
  - डिजिटल व्यसनाचे धोके अधोरेखित करणाऱ्या आणि संतुलित तंत्रज्ञान वापरास प्रोत्साहन देणाऱ्या सार्वजनिक आरोग्य मोहिमा महत्त्वाच्या आहेत.
  - आरोग्य प्राधिकरणांच्या (उदा. डब्ल्यूएचओच्या शिफारसी) योग्य स्क्रीन वेळेवरील मार्गदर्शक तत्त्वे काळजीवाहू आणि शिक्षकांना माहिती देऊ शकतात.

केस स्टडीज

- **मॅकडोनाल्ड्स इन इंडियाः**
  - **ग्लोबल स्ट्रॅटेजीः** मॅकडोनाल्ड्स ही एक जागतिक फास्ट फूड साखळी आहे जी जगभरात त्याच्या प्रमाणित मेनूसाठी ओळखली जाते.
  - **स्थानिक रुपांतरः** भारतात, मॅकडोनाल्ड्सने स्थानिक अभिरुची आणि सांस्कृतिक प्राधान्ये पूर्ण करण्यासाठी त्याच्या मेनूचे स्थानिकीकरण केले आहे. त्यांनी मॅकॅलू टिक्की बर्गर (मसालेदार बटाट्याच्या पॅटीपासून बनवलेले), महाराजा मॅक (बिग मॅकची चिकन किंवा शाकाहारी आवृत्ती) आणि स्थानिक लोकांच्या आहार निवडीचा आदर करण्यासाठी शाकाहारी पर्यायांची श्रेणी यासारख्या वस्तू सादर केल्या.
  - सांस्कृतिक संवेदनशीलता-मॅकडोनाल्ड्स हिंदू बहुसंख्याकांच्या सन्मानार्थ गोमांस टाळणे, भारतातील विविध आहार सवयींना सामावून घेण्यासाठी महत्त्वपूर्ण समायोजन करणे यासारख्या सांस्कृतिक संवेदनशीलतेचा देखील आदर करते.
- **जपानमधील IKEA:**
  - **जागतिक रणनीतीः** IKEA, एक स्वीडिश फर्निचर किरकोळ विक्रेता, त्याच्या प्रमाणित फर्निचर डिझाइन्स आणि स्टोअर लेआउटसाठी ओळखला जातो.
  - **स्थानिक रुपांतरः** जपानमध्ये, आय. के. इ. ए. ने जपानी शहरांमध्ये प्रचलित असलेल्या छोट्या राहण्याच्या जागांनुसार आपल्या उत्पादनांच्या ऑफर आणि दुकान मांडणीचे रुपांतर केले. त्यांनी जपानी सौंदर्याशी जुळवून घेण्यासाठी किमान रचना असलेल्या फर्निचरच्या वस्तू सादर केल्या.
  - याव्यतिरिक्त, आय. के. इ. ए. ची उत्पादने जपानी घरांमध्ये कशी बसू शकतात हे दर्शवणाऱ्या छोट्या राहण्याच्या जागा प्रदर्शित करण्यासाठी दुकानांची मांडणी समायोजित केली गेली.
- **अमेरिकेतील टोयोटाः** टोयोटाने अमेरिकन संस्कृतीचे पैलू त्याच्या विपणन आणि उत्पादन विकासामध्ये समाकलित केले आहेत. उदाहरणार्थ, त्यांनी ट्रक आणि एस. यू. व्ही. सारख्या मोठ्या वाहनांवर लक्ष केंद्रित केले आहे, जे यू. एस. मध्ये लोकप्रिय आहेत, जे मोठ्या, अधिक प्रशस्त कारसाठी स्थानिक पसंती दर्शवतात.
- भारतातील केरळमधील प्लाचीमडा येथे कोका-कोलाः कोका-कोलाने 2000 साली केरळमधील प्लाचीमडा येथे बॉटलिंग कारखाना स्थापन केला. या प्रकल्पावर स्थानिक जलसंपत्ती कमी होत असल्याच्या आणि दूषित होत असल्याच्या आरोपांचा सामना करावा लागला, ज्यामुळे पर्यावरणावर आणि समाजावर नकारात्मक परिणाम झाला.

- **नायकी (NIKE) :** नायकी या जागतिक क्रीडा पोशाख आणि कपड्यांच्या कंपनीला विकसनशील देशांमध्ये घामाच्या दुकानाच्या (sweatshop) कामगारांच्या वापराबद्दल टीकेचा सामना करावा लागला. इंडोनेशिया आणि व्हिएतनामसारख्या देशांमधील नायकेच्या उप-कंत्राटदारांवर कामाची खराब परिस्थिती, बालमजुरी, कमी वेतन आणि कारखान्यातील कामगारांना दीर्घ तास पुरवल्याचा आरोप होता.
- **महामारी (कोविड-19):** महामारीच्या मार्गाला आकार देण्यात जागतिकीकरण मध्यवर्ती भूमिका बजावते, कारण देशांमधील प्रवासाचे प्रमाण व्यापार आणि वाहतूक खर्चासाठी अंतर्जक आहे. मानवी हालचालींमधील वाढ आणि जगभरातील वस्तूंच्या देवाणघेवाणीचे वैशिष्ट्य असलेले जागतिकीकरण हे साथीच्या रोगांचा आणि अगदी साथीच्या रोगांचा प्रसार करणारे वाहक मानले जाऊ शकते.
- **अरब स्प्रिंगः** अरब स्प्रिंगच्या उठावात सामाजिक माध्यमे आणि जागतिक संपर्काने भूमिका बजावली, ज्यामुळे जागतिकीकरणाचा राजकीय परिणाम दिसून आला.

मूल्यवर्धन (Value Addition)

■ **Keywords (प्रमुख शब्द / महत्त्वाचे शब्द):**

- **Cultural homogenisation:** सांस्कृतिक एकजिनसीकरण
- **Hybrid identities:** संमिश्र ओळख / संकरित ओळख
- **Social transformation:** सामाजिक परिवर्तन
- **Economic liberalisation:** आर्थिक उदारीकरण
- **Consumerism:** उपभोक्तावाद / ग्राहकवाद
- **Individualism:** व्यक्तीवाद
- **Cultural resilience:** सांस्कृतिक लवचिकता / सांस्कृतिक लवचीकता (लवचिकता)
- **Social mobility:** सामाजिक गतिशीलता
- **Identity conflicts:** ओळखीचे संघर्ष
- **Technological diffusion:** तांत्रिक प्रसार
- **Urbanisation:** शहरीकरण
- **Global connectivity:** जागतिक संपर्क / जागतिक जोडणी
- **Gender empowerment:** लैंगिक सक्षमीकरण / स्त्री-पुरुष समानता व सक्षमीकरण
- **Family restructuring:** कुटुंब पुनर्रचना
- **Youth aspirations:** तरुणांच्या आकांक्षा
- **Marginalisation:** दुर्बळीकरण / सीमांतीकरण
- **Cultural commodification:** संस्कृतीचे व्यापारीकरण / सांस्कृतिक वस्तूकरण
- **Digital divide:** डिजिटल दरी

■ **UPSC मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न (UPSC Mains Practice Questions)**

1. जागतिकीकरणाने भारतीय कुटुंब पद्धतीला कसे आकार दिले आहे, याच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणामांसह परीक्षण करा.
2. जागतिकीकरणाने भारतातील सांस्कृतिक विविधतेला कसे प्रभावित केले आहे – त्यामुळे सांस्कृतिक एकजिनसीकरण झाले आहे की

सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन झाले आहे?

3. भारतातील रोजगाराच्या पद्धतींवर जागतिकीकरणाच्या परिणामाचे विश्लेषण करा, विशेषतः माहिती तंत्रज्ञान (IT) आणि असंघटित क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करून.
4. जागतिकीकरणाने भारतातील आदिवासी लोकसंख्या आणि वृद्धांसारख्या दुर्बळ समुदायांना कोणत्या प्रकारे प्रभावित केले आहे?
5. जागतिकीकरणामुळे भारतातील स्थानिक ओळखींचे क्षरण झाले आहे का? संबंधित उदाहरणांसह चर्चा करा.

संक्षिप्त रूपे (Acronyms)

- **जागतिकीकरणाचे परिणाम (Effect of Globalisation)**
  - **सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिणाम (Social and cultural effects): MELTS**
    - **M - माध्यमे आणि उपभोक्तावादाची वाढ (Media and consumerism rise):** माध्यमे आणि ग्राहकवादाचा उदय.
    - **E - काही क्षेत्रांमध्ये पारंपरिक मूल्यांचे क्षरण (Erosion of traditional values in some areas):** काही क्षेत्रांमध्ये पारंपरिक मूल्यांचा ऱ्हास.
    - **L - जीवनशैलीत बदल (फास्ट फूड, कपडे, मनोरंजन) (Lifestyle changes (fast food, clothing, entertainment)):** जीवनशैलीत बदल (फास्ट फूड, कपडे, मनोरंजन).
    - **T - आंतरराष्ट्रीय सांस्कृतिक प्रवाह (संगीत, चित्रपट, सोशल मीडिया) (Transnational cultural flows (music, movies, social media)):** आंतरराष्ट्रीय सांस्कृतिक प्रवाह (संगीत, चित्रपट, सोशल मीडिया).
    - **S - व्यक्तीवाद आणि विभक्त कुटुंबांच्या प्राधान्यात वाढ (Spread of individualism and nuclear family preferences):** व्यक्तीवाद आणि विभक्त कुटुंबांच्या निवडीचा प्रसार.
  - **कुटुंब आणि विवाहावर परिणाम (Effects on family and marriage): SHIFT**
    - **S - विभक्त कुटुंबांकडे बदल (Shift towards nuclear families):** विभक्त कुटुंबांकडे बदल.
    - **H - उच्च घटस्फोट दर आणि बदललेले वैवाहिक नियम (Higher divorce rates and changing marital norms):** उच्च घटस्फोट दर आणि बदललेले वैवाहिक नियम.
    - **I - महिलांच्या कार्यशक्तीतील सहभाग वाढला (Increased women's workforce participation):** महिलांचा कार्यशक्तीतील सहभाग वाढला.
    - **F - निर्णयांमध्ये वैयक्तिक स्वायत्ततेवर लक्ष (Focus on individual autonomy in decisions):** निर्णयांमध्ये वैयक्तिक स्वायत्ततेवर भर.
    - **T - विवाह पद्धतींमध्ये परिवर्तन (उशिरा विवाह, लिव्ह-इन संबंध) (Transformation in marriage practices (late marriage, live-in relationships)):** विवाह पद्धतींमध्ये परिवर्तन (उशिरा विवाह, लिव्ह-इन संबंध).
  - **दुर्बळ घटकांवर परिणाम (Effects on vulnerable sections): JUMP**
    - **J - अकुशल कामगारांसाठी नोकरीची असुरक्षितता आणि अनौपचारिकरण (Job insecurity and informalization for unskilled workers):** अकुशल कामगारांसाठी नोकरीची असुरक्षितता आणि अनौपचारिक क्षेत्रातील वाढ.
    - **U - शहरी-ग्रामीण दरी वाढली (Urban-rural divide widened):** शहरी-ग्रामीण दरी रुंदावली.
    - **M - स्थलांतराचा दबाव आणि शहरी झोपडपट्ट्यांची वाढ (Migration pressures and urban slums growth):** स्थलांतराचा दबाव आणि शहरी झोपडपट्ट्यांची वाढ.
    - **P - असमानता आणि डिजिटल दरी कायम (Persistence of inequalities and digital divides):** असमानता आणि

डिजिटल दरी टिकून आहे.

- **राजकीय आणि प्रशासकीय परिणाम (Political and administrative effects): RIDE**
    - **R - जागतिक प्रशासन नियमांचा उदय (पर्यावरण, मानवाधिकार) (Rise of global governance norms (environment, human rights)):** जागतिक प्रशासकीय नियमांचा उदय (पर्यावरण, मानवाधिकार).
    - **I - धोरणांवर आंतरराष्ट्रीय दबाव (WTO, IMF, SDGs) (International pressure on policies (WTO, IMF, SDGs)):** धोरणांवर आंतरराष्ट्रीय दबाव (WTO, IMF, SDGs).
    - **D - विकेंद्रीकरण आणि स्पर्धात्मक संघराज्य (Decentralization and competitive federalism):** विकेंद्रीकरण आणि स्पर्धात्मक संघराज्य पद्धती.
    - **E - इ-प्रशासन आणि प्रशासकीय सुधारणा (E-governance and administrative reforms):** इ-प्रशासन आणि प्रशासकीय सुधारणा.

सामान्य विषयांवर तयार चौकट (Ready framework on common themes)

भारतीय समाजावर जागतिकीकरणाचे सकारात्मक परिणाम (Positive Impact of globalisation on Indian society):-

शीर्षक	उपशीर्षके	स्पष्टीकरण
सामाजिक	• सांस्कृतिक देवाणघेवाण • राहणीमानाचा दर्जा • पाश्चात्त्य मूल्ये (समानता)	
राजकीय	• आंतरराष्ट्रीय सहकार्य • आंतरराष्ट्रीय संस्थांची (जागतिक बँक, जागतिक आरोग्य संघटना) परिणामकारकता • राजकीय मूल्ये (लोकशाही, मतदानाचा हक्क इत्यादी)	
आर्थिक	• आर्थिक वाढ आणि विकास • परकीय चलन साठा • रोजगार • दारिद्र्य निर्मूलन • शहरीकरण	
भौगोलिक/हवामान	• स्थलांतर • जागतिक खेडी • सीमाविरहित जगाकडे वाटचाल • हवामान सहकार्य (COP)	

तांत्रिक	• संशोधन आणि विकास • IR 4.0 (इंडस्ट्रियल रिव्होल्यूशन ४.०) • टेक हब शहरे	

■ जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजाच्या विविध घटकांवर होणारे नकारात्मक परिणाम:-

Negative impact of globalisation on various sections of India society: -

शीर्षक	उपशीर्षके	स्पष्टीकरण
कुटुंब	• घटस्फोट • कुटुंबातील सदस्यांपासून दुरावा • विभक्त कुटुंबे	
महिला	• दुहेरी बोजा • वगळले जाणे (बहिष्करण) • दारिद्र्याचे स्त्रीकरण	
आदिवासी	• जल-जंगल-जमीन यांपासून दुरावा • स्वस्त मजुरीद्वारे शोषण • सांस्कृतिक ओळख गमावणे	
ग्रामीण	• स्थलांतर • अज्ञान/दुर्लक्ष • शेतीतज्ञतेचा अभाव आणि कृषी उत्पन्न घटणे / शेतीचे नुकसान	
वृद्धावस्था	• सामाजिक सेवांमधून वगळणे • एकाकीपणा आणि नैराश्य • आत्महत्या	

04
महिलांची भूमिका आणि महिला संघटना
Role of Women and Women's Organization

1. महिलांची भूमिका (Role of Women)

- **"मी कोणत्याही समाजाची प्रगती स्त्रियांनी साध्य केलेल्या प्रगतीच्या प्रमाणावरून मोजतो." - डॉ. बी.आर. आंबेडकर**

प्रस्तावना (Introduction)

भारतीय समाजाच्या घडणीत महिलांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे, त्यांनी पारंपरिक घरगुती भूमिकांपासून सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रांमध्ये सक्रिय योगदान देण्यापर्यंत स्वतःला विकसित केले आहे. लैंगिक समानता आणि सक्षमीकरणाच्या दिशेने प्रगती वेगाने झाली असली तरी, खोलवर रुजलेली पितृसत्ताक व्यवस्था, प्रादेशिक असमानता आणि उदयास येणारी आव्हाने त्यांच्या वाटचालीस अजूनही आव्हान देत आहेत. एतिहासिक आणि समकालीन दोन्ही महिला संघटनांनी या परिवर्तनाला चालना देण्यासाठी आणि समावेशक, समतावादी समाजाची वकिली करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

भारतात 'स्त्री प्रश्नाची' उत्क्रांती (Evolution of the 'Woman's Question' in India)

- **प्राचीन काळ (वैदिक काळ) (Ancient Period - Vedic Age):** सुरुवातीच्या वैदिक काळात महिलांना तुलनेने उच्च दर्जा प्राप्त होता. त्यांना शिक्षणाची उपलब्धता होती, धार्मिक विधींमध्ये भाग घेता येत होता आणि विदुषी (उदा. गार्गी, मैत्रेयी) म्हणून त्यांचा आदर केला जात असे. तथापि, नंतरच्या वैदिक काळात समाज अधिक पितृसत्ताक बनल्याने, महिलांचे स्वातंत्र्य आणि दर्जा कमी झाला.
- **उत्तर-वैदिक आणि मध्ययुगीन काळ (Post-Vedic and Medieval Periods):** महिलांची स्थिती लक्षणीयरीत्या खालावली. बालविवाह, सती, पडदा आणि शिक्षणाचा अभाव यांसारख्या प्रथा मोठ्या प्रमाणावर रूढ झाल्या. महिलांच्या भूमिका मोठ्या प्रमाणात घरापुरत्या मर्यादित राहिल्या आणि त्यांची सार्वजनिक किंवा निर्णय घेण्यातील उपस्थिती नगण्य होती.
- **वसाहतिक काळ (Colonial Period):** वसाहतवादी राजवटीत राजा राममोहन रॉय आणि इश्वरचंद्र विद्यासागर यांसारख्या सुधारकांनी (उदा. ब्राह्मो समाज, आर्य समाज) सतीविरोधात आणि विधवा पुनर्विवाह व स्त्री शिक्षणासाठी चळवळी सुरू केल्या. आधुनिक शिक्षण आणि कायद्यांच्या (उदा. विधवा पुनर्विवाह कायदा, 1856) परिचयामुळे महिलांना हळूहळू सक्षमीकरण मिळू लागले.
- **स्वातंत्र्य संग्राम युग (Freedom Struggle Era):** महिलांनी स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय भूमिका बजावली, ज्यामुळे पारंपरिक लैंगिक भूमिकांना आव्हान मिळाले. सरोजिनी नायडू, ॲनी बेझंट, कस्तुरबा गांधी आणि अरुणा असफ अली यांसारख्या नेत्यांनी अनेक महिलांना सार्वजनिक जीवनात भाग घेण्यासाठी प्रेरणा दिली. या काळात राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रांमध्ये महिलांच्या हक्कांच्या मागणीला सुरुवात झाली.
- **स्वातंत्र्योत्तर काळ (Post-Independence Period):** भारताच्या संविधानाने समानता (कलम 14-16), भेदभाव नसणे (कलम 15) आणि महिलांसाठी विशेष तरतुदी (कलम 15(3)) यांची हमी दिली. पुरुषांच्या बरोबरीने महिलांना मतदानाचा आणि निवडणुका लढवण्याचा अधिकार मिळाला. तथापि, सामाजिक-आर्थिक आव्हानांमुळे त्यांची पूर्ण क्षमता अजूनही मर्यादित राहिली.
- **समकालीन घडामोडी (Contemporary Developments):** अलिकडील दशकांत, महिलांच्या शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय प्रतिनिधित्वामध्ये लक्षणीय प्रगती झाली आहे. नेतृत्वाच्या भूमिकांमध्ये (उदा. 73व्या दुरुस्तीनंतर पंचायती राज संस्थांमध्ये), क्रीडा, कॉर्पोरेट क्षेत्र, विज्ञान आणि सशस्त्र दलांमध्ये महिलांचा उदय हे वाढलेले क्षितिज दर्शवतो. तरीही, लैंगिक-आधारित हिंसाचार, वेतनातील तफावत, उच्च न्यायव्यवस्थेतील कमी प्रतिनिधित्व आणि ग्लास सीलिंगसारख्या समस्या अजूनही कायम आहेत.
- **उदयास येणारे ट्रेंड (Emerging Trends):** महिला अधिकाधिक त्यांच्या हक्कांचा दावा करत आहेत, #MeToo आणि सुरक्षित सार्वजनिक जागांसाठीच्या आंदोलनांसारख्या चळवळींचे नेतृत्व करत आहेत. महिला उद्योजक आणि व्यावसायिकांची वाढती दृश्यमानता आहे आणि तिहेरी तलाकचे गुन्हेगारीकरण (criminalization of triple talaq) आणि लैंगिक छळाविरोधी कायद्यांना बळकटी देणे

यासारख्या कायदेशीर सुधारणा लैंगिक न्यायासाठी वाढत्या राज्य समर्थनाचे द्योतक आहेत.

भारतीय समाजात महिलांची स्थिती (Status of Women in Indian Society)

- **लिंग असमानता आणि जागतिक क्रमवारी (Gender Gap and Global Ranking)**
  - ग्लोबल जेंडर गॅप रिपोर्ट 2025 नुसार, भारत 148 देशांपैकी 131 व्या क्रमांकावर आहे, ज्याने आपली लैंगिक असमानता (gender gap) केवळ 64.1% पर्यंत कमी केली आहे.
  - काही प्रगती झाली असली तरी, महिलांचा आर्थिक आणि राजकीय सहभाग कमीच राहिला आहे.
- **महिला श्रमशक्तीतील सहभाग (Female Labour Force Participation)**
  - भारतातील महिला श्रमशक्तीतील सहभागाचा दर सुमारे 35.6% पर्यंत वाढला आहे (PLFS 2023–24), परंतु यापैकी बहुतेक काम अनौपचारिक किंवा कमी पगाराच्या नोकऱ्यांमध्ये आहे.
  - अलिकडील वर्षांत ग्रामीण भागातील सहभाग 24.6% वरून 41.5% पर्यंत वाढला, तर शहरी भागातील सहभाग 20.4% वरून 25.4% पर्यंत वाढला.
- **राजकीय प्रतिनिधित्व (Political Representation)**
  - लोकसभेतील महिलांची जागा सुमारे 14% आहे (2024), जी आतापर्यंतची सर्वाधिक आहे.
  - महिला आरक्षण विधेयक (2023) कायदेमंडळात 33% आरक्षणाची शिफारस करते, परंतु त्याची अंमलबजावणी अद्याप व्हायची आहे.
- **शिक्षण स्थिती (Education Status)**
  - **2011 च्या जनगणनेनुसार:**
    - महिला साक्षरता दर: 65.5% (पुरुषांसाठी 82% च्या तुलनेत).
    - ग्रामीण भागात महिला साक्षरता (57.9%) शहरी भागापेक्षा (79.1%) कमी होती.
  - अलिकडील सर्वेक्षणांनुसार (NFHS-5) सुधारणा दिसून येते, आता महिला साक्षरता सुमारे 71% आहे, परंतु उच्च आणि तांत्रिक शिक्षणात अजूनही तफावत आहे.
- **पोषण आणि आरोग्य स्थिती (Nutritional and Health Status)**
  - **NFHS-5 (2019–21) नुसार:**
    - 15–49 वयोगटातील 57% महिला ॲनिमियाग्रस्त आहेत, जे व्यापक पोषण कमतरता दर्शवते.
    - 18.7% महिला (15–49 वर्षे) कमी बॉडी मास इंडेक्स (BMI) असलेल्या आहेत, जे कुपोषण दर्शवते.
    - सुमारे 24% महिला जास्त वजनाच्या किंवा स्थूल (obese) आहेत, जे जीवनशैली-संबंधित आरोग्य समस्यांच्या वाढत्या ट्रेंडला दर्शवते.
  - **माता आरोग्याच्या निर्देशकांमध्ये सुधारणा झाली आहे:** संस्थात्मक प्रसूती 88.6% पर्यंत वाढली आहे, जे आरोग्यसेवेच्या चांगल्या उपलब्धतेचे द्योतक आहे.
- **सुरक्षा आणि हिंसाचार (Safety and Violence)**
  - एनसीआरबी (NCRB) आकडेवारीनुसार, महिलांवरील गुन्हे 228,650 (2011) वरून सुमारे 428,278 (2021) पर्यंत वाढले आहेत.
  - सुमारे 30% प्रकरणे घरगुती हिंसाचाराशी संबंधित आहेत आणि सुरक्षा ही एक मोठी चिंता आहे ज्यामुळे गतिशीलता आणि कामातील सहभाग मर्यादित होतो.

- अलिकडेच यूएन वुमेनने (UN Women) नमूद केले की, भारतातील लैंगिक समानतेच्या दिशेने प्रगती अलिकडील वर्षांत वेगाने झाली आहे, ज्यात तळागाळातील महिलांच्या नेतृत्वावर वाढीव गुंतवणूक आणि लक्ष केंद्रित केले आहे, परंतु सामाजिक नियम, मर्यादित कार्यशक्तीतील सहभाग आणि सुरक्षा उपायांमधील कमतरता पूर्ण लैंगिक समानता साधण्यात अडथळा आणतात.

पितृसत्ताकतेची संकल्पना समजून घेणे (Understanding the Concept of Patriarchy)

- **व्याख्या (Definition)**
  - पितृसत्ताकता ही एक अशी सामाजिक व्यवस्था आहे जिथे पुरुष प्राथमिक सत्ता धारण करतात आणि राजकीय नेतृत्व, नैतिक अधिकार, सामाजिक विशेषाधिकार आणि मालमत्तेवरील नियंत्रणाच्या भूमिकांमध्ये प्रमुख असतात.
  - ही व्यवस्था पुरुषी अधिकाराला विशेषाधिकार देऊन आणि स्त्रियांना दुय्यम स्थान देऊन लैंगिक संबंधांना आकार देते.
- **वैशिष्ट्ये (Characteristics)**
  - कुटुंब, समुदाय आणि संस्थांमध्ये पुरुषांचे वर्चस्व.
  - स्त्रियांच्या लैंगिकतेवर, श्रमावर आणि प्रजनन हक्कांवर नियंत्रण.
  - पुरुषांच्या वंशातून (patrilineality) वारसा आणि वंशज शोधणे.
  - पुरुषी अधिकार टिकवून ठेवण्यासाठी लैंगिक भूमिका सामाजिकदृष्ट्या निर्माण केल्या जातात.
- **एतिहासिक आणि समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन (Historical and sociological perspectives)**
  - स्त्रीवादी विचारवंत (उदा. सिल्व्हिया वॉल्बी) पितृसत्ताकतेला सामाजिक संरचना आणि प्रथांची एक प्रणाली म्हणून वर्णन करतात जी पुरुषी वर्चस्वाला संस्थात्मक रूप देते.
  - मानववंशशास्त्रज्ञ (Anthropologists) असा युक्तिवाद करतात की पितृसत्ताकता खाजगी मालमत्ता आणि वर्ग समाजांच्या उदयामुळे उदयास आली, ज्यामुळे आर्थिक नियंत्रणाला लैंगिक श्रेणीबद्धतेशी जोडले गेले.
- **भारतीय समाजात पितृसत्ताकतेचे प्रकटीकरण (Manifestations in Indian society)**
  - मुलाला प्राधान्य, हुंडा पद्धत, महिलांसाठी मर्यादित गतिशीलता आणि निर्णय घेण्याचा अधिकार.
  - कन्या भ्रूणहत्या, बालविवाह आणि ऑनर किलिंग यांसारख्या प्रथा हे अत्यंत परिणाम आहेत.
  - पितृसत्ताक नियम धर्म, कायदा आणि संस्कृतीमध्ये खोलवर रुजलेले आहेत.

पितृसत्ताकता भारतातील विविध सामाजिक वर्गांमधील महिलांवर कशी भूमिका बजावते (How Patriarchy Plays Its Role on Women Across Different Social Classes in India)

- **उच्चवर्गीय महिला (Upper-Class Women):**
  - पितृसत्ताकता उच्चवर्गीय महिलांना सूक्ष्म परंतु मजबूत सामाजिक अपेक्षांद्वारे नियंत्रित करते. शिक्षण आणि संपत्ती असूनही, त्यांच्याकडून कुटुंबाची प्रतिष्ठा राखण्याची, "सन्माननीय" वर्तन करण्याची आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्यापेक्षा विवाह आणि कौटुंबिक प्रतिष्ठेला प्राधान्य देण्याची अपेक्षा असते.
  - **उदाहरण:** उच्चभ्रू कुटुंबांमध्ये, महिलांना उच्च शिक्षण असले तरी, सामाजिक दर्जा जपण्यासाठी करिअरच्या निवडीवर किंवा सार्वजनिक भूमिकांवर बंधने येऊ शकतात.
- **मध्यमवर्गीय महिला (Middle-Class Women):**
  - पितृसत्ताकता व्यावसायिक काम आणि पारंपरिक घरगुती भूमिकांचा दुहेरी भार लादते. मध्यमवर्गीय महिलांकडून कामात यशस्वी होत असताना घराचे उत्तम व्यवस्थापन करण्याची अपेक्षा असते, ज्यामुळे "सुपरवुमन" या आदर्शाला बळकटी मिळते.
  - **उदाहरण:** शहरी व्यावसायिकांना आदर्श पत्नी आणि आइच्या प्रतिमांशी जुळवून घेण्याचा दबाव असतो, ज्यामुळे वैयक्तिक

महत्त्वाकांक्षा मर्यादित होतात आणि ताण निर्माण होतो.

- **निम्नवर्गीय महिला (Lower-Class Women):**
  - पितृसत्ताकता आर्थिक अडचणी आणि जातीय भेदभावाशी जुळते, ज्यामुळे निम्नवर्गीय महिलांवरील नियंत्रण तीव्र होते. त्यांना लवकर विवाह, शिक्षणाचा अभाव आणि कमी पगाराच्या किंवा शोषणकारक कामांमध्ये ढकलले जाते, तर घरी त्या पुरुषी अधिकाराखालीच राहतात.
  - **उदाहरण:** अनेक दलित आणि आदिवासी महिला शेतीत मजूर किंवा घरगुती कामगार म्हणून काम करतात, त्यांना हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो आणि वैयक्तिक व आर्थिक निर्णयांमधील त्यांची स्वायत्तता (agency) कमी असते.

भारतामध्ये सामाजिक नियम महिलांवर कसा परिणाम करतात (How Social Norms Impact Women in India)

- **पितृसत्ताकतेला बळकटी (Reinforcement of Patriarchy):** सामाजिक नियम पुरुषांच्या वर्चस्वाला पाठिंबा देतात, कठोर लैंगिक भूमिका ठरवून महिलांची स्वायत्तता आणि निर्णय घेण्याची क्षमता मर्यादित करतात. उदाहरणार्थ, महिलांनी अनेकदा शिक्षण किंवा करिअरच्या आकांक्षांपेक्षा घरगुती कामांना प्राधान्य देणे अपेक्षित असते.
- **गतिशीलता आणि स्वातंत्र्यावर निर्बंध (Restriction on Mobility and Freedom):** नियम महिलांच्या हालचाली आणि सामाजिक संवादांवर मर्यादा घालतात, पडदा पद्धती किंवा एकट्याने प्रवास करण्यावरील निर्बंध यांसारख्या प्रथांची अंमलबजावणी करतात. यामुळे त्यांचे शिक्षण, रोजगार आणि सार्वजनिक जीवनातील सहभागावर मर्यादा येतात.
- **विवाह आणि कौटुंबिक अपेक्षा (Marriage and Family Expectations):** बालविवाह, हुंड्याची मागणी आणि मुलगा जन्माला घालण्याचा दबाव हे सामाजिकदृष्ट्या मान्य असलेले नियम आहेत जे महिलांच्या आरोग्यावर आणि सामाजिक स्थितीवर प्रतिकूल परिणाम करतात. मुलांच्या प्राधान्यामुळे भारतात विषम लिंग गुणोत्तराला हातभार लागला आहे.
- **श्रमाची लैंगिक विभागणी (Gendered Division of Labor):** महिलांना सवेतन कामासोबतच बिनपगारी घरगुती कामांचा भार विषम प्रमाणात उचलावा लागतो, ज्यामुळे त्यांची आर्थिक स्वतंत्रता मर्यादित होते. सामाजिक नियम पुरुषांना घरगुती कामांमध्ये समान सहभाग घेण्यापासून परावृत्त करतात.
- **हिंसाचार आणि छळाचे सामान्यीकरण (Normalization of Violence and Harassment):** घरगुती हिंसाचार, लैंगिक छळ आणि ऑनर किलिंगला सामाजिक स्वीकृती किंवा त्यावरील शांतता लैंगिक-आधारित हिंसाचार कायम ठेवते. पीडितेला दोष देण्याच्या वृत्तीमुळे अनेकदा महिलांना न्याय मागण्यापासून परावृत्त केले जाते.
- **शिक्षण आणि रोजगारावर परिणाम (Impact on Education and Employment):** सामाजिक नियम मुलींच्या शिक्षणाला कमी महत्त्व देतात, ज्यामुळे महिलांमध्ये कमी साक्षरता दर आणि कार्यशक्तीतील कमी सहभाग दिसून येतो. उदाहरणार्थ, भारतातील महिलांचा श्रमशक्तीतील सहभाग सुमारे 20-25% इतका कमी राहिला आहे.
- **सामाजिक दंड आणि कलंक (Social Sanctions and Stigma):** पारंपरिक नियमांचे उल्लंघन करणाऱ्या महिलांना बहिष्कृत केले जाऊ शकते, विवाहाची शक्यता कमी होऊ शकते किंवा कुटुंबाची बदनामी होऊ शकते, ज्यामुळे अनुरूपता वाढते आणि स्वातंत्र्य मर्यादित होते.

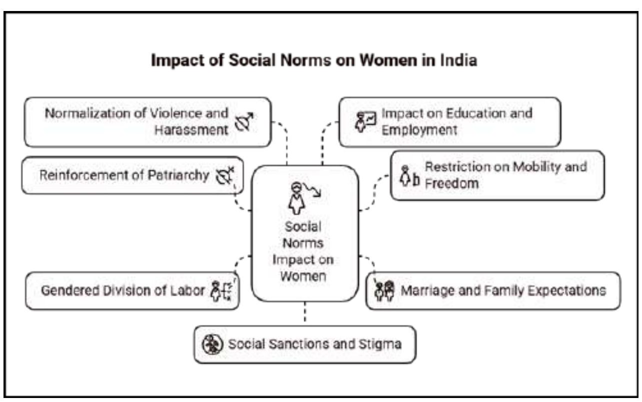

- **खालील सामाजिक वास्तव आज भारतातील महिलांची स्थिती स्पष्टपणे दर्शवतेः**
  - **कन्या भ्रूणहत्या/पुत्र प्राधान्यः** अजूनही मुलीपेक्षा मुलाला प्राधान्य दिले जाते.
  - **रूढिबद्धताः** लिंग-आधारित भूमिकांची रूढिबद्ध रचना आजही घडते.
  - **बेहिशेबी/विनावेतन कामः** राष्ट्रीय पातळीवरील आकडेवारीमध्येही तिचे घरचे काम बेहिशेबी आहे.
  - **घरगुती क्षेत्र/घरगुती हिंसाचारः** अधिकार आणि निर्णय घेण्याची क्षमता पुरुष आणि स्त्रियांमध्ये असमान प्रमाणात विभागली जाते आणि प्रमाण पुरुषांच्या बाजूने झुकले जाते. घरगुती हिंसाचार बिनविरोध आणि नोंदवला जात नाही.
  - महिलांवरील विनयभंग, बलात्कार, कामाच्या ठिकाणी छळ यासारखे गुन्हे वाढत आहेत; घरगुती पुरुष दुहेरी जबाबदाऱ्या स्वीकारत नाहीत;
  - **आर्थिक क्षेत्र/संसाधनांमध्ये मर्यादित प्रवेशः** कौटुंबिक आणि सामुदायिक मालमत्ता आणि संसाधनांमध्ये त्यांच्या योगदानाची पर्वा न करता प्रवेश आणि नियंत्रण नसणे.
  - **सामाजिक दृष्टीकोन आणि प्रतिमाः** भारतातील महिलांचे परिस्थितीजन्य विश्लेषण 267 समाजातील महिलांची निम्न प्रतिमा सामाजिक वृत्ती आणि पद्धतींद्वारे प्रकट होते.
  - **आर्थिक आणि राजकीय अपवर्जनः** स्वातंत्र्याला 70 वर्षे पूर्ण झाल्यापासून 2016 पर्यंत वेगाने पुढे जात असताना, परिस्थिती अशी आहे की औपचारिक श्रमशक्तीमध्ये महिलांच्या सहभागाचे प्रमाण कमी होत असल्याचे आणि महिलांचा राजकीय सहभाग 10 टक्क्यांपेक्षा कमी असल्याचे अहवाल सूचित करतात.
  - **दडपशाही पद्धती आणि दबावः** हा भेदभाव वेगवेगळ्या पारंपारिक समुदायांमधील वेगवेगळ्या दडपशाही पद्धतींना एकत्र आणतो आणि महिलांसाठी एक समान निम्न स्थान तयार करतो, जे समुदायांमध्ये सुव्यवस्थेच्या निवडक "शास्त्र-आधारित" समर्थनामुळे अनेकदा निर्विवादपणे जाते. जागतिकीकरणाच्या शक्तींमुळे उत्पादन हक्कांवर आधीच लादल्या गेलेल्या मर्यादांव्यतिरिक्त, अनेक स्तरांवर महिलांचे दावे ठरवण्याच्या एकंदर सांस्कृतिक दृष्टिकोनात प्रवेश करून, या प्रकारच्या भेदभावाने कालांतराने एक आदर्श दर्जा प्राप्त केला आहे.
  - **असमान प्रमाणात काम करणेः** काळजी घेण्याच्या कर्तव्यांच्या बाबतीत असमान कामाचे ओझे असल्यामुळे, महिलांना बहुतेक वेळा पगारी काम आणि शिक्षण यासारख्या इतर कामांसाठी कमी वेळ मिळतो. उत्पन्न निर्माण करणारी कौशल्ये आणि सक्रिय कारकीर्द साध्य करण्यासाठी काळजी घेणाऱ्या उपक्रमांसाठी महिलांना वेळेचा अभाव जाणवण्याबरोबरच, ते अनेकदा काम करण्यासाठी प्राधान्य कौशल्याच्या संचांच्या कुटुंबाने लादलेल्या आदर्शांच्या अधीन असतात, ज्यावर त्यांना नोकरीच्या बाजारपेठेएवजी जातीयवादी विवाह बाजारपेठेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आकार दिला जातो.
  - **एच्छिक नोकरी :** घरकाम, मुलांचे संगोपन ही त्यांची प्राथमिक कर्तव्ये आणि भूमिका आहेत यावर विश्वास ठेवण्याची अट असल्याने महिला स्वेच्छेने नोकरी सोडण्याची उदाहरणे देखील आहेत. हा मुद्दा जेवढा सांस्कृतिक दबावाचा आहे, तेवढाच महत्त्वाचा किंवा सांस्कृतिक उपदेशात्मक आहे.
  - **लैंगिक प्राधान्येः** पुरुष आणि स्त्रियांसाठी सांस्कृतिकदृष्ट्या स्वीकारलेले प्राधान्यक्रम स्थापित करण्यात देखील एक लक्षणीय फरक आहे.
  - **दुहेरी ओझेः** स्त्रियांसाठी, विवाह टिकवून ठेवणे, घराचे व्यवस्थापन करणे, सहन करणे आणि मुलांचे संगोपन करणे यासारख्या असमान दबावामुळे नैसर्गिकरित्या त्यांना त्यांच्या कामाच्या जीवनातील आकांक्षांशी तडजोड करण्यास भाग पाडले जाते.
  - **असुरक्षितः** जेव्हा तिला तिच्या कुटुंबाच्या कल्याणावर परिणाम करणारे महत्त्वाचे निर्णय घ्यावे लागतात अशा परिस्थितीत टाकले जाते, तेव्हा ती शोषक लोकांसाठी अत्यंत असुरक्षित असते.
  - **महिलांचे अनौपचारिकीकरणः** या पैलूव्यतिरिक्त, कठीण परिस्थितीत कुटुंबासाठी कमावण्यासाठी कुठेतरी नोकरी करण्याच्या शक्यतेच्या दृष्टीने, तिच्या पुरेशा कौशल्याचा अभाव तिला अनौपचारिक क्षेत्राच्या तावडीत टाकतो ज्यामुळे भारतातील गरिबीला आणखी चालना मिळते. अनौपचारिक क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात अनियंत्रित असल्याने, तिचे जीवनमान आणि उत्पन्नाची पातळी तिच्या नियोक्त्याच्या इच्छेनुसार बदलते.

- **लिंगगुणोत्तर कमी होण्यामागे सामान्यतः पुढे आणली जाणारी काही कारणे (भारताचे महापंजीयक, 2001) खालीलप्रमाणे आहेतः**
    - जन्मापूर्वी लिंगनिदान आणि मादी भ्रूण (मादी जन्म) नष्ट करणे.
    - मुलींची हत्या (मादी भ्रूणहत्या).
    - मुलींकडे दुर्लक्ष करणे-पुरेसे पोषण आणि आरोग्याची उपलब्धता नाकारणे.
    - सुविधा कमी आणि कमी वयात घरगुती कामे लादणे.
    - बालमृत्यूचे प्रमाण कमी होत असले तरी, पुरुष आणि स्त्रियांमधील सापेक्ष अंतर वाढत आहे; आणि उच्च मातामृत्यू.
    - मुलाला प्राधान्य.
    - महिलांविरोधातील गुन्हे.

खालच्या स्तरातील महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्या.

- ओळखीची समस्या-अल्पसंख्याक असलेल्या स्त्रीची ओळख बहुतेकदा कुटुंबातील पुरुषांशी संबंधित असते आणि ग्रामीण भागात त्यांना तिच्या वडिलांची किंवा पतीची मालमत्ता देखील मानले जाते, त्यामुळे ती स्वतःची ठोस ओळख निर्माण करण्यात अपयशी ठरते.
- सुरक्षेची समस्या-सुरक्षेची समस्या ही देशातील सर्व महिलांसाठी समान आहे आणि केवळ अल्पसंख्याक समाजातील महिलांसाठीच नाही तर या महिलांना अनेकदा शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या अधिक असुरक्षित वाटते आणि त्यांच्या समुदायाकडून आणि बहुसंख्य समुदायाकडून त्यांना अत्याचार आणि धमक्या येतात. असुरक्षिततेची ही भावना आणखी वाइट होते जेव्हा समाजातील बहुसंख्य आणि अल्पसंख्याक समुदायांमधील संबंध ताणले जातात किंवा फारसे सौहार्दपूर्ण नसतात, जातीय दंगलीच्या काळात अल्पसंख्याक महिलांना विशेषतः लक्ष्य केले जाते आणि दयेशिवाय त्यांची हत्या केली जाते, लूट केली जाते आणि त्यांच्यावर बलात्कार केला जातो.
- समानतेशी संबंधित समस्या-धर्म आणि लिंग या दोन्हींवर आधारित भेदभावामुळे महिला विकासाच्या विविध संधींपासून वंचित राहतात. ओळखीतील फरकांमुळे अल्पसंख्याक समुदायामध्ये असमानतेची भावना विकसित होते. त्यांना शैक्षणिक आणि रोजगाराच्या अनेक संधी गमावाव्या लागतात.
- प्रतिनिधीत्वाचा अभाव-आपल्या देशातील राज्यघटनेने विविध कलमांद्वारे आणि तरतुदींद्वारे धार्मिक अल्पसंख्याक आणि महिलांसह आपल्या सर्व नागरिकांना समानता आणि समान संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत, परंतु ही संकल्पना कधीकधी अल्पसंख्याक महिलांना लागू होत नाही आणि त्यांना अनेक क्षेत्रांमध्ये योग्य प्रतिनिधित्व मिळत नाही, उदाहरणार्थ नागरी सेवा आणि राजकारणात.
- मागासलेपणा-अल्पसंख्याक समाजातील मोठ्या संख्येने लोक समाजातील खालच्या स्तरातील असतात आणि परिणामी संपूर्ण समुदाय मागासलेला असतो. या समुदायातील महिला आणि मुलींना इतर अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते ज्यांच्याकडे अनेकदा दुर्लक्ष केले जाते किंवा ज्यांना वर नमूद केलेल्या समस्येइतके महत्त्वाचे मानले जात नाही. कामाच्या ठिकाणी, शैक्षणिक संस्थांमध्ये किंवा अगदी सार्वजनिक ठिकाणीही त्यांच्या पोशाखामुळे किंवा बोलण्याच्या पद्धतीमुळे किंवा केवळ त्यांच्या धर्माच्या आधारावर त्यांना गंभीर भेदभावाला सामोरे जावे लागते. ते खरे नसले तरीही ते सामाजिक, आर्थिक किंवा सांस्कृतिकदृष्ट्या गरीब असल्याचे मानले जाते. त्यांना अनेकदा वांशिक अपशब्दांनी वागवले जाते, शाब्दिक शिवीगाळ केली जाते आणि अनेकदा ते छेडछाडीचे बळी ठरतात.

महिला कामगारांच्या कमी सहभागामागील घटकः

- **धोरणात्मक पाठिंब्याचा अभावः** शिक्षण, प्रशिक्षण आणि जमीन, पत आणि तंत्रज्ञान यासारख्या संसाधनांची उपलब्धता याद्वारे महिलांच्या मुक्तीसाठी सर्वसमावेशक आणि तर्कशुद्ध धोरणाचा अभाव.
- **लैंगिक वेतनातील अंतरः** कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांमध्ये महिलांचे उत्पन्न हे उदरनिर्वाहासाठी महत्त्वाचे असले तरी कुटुंबातील उदरनिर्वाहक म्हणून पुरुषांची धारणा. या समजुतीचा महिलांच्या शिक्षणावर आणि प्रशिक्षणावर विपरित परिणाम होतो. नियोक्ते महिला कामगारांना पूरक कामगार म्हणून देखील पाहतात आणि महिलांसाठी वेतन कमी ठेवून त्यांचे भांडवलशाही हेतू साध्य करण्यासाठी या समजुतीचा फायदा घेतात.
- **संरचनात्मक बदलः** अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक बदल उदा. पारंपरिक ग्रामीण उद्योगांमध्ये घट किंवा औद्योगिकीकरण.

- **संसाधनांमध्ये मर्यादित प्रवेशः** पत आणि स्वयंरोजगाराच्या संधी मिळण्यासाठी त्यांच्या स्वतःच्या नावावर मालमत्तेचा (जमीन, घर) अभाव.
- **दुहेरी भारः** बाळंतपण आणि संगोपन यासारख्या विविध कामांसाठी महिलांच्या वेळेची आणि उर्जेची प्रचंड मागणी आणि श्रमशक्तीतील सहभागामुळे त्यांना शिक्षण, प्रशिक्षण आणि स्वविकासासाठी कमी वेळ मिळतो.
- **लिंग विभागणीः** पुरुष आणि स्त्रियांमधील लिंग आधारित श्रम विभागणी आणि तांत्रिक प्रगती, महिलांविरुद्ध काम करतात. ते नियुक्त केले जाणारे शेवटचे आणि बरखास्त केले जाणारे पहिले आहेत.
- **राज्याचे लाभार्थी स्वरूपः** सरकार. रोजगार आणि उत्पादकता वाढवण्याच्या कार्यक्रमांमध्ये सक्रिय सहभागींएवजी लाभार्थी म्हणून पुरुष आणि महिलांवर अधिक लक्ष केंद्रित केले जाते.

■ लैंगिक समानता, लैंगिक न्याय आणि महिला सक्षमीकरण (Gender Equality, Gender Equity, and Women's Empowerment)

- **लैंगिक समानता (Gender Equality)**
  - ➤ लैंगिक समानता म्हणजे असे तत्त्व की, सर्व मानवांना, लिंगाचा विचार न करता, जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये – सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक – समान हक्क, संधी आणि जबाबदाऱ्या असाव्यात.
  - ➤ हे पुरुष आणि स्त्रियांना समान परिस्थिती आणि वागणूक देण्यावर लक्ष केंद्रित करते जेणेकरून ते त्यांची पूर्ण क्षमता साध्य करू शकतील. ते सर्व प्रकारच्या भेदभावाचा निषेध करते आणि स्त्रियांना संधींच्या उपलब्धतेवर मर्यादा घालणारे संरचनात्मक आणि सामाजिक अडथळे दूर करण्याचे उद्दिष्ट ठेवते.
  - ➤ **उदाहरणे:**
    - ♦ समान कामासाठी समान वेतन प्रदान करणे, म्हणजे स्त्रिया आणि पुरुषांना समान नोकरीसाठी समान मोबदला मिळेल याची खात्री करणे.
    - ♦ 'बेटी बचाओ बेटी पढाओ' सारख्या योजनांमध्ये प्रतिबिंबित झाल्याप्रमाणे मुली आणि मुलांसाठी दर्जेदार शिक्षणाची समान उपलब्धता सुनिश्चित करणे.
    - ♦ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये (पंचायती राज संस्था) महिलांसाठी एक तृतीयांश जागा आरक्षित करण्याच्या प्रयत्नांप्रमाणे राजकीय निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये समान प्रतिनिधित्व.
- **लैंगिक न्याय (Gender Equity)**
  - ➤ लैंगिक समानता समान वागणुकीवर भर देत असताना, लैंगिक न्याय पुरुष आणि स्त्रियांच्या भिन्न गरजा आणि परिस्थिती विचारात घेऊन वागणुकीतील निष्पक्षता आणि न्यायावर लक्ष केंद्रित करतो. एतिहासिक आणि सामाजिक कमतरतांमुळे स्त्रिया मागे राहिल्या आहेत हे ते मान्य करते आणि म्हणूनच, त्यांना समान पातळीवर येण्यासाठी विशेष उपायांची आवश्यकता असू शकते.
  - ➤ अशा प्रकारे, लैंगिक न्याय हे पद्धतशीर असमानता दूर करून लैंगिक समानता साध्य करण्यासाठी एक सुधारणात्मक यंत्रणा (corrective mechanism) म्हणून कार्य करते. हे स्त्रिया आणि इतर दुर्बळ लैंगिक ओळखींना भूतकाळातील भेदभावासाठी भरपाइ देण्यासाठी प्राधान्य देणाऱ्या धोरणांना आणि हस्तक्षेपांना समर्थन देते.
  - ➤ **उदाहरणे:**
    - ♦ महिलांचा राजकीय सहभाग आणि निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा आवाज सुनिश्चित करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी जागांचे आरक्षण.
    - ♦ कामाच्या ठिकाणी सशुल्क प्रसूती रजा (paid maternity leave) आणि पाळणाघर सुविधांसारखे मातृत्व लाभ, जे महिलांच्या विशिष्ट प्रजनन भूमिकांना मान्यता देतात आणि कुटुंब व व्यावसायिक जबाबदाऱ्यांमध्ये संतुलन साधण्याचा

प्रयत्न करतात.

- ग्रामीण आणि दुर्बळ समुदायांमध्ये महिलांमध्ये उच्च शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी विद्यार्थिनींसाठी शिष्यवृत्ती किंवा शुल्क माफी.

- **महिला सक्षमीकरण (Women's Empowerment)**
  - महिला सक्षमीकरण म्हणजे अशी प्रक्रिया ज्याद्वारे महिला त्यांच्या स्वतःच्या जीवनावर शक्ती आणि नियंत्रण मिळवतात आणि धोरणात्मक निवडी करण्याची क्षमता प्राप्त करतात. हे केवळ संधी प्रदान करण्याबद्दल नसून, महिलांना त्या संधींचा वापर करण्यास, त्याचा लाभ घेण्यास आणि त्यातून फायदा मिळविण्यास सक्षम करण्याबद्दल आहे.
  - सक्षमीकरणाचा अर्थ महिलांची स्वायत्तता (agency), आत्मविश्वास (autonomy), आणि विविध स्तरांवर - कुटुंबापासून ते राष्ट्रीय स्तरापर्यंत - निर्णय प्रक्रियेवर प्रभाव टाकण्याची त्यांची क्षमता वाढवणे. हे बहुआयामी (multi-dimensional) आहे आणि त्यात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि मानसिक पैलूंचा समावेश आहे.
  - **उदाहरणे:**
    - केरळमधील कुडुंबश्रीसारख्या भारतातील बचत गट (SHG) चळवळीने सूक्ष्म कर्ज आणि सामूहिक सौदेबाजीची शक्ती (collective bargaining power) प्रदान करून ग्रामीण महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम केले आहे.
    - 'घरगुती हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा, 2005' सारखे कायदेशीर उपाय महिलांना घरगुती शोषणाविरुद्ध न्याय मागण्यासाठी आणि त्यांच्या हक्कांचा दावा करण्यासाठी सक्षम करतात.
    - 'स्टँड-अप इंडिया' किंवा 'मुद्रा योजना' सारख्या योजनांद्वारे महिला उद्योजकांमध्ये वाढ झाल्यामुळे व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये आर्थिक स्वातंत्र्य आणि नेतृत्व वाढले आहे.
    - आरक्षण धोरणांमुळे राजकीय सक्षमीकरण झाले आहे, ज्यामुळे महिला सरपंच आणि स्थानिक नेत्या म्हणून उदयास आल्या आहेत, ज्यामुळे सामुदायिक प्रशासनात (community governance) परिवर्तन झाले आहे.

- **संकल्पनांचा आंतरसंबंध (Interconnectedness of Concepts)**
  - लैंगिक न्याय हा लैंगिक समानता साध्य करण्याची एक रणनीती म्हणून कार्य करतो, तर महिला सक्षमीकरण या प्रक्रियेत एक साधन आणि साध्य दोन्ही आहे. महिलांना सक्षम केल्याने त्यांची क्षमता आणि आवाज मजबूत होतो, ज्यामुळे न्याय्य परिस्थितीला प्रोत्साहन मिळते आणि शेवटी समाजात लैंगिक समानता वाढते.

समकालीन समस्या (Contemporary Issues)

1. भारतातील विषम लिंग गुणोत्तर (Skewed Sex Ratio in India)

- **संदर्भ (Context):** जागतिक बँकेनुसार, 2031 पर्यंत भारतातील लिंग गुणोत्तर प्रति 1,000 पुरुषांमागे 936 स्त्रियांपर्यंत घटण्याची शक्यता आहे, जे 1951 मध्ये नोंदवलेल्या लिंग गुणोत्तरापेक्षा (प्रति 1,000 पुरुषांमागे 946 स्त्रिया) देखील कमी आहे.

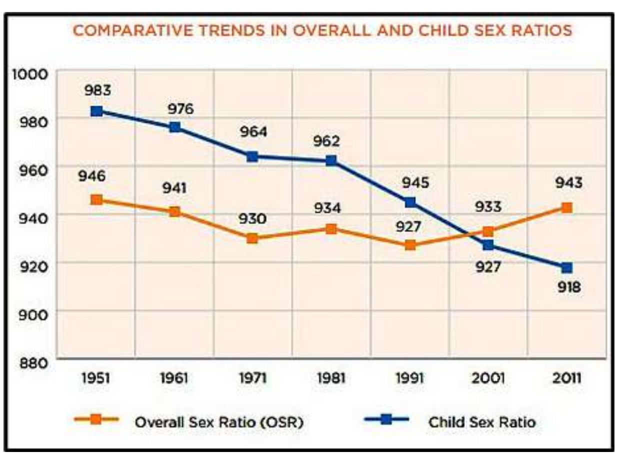

भारतातील लिंग गुणोत्तर कमी होण्याची कारणे (Reasons Behind Decline in Sex Ratio in India)

- **मुलगा होण्याची प्राथमिकता (Preference for male children):** मुलांनी कुटुंबाचा वंश पुढे न्यावा, अंत्यसंस्कार करावेत आणि वृद्धापकाळात आधार द्यावा अशी खोलवर रुजलेली सामाजिक-सांस्कृतिक धारणा.
  - **उदाहरण:** हरियाणा आणि पंजाबसारख्या अनेक उत्तरेकडील राज्यांमध्ये मुलाला प्राधान्य देण्याची प्रथा मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित आहे.
- **हुंडा पद्धत आणि मुलींचा आर्थिक भार (Dowry system and economic burden of daughters):** हुंड्याच्या अपेक्षा आणि विवाहाच्या खर्चामुळे मुलींना अनेकदा आर्थिक ओझे मानले जाते, ज्यामुळे कुटुंबांना मुली नकोशा वाटतात.
- **लिंग-निवडक गर्भपात (Sex-selective abortions):** प्रसूतिपूर्व निदान तंत्रज्ञानाचा (उदा. अल्ट्रासाउंड) विकास आणि गैरवापर लिंग-निवडक गर्भपातांना सक्षम करतो, जरी PCPNDT कायदा, 1994 अंतर्गत ते बेकायदेशीर आहे.
- **मुलींकडे दुर्लक्ष (Neglect of girl children):** मुलींना कमी पोषण, आरोग्यसेवा आणि शैक्षणिक संधी मिळतात, ज्यामुळे मुलींमध्ये शिशु आणि बालमृत्यूचे प्रमाण जास्त होते.
- **पितृसत्ताक सामाजिक नियम (Patriarchal social norms):** पुरुषी वर्चस्वाला महत्त्व देणाऱ्या सामाजिक संरचना पुरुष संततीची इच्छा बळकट करतात आणि मुलींना कमी लेखतात.
- **वारसा आणि मालमत्ता हक्कांमध्ये पक्षपात (Inheritance and property rights bias):** कौटुंबिक मालमत्तेचा वारसा मुलाला मिळावा या प्राधान्यामुळे मुलींना समान वारसदार म्हणून स्वीकारण्यास प्रोत्साहन मिळत नाही, ज्यामुळे कुटुंब नियोजनाच्या निर्णयांवर परिणाम होतो.
- **मुलींच्या सुरक्षिततेची चिंता (Security concerns for girls):** लैंगिक हिंसाचाराची भीती आणि मुलींच्या सुरक्षिततेशी संबंधित सामाजिक कलंक यामुळे काही कुटुंबे मुलांना प्राधान्य देतात.

लिंग गुणोत्तर कमी होण्यावर उपाययोजनेसाठी सरकारी उपक्रम (Government Initiatives to Tackle Declining Sex Ratio)

- **गर्भधारणापूर्व आणि प्रसवपूर्व निदान तंत्र (लिंग निवडीस प्रतिबंध) अधिनियम, 1994 (Pre-Conception and Pre-Natal Diagnostic Techniques (PCPNDT) Act, 1994):** गर्भधारणेपूर्वी किंवा नंतर लिंग निवड करण्यास प्रतिबंध करते आणि लिंग निश्चितीसाठी निदान तंत्रांचा गैरवापर टाळण्यासाठी त्यांचे नियमन करते.
- **बेटी बचाओ बेटी पढाओ (BBBP) योजना (2015) (Beti Bachao Beti Padhao (BBBP) Scheme (2015)):** बाल लिंग गुणोत्तर सुधारण्यासाठी, लिंग-आधारित लिंग-निवडक निर्मूलन (gender-biased sex-selective elimination) रोखण्यासाठी आणि मुलींच्या शिक्षण आणि सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी सुरू करण्यात आली. उदाहरणार्थ: लक्ष केंद्रित केलेल्या जिल्ह्यांमध्ये जन्माची नोंदणी आणि मुलींच्या हक्कांबाबत जागरूकता यामध्ये सुधारणा दिसून आली आहे.
- **सुकन्या समृद्धी योजना (2015) (Sukanya Samriddhi Yojana (2015)):** मुलींसाठी बचत योजना, ज्यामुळे कुटुंबांना त्यांच्या शिक्षण आणि विवाहाच्या खर्चाची सुरक्षा प्रदान करून मुलींना मालमत्ता म्हणून पाहण्यास प्रोत्साहन मिळते.
- **बालिका समृद्धी योजना (Balika Samriddhi Yojana):** भेदभाव कमी करण्यासाठी आणि मुलींचे अस्तित्व व शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी मुलींच्या जन्मासाठी आणि शिक्षणासाठी कुटुंबांना आर्थिक प्रोत्साहन प्रदान करते.
- **राष्ट्रीय बालिका दिन (24 जानेवारी) (National Girl Child Day (January 24)):** मुलींवर परिणाम करणाऱ्या समस्यांबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी आणि लैंगिक समानतेचे महत्त्व अधोरेखित करण्यासाठी साजरा केला जातो.
- **जननी सुरक्षा योजनेअंतर्गत प्रोत्साहन (Incentives under Janani Suraksha Yojana):** संस्थात्मक प्रसूती आणि मातृत्व काळजीला प्रोत्साहन देते, ज्यामुळे स्त्री शिशु आणि माता मृत्यू दर कमी होतात.

- **राज्यांमधील सशर्त रोख हस्तांतरण योजना (Conditional cash transfer schemes in states):**
  - **उदाहरणे:**
    - लाडली योजना (हरियाणा आणि दिल्ली) — मुलींच्या सकारात्मक दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी मुली असलेल्या कुटुंबांना आर्थिक मदत.
    - कन्याश्री प्रकल्प (पश्चिम बंगाल) — विवाहास विलंब करण्यासाठी आणि शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आर्थिक प्रोत्साहन.
- **जागरूकता मोहिमा आणि समुदाय संघटन (Awareness campaigns and community mobilization):** जनसंपर्क मोहिमा, स्थानिक समुदाय कार्यक्रम आणि धार्मिक व सामाजिक नेत्यांचा सहभाग मनाची स्थिती बदलण्यासाठी.
- **अंमलबजावणी आणि देखरेख मजबूत करणे (Strengthening enforcement and monitoring):** PCPNDT कायद्याच्या उल्लंघनांसाठी नियमित तपासणी आणि कठोर दंड अवैध लिंग निश्चितीला परावृत्त करण्यासाठी.

घटते लिंग गुणोत्तर हाताळण्यासाठी सामाजिक स्तरावर काय करण्याची गरज आहे (What Needs to Be Done at Societal Level to Tackle Declining Sex Ratio)

- **सामाजिक मानसिकता आणि मूल्य प्रणालीमध्ये बदल (Change in social mindset and value system):** मुलांच्या प्राधान्याच्या पितृसत्ताक कल्पनांना आव्हान देऊन, मुली सर्व बाबतीत मुलांच्या समान आहेत ही कल्पना वाढवा. उदाहरणार्थ, मुलींच्या जन्माचा सार्वजनिकरित्या उत्सव साजरा करून सकारात्मक सामाजिक कथा (narratives) निर्माण करणे.
- **समुदाय-आधारित जागरूकता मजबूत करणे (Strengthening community-based awareness):** लिंग-आधारित प्रथांविरुद्ध वकिली करण्यासाठी आणि लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी समुदाय नेते, धार्मिक व्यक्तिमत्त्वे आणि स्थानिक प्रभावकांना (influencers) सहभागी करून घ्या.
- **समान वारसा हक्कांना प्रोत्साहन देणे (Encouraging equal inheritance rights):** कौटुंबिक मालमत्तेचे मुलींना योग्य वारसदार म्हणून सामाजिक स्वीकृती सुनिश्चित करा, ज्यामुळे मुलांसाठीची आर्थिक प्राथमिकता कमी होइल.
- **मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे (Promoting education of girls):** शाळांमध्ये मुलींची नोंदणी आणि त्यांना टिकवून ठेवण्यासाठी समुदाय-आधारित प्रयत्न वाढवा, ज्यामुळे सक्षमीकरण वाढेल आणि बालविवाह कमी होतील.
- **महिलांना आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या सक्षम करणे (Empowering women economically and socially):** महिलांना कौशल्ये, नोकऱ्या आणि नेतृत्वाच्या भूमिकांपर्यंत पोहोचण्यास मदत करा, ज्यामुळे कुटुंब आणि समुदायांमध्ये त्यांचे महत्त्व वाढेल.
- **हुंडा प्रथा बंद करणे (Ending dowry practices):** हुंड्याच्या मागणींविरुद्ध सामूहिक सामुदायिक कृती संघटित करा, ज्यामुळे मुलींना आर्थिक ओझे मानण्याची प्रथा कायम राहते.
- **महिला आणि मुलींसाठी सुरक्षित वातावरण निर्माण करणे (Building safer environments for women and girls):** मुलींना वाढवण्याभोवतीची भीती कमी करण्यासाठी सामुदायिक दक्षता, चांगल्या पोलीस व्यवस्थेसह आणि सुरक्षित सार्वजनिक पायाभूत सुविधांद्वारे सुरक्षिततेच्या चिंतांवर लक्ष द्या.
- **सकारात्मक आदर्श भूमिकांना प्रोत्साहन देणे (Encouraging positive role models):** विविध पार्श्वभूमीतील यशस्वी महिलांना अधोरेखित करा जेणेकरून कुटुंबांना मुलींमध्ये समान गुंतवणूक करण्याची प्रेरणा मिळेल.
- **सामूहिक जबाबदारीला प्रोत्साहन देणे (Promoting collective responsibility):** असे वातावरण निर्माण करा जिथे संपूर्ण समुदाय लिंग-निवडक प्रथांवर लक्ष ठेवतील आणि त्यांना परावृत्त करतील आणि मुली असलेल्या कुटुंबांना पाठिंबा देतील.

2. तंत्रज्ञान-सुलभ (Technology-Facilitated) लैंगिक-आधारित महिलांवरील हिंसाचार (Technology Facilitated Gender-Based Violence against Women)

संदर्भ (Context):

- यूएन वुमेनच्या (UN Women) अलीकडील अहवालातून असे दिसून आले आहे की जगभरातील लाखो महिला आणि मुलींना दरवर्षी डिजिटल गैरवापर आणि तंत्रज्ञान-सुलभ हिंसाचाराच्या स्वरूपात नवीन आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे.
- कृत्रिम बुद्धिमत्तेची (AI) वेगाने होणारी प्रगती आणि 'मॅनोस्फियर'चा (मॅनोस्फियर म्हणजे स्त्रीद्वेषी (misogynistic) सामग्रीची एक परिसंस्था) वाढता प्रभाव मुख्य प्रवाहातील संस्कृतीत अधिकाधिक घुसखोरी करत आहे, ज्यामुळे महिलांबद्दलचे सामाजिक दृष्टिकोन घडवले जात आहेत आणि लैंगिक-आधारित हिंसाचाराला प्रोत्साहन मिळत आहे.

तंत्रज्ञान-सुलभ लैंगिक-आधारित हिंसाचार म्हणजे काय? (What is Technology-Facilitated Gender-Based Violence?)

- तंत्रज्ञान-सुलभ लैंगिक-आधारित हिंसाचार म्हणजे माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान (information and communication technologies) किंवा इतर डिजिटल साधनांच्या वापराद्वारे केलेली, मदत केलेली, वाढवलेली किंवा तीव्र केलेली कोणतीही कृती, ज्यामुळे शारीरिक, लैंगिक, मानसिक, सामाजिक, राजकीय किंवा आर्थिक हानी होते किंवा होण्याची शक्यता असते, किंवा हक्क आणि स्वातंत्र्याचे उल्लंघन होते.
- 'डिजिटल हिंसाचार' (digital violence) किंवा 'ऑनलाइन हिंसाचार' (online violence) असे शब्द सामान्यतः वापरले जात असले तरी, "तंत्रज्ञान-सुलभ लैंगिक-आधारित हिंसाचार" हे तंत्रज्ञान ऑनलाइन आणि ऑफलाइन दोन्ही संदर्भांमध्ये हानी कशी सक्षम करते हे अधिक अचूकपणे दर्शवते.

उदाहरणे:

- **डॉक्सिंग (Doxing):** एखाद्या व्यक्तीची वैयक्तिक माहिती ऑनलाइन सामायिक करण्याची कृती, ज्यामुळे पाठलाग, धमक्या आणि शारीरिक हिंसाचारासारखे वास्तविक जीवनातील परिणाम होऊ शकतात.
- **डीपफेक गैरवापर (Deepfake Abuse):** ऑनलाइन हाताळलेल्या प्रतिमा किंवा व्हिडिओंची निर्मिती आणि वितरण, ज्यामुळे ऑफलाइन प्रतिमेचे नुकसान (reputational damage) होते आणि दीर्घकाळ टिकणारे मानसिक आणि सामाजिक परिणाम होतात.
- **सायबरबुलिंग (Cyberbullying):** एखाद्याला त्रास देण्यासाठी, धमकावण्यासाठी किंवा अपमानित करण्यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वारंवार वापर करणे, उदाहरणार्थ, अपमानास्पद संदेश पसरवणे, संमतीशिवाय लाजिरवाणे फोटो सामायिक करणे किंवा एखाद्याची बदनामी करण्यासाठी बनावट खाती (fake accounts) तयार करणे.

डिजिटल गैरवापर आणि तंत्रज्ञान-सुलभ महिलांवरील हिंसाचाराचा सर्वाधिक धोका कोणाला आहे? (Who is Most at Risk of Digital Abuse and Technology-Facilitated Violence Against Women?)

- सर्व महिला आणि मुलींना याचा फटका बसू शकतो, परंतु काही गट छेदनबिंदू घटकांमुळे (intersecting factors) विशेषतः असुरक्षित आहेत.
- **तरुण महिला आणि मुली:**
  - शिक्षण, सामाजिक संबंध आणि माहिती मिळवण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याची शक्यता जास्त असते, ज्यामुळे त्यांना ऑनलाइन हिंसाचाराला जास्त सामोरे जावे लागते.
  - एका जागतिक अभ्यासात असे दिसून आले आहे की 58% मुली आणि तरुण महिलांनी ऑनलाइन छळाचा (online harassment) अनुभव घेतला आहे.

- **अनेक प्रकारच्या भेदभावाला सामोरे जाणाऱ्या महिला:**
    - यात दिव्यांग महिला, कृष्णवर्णीय आणि आदिवासी महिला, इतर वर्णद्वेषाला सामोरे जाणाऱ्या महिला, स्थलांतरित महिला आणि LGBTIQ+ व्यक्तींचा समावेश आहे.
    - या गटांना अनेकदा वाढलेले धोके आणि अधिक गंभीर प्रकारचे डिजिटल हिंसाचार सहन करावा लागतो.
- **राजकीय आणि सार्वजनिक जीवनातील महिला:**
    - मानवाधिकार कार्यकर्ते (Human rights defenders), कार्यकर्ते, पत्रकार आणि कायदेकर्ते (lawmakers) यांना ऑनलाइन आणि ऑफलाइन हिंसाचाराचा उच्च दर अनुभवतो.
    - युनेस्कोच्या (UNESCO) एका अभ्यासानुसार, 73% महिला पत्रकारांना त्यांच्या कामात ऑनलाइन हिंसाचाराचा सामना करावा लागला आहे.
    - आंतर-संसदीय संघाने (Inter-Parliamentary Union) अहवाल दिला की 58% आफ्रिकन महिला संसद सदस्यांना ऑनलाइन हल्ल्यांचा सामना करावा लागला होता.

आपण डिजिटल गैरवापर आणि तंत्रज्ञान-सुलभ महिलांवरील हिंसाचार कसा थांबवू शकतो? (How Can We Stop Digital Abuse and Technology-Facilitated Violence Against Women?)

- **अनेक-हितसंबंधी (multi-stakeholder) सहकार्य मजबूत करणे:** सरकार, तंत्रज्ञान कंपन्या, महिला हक्क संघटना आणि नागरी समाज यांच्यात सहकार्य वाढवावे जेणेकरून महिलांचे संरक्षण करणारी आणि हिंसाचार होण्यापूर्वीच तो रोखणारी मजबूत धोरणे तयार करता येतील.
- **माहितीतील अंतर (data gaps) दूर करणे:** मूळ कारणे समजून घेण्यासाठी, गुन्हेगारांचे प्रोफाइल (perpetrator profiles) ओळखण्यासाठी आणि अधिक प्रभावी प्रतिबंध आणि प्रतिसाद धोरणे तयार करण्यासाठी डेटा संकलन आणि विश्लेषण सुधारणे.
- **समावेशक कायदे आणि नियम विकसित करणे (Develop inclusive laws and regulations):** वाचलेल्या व्यक्ती आणि महिला संघटनांच्या सक्रिय सहभागातून कायदेशीर चौकट (legal frameworks) तयार करणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे, जेणेकरून कायदे वाचलेल्या व्यक्ती-केंद्रित आणि प्रभावी असतील.
- **तंत्रज्ञान उद्योगाला जबाबदार धरणे (Hold the tech industry accountable):** सर्व ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मवर डिजिटल हिंसाचार आणि डेटा पद्धतींबद्दल (data practices) पारदर्शकता आणि जबाबदारीसाठी स्पष्ट मानके स्थापित करणे.
- **शिक्षणात डिजिटल नागरिकत्व आणि नैतिकतेला प्रोत्साहन देणे (Promote digital citizenship and ethics in education):** नैतिक डिजिटल वर्तन आणि जबाबदार ऑनलाइन सहभागावर आधारित धडे शालेय अभ्यासक्रमात समाविष्ट करणे. तरुण लोकांना—विशेषतः तरुण पुरुष आणि मुलांना—तसेच काळजीवाहू आणि शिक्षकांना ऑनलाइन आणि ऑफलाइन दोन्ही ठिकाणी आदर आणि सहानुभूतीची संस्कृती वाढवण्यासाठी संवेदनशील करणे.
- **तंत्रज्ञानात महिला आणि मुलींना सक्षम करणे (Empower women and girls in technology):** सुरक्षित डिजिटल साधने डिझाइन करण्यास आणि हिंसाचार-मुक्त ऑनलाइन जागा तयार करण्यास मदत करण्यासाठी तंत्रज्ञान क्षेत्रात महिलांचे नेतृत्व आणि सहभागाला प्रोत्साहन देणे आणि पाठिंबा देणे.
- **हानीकारक सामाजिक नियमांमध्ये परिवर्तन (Transform harmful social norms):** स्त्रीद्वेषी कथांना (misogynistic narratives) आव्हान देणे आणि सकारात्मक पुरुषत्वांना (positive masculinities) प्रोत्साहन देणे, सार्वजनिक दृष्टिकोन बदलण्यासाठी आणि लैंगिक-आधारित हिंसाचार कमी करण्यासाठी तंत्रज्ञान आणि AI चा साधने म्हणून वापर करणे.
- **सर्व क्षेत्रांमध्ये प्रतिबंधनाला प्राधान्य देणे (Prioritize prevention across sectors):** सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही संस्थांनी मानवाधिकार-आधारित दृष्टिकोन स्वीकारला पाहिजे, डिझाइनद्वारे सुरक्षितता (safety by design) समाविष्ट केली पाहिजे आणि डिजिटल हिंसाचार दूर करण्यासाठी पुरेशी गुंतवणूक केली पाहिजे.

3. शेतीचे स्त्रीकरण (Feminization of Agriculture)

- **संदर्भ (Context):**
  - **2011 च्या जनगणनेनुसार, भारतात "शेतीच्या स्त्रीकरणात" (feminisation of agriculture) लक्षणीय वाढ झाली आहे, जी 2001 च्या जनगणनेच्या तुलनेत महिला शेतमजुरांच्या संख्येत 24% वाढ दर्शवते. वाढत्या सहभागामुळेही, जमीन आणि पशुधन व्यवस्थापनातील महिलांच्या महत्त्वाच्या भूमिका अनेकदा दुर्लक्षित आणि कमी मूल्यवान राहतात.**

- **शेतीच्या स्त्रीकरणामागील कारणे (Reasons Behind the Feminisation of Agriculture):**
  - **पुरुषांचे बाह्य स्थलांतर (Male outmigration):** शेतीव्यतिरिक्त रोजगाराच्या शोधात पुरुषांचे मोठ्या प्रमाणावर शहरी भागात स्थलांतर झाल्यामुळे ग्रामीण भागात कृषी कामांची जबाबदारी महिलांवर येते.
  - **संकटकालीन विविधीकरण (Distress diversification):** शेती कमी फायदेशीर ठरत असल्याने, पुरुष इतर क्षेत्रांकडे वळतात, तर महिला उदरनिर्वाहासाठी शेती आणि संबंधित कामांमध्ये गुंतलेल्या राहतात.
  - **संबंधित क्रियाकलापांमध्ये वाढता सहभाग (Increasing participation in allied activities):** महिला पशुधन पालन, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय आणि घरगुती बागांमध्ये अधिक प्रमाणात सहभागी असतात, ज्यामुळे कुटुंबाचे उत्पन्न आणि अन्नसुरक्षा वाढते.
  - **पीक पद्धती आणि शेती यांत्रिकीकरणात बदल (Shifts in cropping patterns and farm mechanization):** पुरुषांद्वारे पारंपारिकपणे व्यवस्थापित केलेली काही कामे यांत्रिकीकृत झाली आहेत, तर महिला तण काढणे, पेरणी करणे, रोपण करणे आणि कापणी करणे यांसारखी श्रम-केंद्रित कामे करत राहतात.
  - **बदललेले सामाजिक नियम आणि आर्थिक गरज (Changing social norms and economic necessity):** आर्थिक गरजा आणि गरिबीमुळे पारंपरिक घरगुती भूमिकांच्या बाहेर महिलांच्या कामाची हळूहळू स्वीकारार्हता वाढत आहे.
  - **महिला-प्रमुख कुटुंबांची वाढ (Rise of female-headed households):** पुरुषांच्या स्थलांतरामुळे आणि मृत्यूमुळे, अनेक ग्रामीण कुटुंबांचे नेतृत्व आता महिला करत आहेत, ज्यामुळे त्या शेतीत प्राथमिक निर्णय घेणाऱ्या बनल्या आहेत.

केस स्टडीज

- ग्रामीण बँक, बांगलादेशः मुहम्मद युनुस (नोबेल पारितोषिक विजेते) यांनी स्थापन केलेली ग्रामीण बँक ग्रामीण भागातील महिलांना सूक्ष्म कर्ज देण्यावर लक्ष केंद्रित करते. यामुळे महिला कर्जदार उद्योजक बनल्या आहेत, त्यांनी लहान व्यवसाय सुरू केले आहेत आणि त्यांच्या कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती सुधारली आहे.
- रवांडाच्या राजकारणातील महिलाः 1994 मधील नरसंहारानंतर, रवांडाने महिलांच्या राजकीय प्रतिनिधीत्वामध्ये उल्लेखनीय प्रगती केली. महिलांचे हक्क आणि सक्षमीकरणाला प्राधान्य देणाऱ्या कायदेविषयक बदलांमध्ये योगदान देत, आता हा देश जागतिक स्तरावर संसदेत महिलांच्या सर्वाधिक टक्केवारीपैकी एक आहे.
- कुदुंबश्री, केरळः कुडुंबश्री हा केरळमधील महिलांचा स्वयंसहाय्यता गट कार्यक्रम आहे, जो दारिद्र्य निर्मूलन आणि महिला सक्षमीकरणावर भर देतो. सूक्ष्म कर्ज, कौशल्य विकास आणि सामुदायिक उपक्रमांद्वारे, कुटुंबश्रीने लाखो महिलांना सक्षम केले आहे, ज्यामुळे त्यांना त्यांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती सुधारता आली आहे.
- सेवा, भारतः स्वयंव्यावसायिक महिला संघटना (SEWA) ही एक कामगार संघटना आहे जी गरीब, स्वयंव्यावसायिक महिला कामगारांच्या सक्षमीकरणासाठी चळवळ म्हणून सुरू झाली. आता सेवाने लाखो महिलांना आर्थिक सेवा आयोजित करण्यासाठी, त्यांचा लाभ घेण्यासाठी आणि कामाची परिस्थिती सुधारण्यासाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध करून देऊन त्यांना सक्षम केले आहे.
- ही फॉर शी मोहीम-यू. एन. महिलांनी सुरू केलेली, ही फॉर शी पुरुषांना लैंगिक समानतेचे पुरस्कर्ते म्हणून गुंतवते. त्याने लैंगिक समस्यांवरील संवादाला प्रोत्साहन दिले आणि जागतिक स्तरावर पुरुषांना महिला सक्षमीकरणासाठी सक्रियपणे पाठिंबा देण्यासाठी आणि वकिली

करण्यासाठी प्रेरित केले.

- नायकीचा 'मेड टू प्ले' उपक्रमः मुलींच्या खेळातील प्रवेशाला मर्यादा आणणाऱ्या अडथळ्यांवर मात करण्यावर ते केंद्रित होते. यामुळे मुलींचा खेळांमध्ये सहभाग वाढला, शारीरिक आरोग्य, आत्मविश्वास आणि नेतृत्व कौशल्यांना चालना मिळाली.

2. महिला संघटना (Women's Organization)

प्रस्तावना (Introduction)

महिला संघटना लैंगिक समानता (gender equality) आणि महिला सक्षमीकरणाला (women's empowerment) सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रांमध्ये पुढे नेण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. हक्कांसाठी वकिली करून, सहाय्य सेवा प्रदान करून आणि समुदायांना एकत्रित करून, या संघटनांनी पितृसत्ताक संरचनांना आव्हान देण्यात आणि भारतात परिवर्तनकारी सामाजिक बदल घडवून आणण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

महिला संघटनांचा अर्थ आणि महत्त्व (Meaning and Importance of Women's Organizations)

- **अर्थ (Meaning):** महिला संघटना म्हणजे महिलांचे हक्क आणि कल्याण यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी व त्यांचे संरक्षण करण्यासाठी स्थापन केलेले औपचारिक (formal) किंवा अनौपचारिक (informal) गट होय. ते स्थानिक, प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय अशा विविध स्तरांवर कार्य करतात आणि महिलांवर परिणाम करणाऱ्या विविध प्रकारच्या समस्यांवर लक्ष केंद्रित करतात.
- **महत्त्व (Importance):**
  - **महिलांच्या हक्कांसाठी आणि सक्षमीकरणासाठी वकिली (Advocacy for women's rights and empowerment):**
    - लैंगिक न्याय आणि समानतेची मागणी करणारा सामूहिक आवाज म्हणून कार्य करतात.
    - महिलांच्या बाजूने असलेले संवैधानिक आणि कायदेशीर हक्क मिळवण्यासाठी आणि त्यांची अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी प्रयत्न करतात.
  - **सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि कायदेशीर समस्या सोडवणे (Addressing social, economic, political, and legal issues):**
    - घरगुती हिंसाचार, हुंडा, कामाच्या ठिकाणी छळ, वेतनातील तफावत आणि राजकीय क्षेत्रातील कमी प्रतिनिधित्व यासारख्या गंभीर समस्यांवर काम करतात.
    - शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि मालमत्ता हक्कांची समान उपलब्धता मिळवण्यासाठी मोहीम चालवतात.
  - **सरकारी धोरणे आणि तळागाळातील गरजा यांच्यातील दुवा म्हणून कार्य करणे (Acting as a bridge between government policies and grassroots needs):**
    - धोरणांमधील तरतुदींचे समुदाय स्तरावर कृतीयोग्य कार्यक्रमांमध्ये रूपांतर करतात.
    - जमिनीवरील वास्तविकतेबद्दल धोरणकर्त्यांना अभिप्राय देतात, ज्यामुळे सहभागी प्रशासनाला (participatory governance) बळकटी मिळते.
  - **आर्थिक सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देणे (Facilitating economic empowerment):**
    - महिला उद्योजकांसाठी प्रशिक्षण, कर्ज उपलब्धता आणि बाजारपेठांशी जोडणी (market linkages) आयोजित करतात.
    - आर्थिक स्वातंत्र्य वाढवण्यासाठी बचत गट (SHGs) आणि सहकारी संस्थांना प्रोत्साहन देतात.

➤ **सामाजिक जागरूकता वाढवणे आणि मानसिकता बदलणे (Enhancing social awareness and changing mindsets):**

- पितृसत्ताक नियम आणि रूढीवादी कल्पनांना आव्हान देण्यासाठी जागरूकता मोहीम (awareness drives) राबवतात.
- कुटुंब आणि समाजात प्रतिष्ठा, समानता आणि परस्पर आदराच्या मूल्यांना प्रोत्साहन देतात.

➤ **राजकीय सहभाग आणि नेतृत्वाला प्रोत्साहन (Promoting political participation and leadership):**

- महिलांना निवडणुका लढवण्यासाठी आणि निर्णय घेणाऱ्या पदांवर जाण्यासाठी प्रोत्साहित करतात.
- क्षमता-बांधणी कार्यक्रमांद्वारे नेतृत्वाची कौशल्ये विकसित करतात.

➤ **आधार आणि पुनर्वसन प्रदान करणे (Providing support and rehabilitation):**

- हिंसाचार आणि भेदभावाच्या बळींना निवारा, समुपदेशन आणि कायदेशीर मदत (legal aid) देतात.
- दुर्बळ महिलांना समाजात पुन्हा समाकलित करण्यास (reintegrate) मदत करतात.

➤ **एकता आणि नेटवर्क तयार करणे (Building solidarity and networks):**

- महिलांना सामूहिकपणे वाटाघाटी (negotiate) करण्यासाठी आणि हक्कांची मागणी करण्यासाठी एक आधार प्रणाली (support system) तयार करतात.
- स्थानिक संघर्षांना राष्ट्रीय आणि जागतिक स्त्रीवादी चळवळींशी जोडतात.

■ भारतातील महिला संघटनांची एतिहासिक पार्श्वभूमी (Historical Background of Women's Organizations in India)

- **स्वातंत्र्यापूर्वीचा काळ (Pre-Independence Period)**

➤ **सुरुवातीच्या सामाजिक सुधारणांचा संदर्भ (Early social reform context):**

- 19व्या आणि 20व्या शतकाच्या सुरुवातीला महिला संघटना व्यापक सामाजिक सुधारणा आणि राष्ट्रवादी चळवळींचा भाग म्हणून उदयास आल्या.
- सती, बालविवाह यांसारख्या हानिकारक प्रथांना आव्हान देणे आणि विधवा पुनर्विवाहाला पाठिंबा देण्यावर लक्ष केंद्रित केले.

➤ **भारत स्त्री महामंडळ (1910) (Bharat Stree Mahamandal (1910)):**

- सरला देवी चौधुरानी यांनी स्थापना केली.
- महिला शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणांना प्रोत्साहन देणारी पहिली अखिल भारतीय महिला संघटनांपैकी एक.

➤ **अखिल भारतीय महिला परिषद (AIWC) (1927) (All India Women's Conference (AIWC) (1927)):**

- मागरिट कझिन्स यांनी सरोजिनी नायडू आणि कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांसारख्या भारतीय सुधारकांसह स्थापना केली.
- सुरुवातीला महिला शिक्षणावर लक्ष केंद्रित केले, नंतर सामाजिक कायदे आणि महिलांच्या हक्कांसाठी कार्य करण्यासाठी विस्तारले.
- बालविवाह रोखण्यासाठी शारदा कायद्याची (1929) वकिली करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.

➤ **स्वातंत्र्य संग्रामातील सहभाग (Participation in the freedom struggle):**

- महिला गट सविनय कायदेभंग, मिठाचा सत्याग्रह आणि साम्राज्यविरोधी मोहिमांमध्ये सक्रियपणे सहभागी झाले.

- ♦ राष्ट्रीय स्वातंत्र्याला महिलांच्या सामाजिक मुक्तीशी जोडले.
- ♦ उदाहरण: कस्तुरबा गांधी, सरोजिनी नायडू आणि अरुणा असफ अली यांचा जनआंदोलनांमधील सहभाग.

- **स्वातंत्र्योत्तर काळ (Post-Independence Period)**
  - ➤ **कायदेशीर सुधारणा आणि सामाजिक न्यायाकडे बदल (Shift to legal reforms and social justice):**
    - ♦ लक्ष राष्ट्रवादी प्राधान्यांकडून महिलांसाठी कायदेशीर आणि संवैधानिक हक्कांकडे वळले.
    - ♦ विवाह, वारसा आणि रोजगारात समान हक्कांसाठी वकिली.
  - ➤ **पुरोगामी कायद्यांसाठी मोहिमा (Campaigns for progressive legislation):**
    - ♦ लैंगिक-न्याय्य वैयक्तिक कायदे (gender-just personal laws) सुनिश्चित करण्यासाठी समान नागरी संहितेची (Uniform Civil Code) मागणी.
    - ♦ हुंडा प्रतिबंधक कायद्यांना (हुंडा प्रतिबंधक कायदा, 1961) आणि समान मोबदल्याला (समान मोबदला कायदा, 1976) पाठिंबा.
  - ➤ **राजकीय प्रतिनिधित्वाला प्रोत्साहन (Promotion of political representation):**
    - ♦ संसद आणि राज्य विधानसभांमध्ये महिलांच्या अधिक प्रतिनिधित्वासाठी मोहिमा.
    - ♦ उदाहरण: 73व्या आणि 74व्या घटना दुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी एक तृतीयांश आरक्षणाची सक्ती झाली.
  - ➤ **1970-80 च्या दशकातील नवीन चळवळी (New movements in the 1970s–80s):**
    - ♦ 1975 नंतर (आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष), महिलांवरील हिंसाचार, बलात्कार कायदे, पोलीस कोठडीतील हिंसाचार (custodial violence) आणि कामाच्या ठिकाणी छळ यावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या स्वायत्त स्त्रीवादी गटांचा पुनरुत्थान.
    - ♦ उदाहरण: मथुरेतील बलात्कार प्रकरण (1972) यामुळे बलात्कार कायद्यांमध्ये सुधारणा करण्याची मागणी करणारी राष्ट्रव्यापी चळवळ सुरू झाली.
  - ➤ **आंतरछेदक (intersectional) मुद्द्यांवर लक्ष (Focus on intersectional issues):**
    - ♦ दलित, आदिवासी आणि अल्पसंख्याक महिलांना भेडसावणाऱ्या आव्हानांवर लक्ष केंद्रित करणे.
    - ♦ लैंगिक न्यायाला वर्ग, जात आणि प्रादेशिक असमानतेशी जोडण्यावर भर.

■ महिला संघटनांचे प्रकार (Types of Women's Organizations)

- **राष्ट्रीय वैधानिक संस्था (National Statutory Bodies)**
  - ➤ **व्याख्या (Definition):** महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि प्रोत्साहन करण्यासाठी कायद्याद्वारे अधिकृतपणे स्थापन केलेल्या संस्था.
  - ➤ **उदाहरणे (Examples):**
    - ♦ राष्ट्रीय महिला आयोग (NCW) (National Commission for Women): महिलांशी संबंधित कायदेशीर सुरक्षा उपायांचे पुनरावलोकन करण्यासाठी, उल्लंघनांवर लक्ष ठेवण्यासाठी आणि धोरणात्मक बाबींवर सरकारला सल्ला देण्यासाठी 1992 मध्ये स्थापन करण्यात आला.
    - ♦ राज्य महिला आयोग (State Women's Commissions): प्रादेशिक लैंगिक समस्या सोडवण्यासाठी आणि तक्रार निवारण (grievance redressal) प्रदान करण्यासाठी राज्य स्तरावर कार्य करतात.

- **भूमिका (Role):**
  - चौकशी करणे, कायदेशीर सुधारणांची शिफारस करणे आणि समुपदेशन व कायदेशीर मदतीद्वारे पीडितांना मदत करणे.
  - छळ आणि भेदभावाच्या तक्रारी हाताळण्यासाठी अर्ध-न्यायिक संस्था (quasi-judicial bodies) म्हणून कार्य करणे.

- **तळागाळातील आणि समुदाय-आधारित संघटना (Grassroots and Community-Based Organizations)**
  - **व्याख्या (Definition):** स्थानिक स्तरावर रुजलेले गट जे समुदाय एकत्र करण्यावर (community mobilization) आणि दुर्बळ महिलांना सक्षम करण्यावर लक्ष केंद्रित करतात.
  - **उदाहरणे (Examples):**
    - सेवा (SEWA) (Self-Employed Women's Association): सहकारी संस्था, प्रशिक्षण आणि वकिलीद्वारे अनौपचारिक क्षेत्रातील महिला कामगारांना मदत करते.
    - महिला मंडळे (Mahila Mandals): स्थानिक महिलांचे गट जे आरोग्य, साक्षरता आणि उपजीविकेच्या (livelihood) उपक्रमांना प्रोत्साहन देतात.
  - **भूमिका (Role):**
    - स्थानिक सामाजिक-आर्थिक वास्तविकतांवर लक्ष देऊन धोरण आणि अंमलबजावणीमधील अंतर कमी करतात.
    - सामूहिक सौदेबाजी (collective bargaining) आणि सामुदायिक नेतृत्वाला प्रोत्साहन देतात.

- **बचत गट (SHGs) आणि सूक्ष्म वित्त गट (Microfinance Collectives)**
  - **व्याख्या (Definition):** महिलांचे अनौपचारिक गट जे बचतीची पूर्तता करतात आणि एकमेकांना कर्ज सहाय्य देतात, ज्यामुळे आर्थिक आत्मनिर्भरतेला प्रोत्साहन मिळते.
  - **उदाहरणे (Examples):**
    - कुटुंबश्री (केरळ) (Kudumbashree (Kerala)): दारिद्र्य निर्मूलन (poverty alleviation) आणि महिला सक्षमीकरणावर लक्ष केंद्रित करणारी एक प्रसिद्ध बचत गट नेटवर्क.
    - एनआरएलएम (NRLM) (राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान) अंतर्गत समर्थित बचत गट नेटवर्क (SHG networks supported under NRLM (National Rural Livelihoods Mission)).
  - **भूमिका (Role):**
    - आर्थिक समावेशन (financial inclusion) वाढवतात, घरगुती उत्पन्न सुधारतात आणि महिलांमध्ये निर्णय घेण्याची शक्ती मजबूत करतात.
    - प्रशिक्षण, आरोग्य जागरूकता आणि सामाजिक मोहिमांसाठी मंच (platforms) म्हणून कार्य करतात.

- **विषय-आधारित वकिली गट (Issue-Based Advocacy Groups)**
  - **व्याख्या (Definition):** महिलांवरील हिंसाचार, प्रजनन हक्क (reproductive rights) किंवा कामाच्या ठिकाणी समानता यांसारख्या विशिष्ट विषयांवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या संघटना.
  - **उदाहरणे (Examples):**
    - जागोरी (Jagori): महिला सुरक्षा आणि लैंगिक संवेदनशीलतेवर कार्य करते.
    - ब्रेकथ्रू (Breakthrough): लैंगिक-आधारित हिंसाचार, बालविवाह प्रतिबंध आणि हक्क जागरूकतेवर लक्ष केंद्रित करते.
    - बेबाक कलेक्टिव्ह (Bebaak Collective): अल्पसंख्याक महिलांच्या हक्कांवर, विशेषतः वैयक्तिक कायद्यांच्या

संदर्भात कार्य करते.

- **भूमिका (Role):**
  - जनमतावर प्रभाव टाकतात, धोरणात्मक चर्चांना आकार देतात आणि कायदेशीर व सामाजिक सुधारणा सुरू करतात.
  - गंभीर लैंगिक समस्यांकडे लक्ष वेधण्यासाठी माध्यमे, मोहिमा आणि कायदेशीर हस्तक्षेपांचा (legal interventions) वापर करतात.

महिला संघटनांची प्रमुख भूमिका आणि योगदान (Major Roles and Contributions of Women's Organizations)

- **कायदेशीर मदत आणि जागरूकता मोहिमा (Legal Aid and Awareness Campaigns)**
  - घरगुती हिंसाचार कायदा (2005), हुंडा प्रतिबंधक कायदा (1961) आणि कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाइ आणि निवारण) कायदा (2013) यांसारख्या कायद्यांखालील हक्कांबद्दल महिलांना जागरूक करण्यासाठी कार्यशाळा, कायदेशीर साक्षरता शिबिरे आणि समुपदेशन आयोजित करणे.
  - मोफत कायदेशीर मदत पुरवणे आणि महिलांना न्यायालयीन व पोलीस प्रक्रियेतून जाण्यासाठी मदत करणे.
  - **उदाहरण:** राष्ट्रीय महिला आयोगाचे (National Commission for Women) महिलांच्या हक्कांबद्दलचे देशव्यापी कायदेशीर जागरूकता कार्यक्रम.
- **प्रशिक्षण, कर्ज आणि सहकारी संस्थांद्वारे आर्थिक सक्षमीकरण (Economic Empowerment through Training, Credit, and Cooperatives)**
  - दुर्बळ महिलांमध्ये रोजगारक्षमता सुधारण्यासाठी कौशल्य विकास आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणाला प्रोत्साहन देणे.
  - सूक्ष्म कर्जाची उपलब्धता सुलभ करणे आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी महिला-नेतृत्वाखालील सहकारी संस्थांना पाठिंबा देणे.
  - **उदाहरण:** SEWA च्या सहकारी संस्थांनी हजारो अनौपचारिक महिला कामगारांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी सक्षम केले आहे.
- **राजकीय संघटन आणि नेतृत्वाला प्रोत्साहन (Political Mobilization and Leadership Promotion)**
  - स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये (पंचायती राज संस्था) आणि कायदेमंडळ प्रक्रियेत महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देणे.
  - नेतृत्वाची कौशल्ये विकसित करणे आणि निवडणुकांमध्ये महिला उमेदवारांना पाठिंबा देणे.
  - **उदाहरण:** ग्रामीण महिलांना पंचायत निवडणुका लढवण्यासाठी संघटित करण्यामध्ये महिला समाख्या कार्यक्रमाचे कार्य.
- **आरोग्य, पोषण आणि प्रजनन हक्कांबद्दल वकिली (Health, Nutrition, and Reproductive Rights Advocacy)**
  - माता आरोग्य, मासिक पाळीची स्वच्छता, कुटुंब नियोजन आणि पोषण यावर आरोग्य शिबिरे आणि जागरूकता मोहिमा चालवणे.
  - प्रजनन हक्कांशी संबंधित सामाजिक वर्ज्य (taboos) आणि चुकीची माहिती यांना आव्हान देणे.
  - **उदाहरण:** केरळमध्ये कुडुंबश्रीच्या समुदाय आरोग्य स्वयंसेविका माता आणि बाल आरोग्य जागरूकतेला प्रोत्साहन देतात.
- **शिक्षण आणि कौशल्य विकास उपक्रम (Education and Skill Development Initiatives)**
  - मुलींमध्ये गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी साक्षरता कार्यक्रम, उपचारात्मक शिक्षण केंद्रे (remedial education centers) आणि प्रौढ शिक्षण मोहिमा चालवणे.
  - कौशल्य अंतर कमी करण्यासाठी डिजिटल साक्षरता आणि संगणक प्रशिक्षण देणे.

- ➤ **उदाहरण:** प्रथम आणि जागोरी यांसारख्या स्वयंसेवी संस्था शहरी आणि ग्रामीण भागातील तरुण मुलींसाठी शैक्षणिक उपलब्धता सुधारण्यासाठी कार्य करतात.

- **लैंगिक-आधारित हिंसाचार आणि भेदभावाशी लढा (Combating Gender-Based Violence and Discrimination)**
  - ➤ घरगुती आणि लैंगिक हिंसाचाराच्या वाचलेल्यांना संकटकालीन हस्तक्षेप सेवा (crisis intervention services), हेल्पलाइन, सुरक्षित निवारे आणि कायदेशीर मदत पुरवणे.
  - ➤ भेदभावपूर्ण सांस्कृतिक प्रथा बदलण्यासाठी आणि लैंगिक संवेदनशीलतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी मोहिमांचे नेतृत्व करणे.
  - ➤ **उदाहरण:** भारतातील #MeToo चळवळीला महिलांच्या वकिली संघटनांकडून जोरदार पाठिंबा आणि प्रोत्साहन मिळाले, ज्यामुळे कामाच्या ठिकाणावरील छळाचा मुद्दा एरणीवर आला.

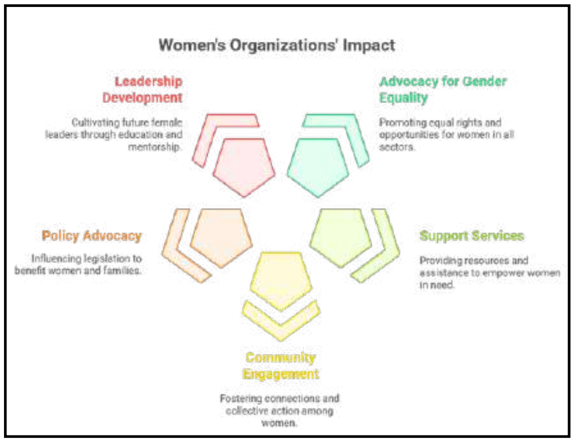

■ महिला संघटनांसमोरील आव्हाने (Challenges Faced by Women's Organizations)

- **संरचनात्मक आणि संघटनात्मक आव्हाने (Structural and Organizational Challenges)**
  - ➤ **संसाधनांची कमतरता (Resource constraints):** अनेक संघटनांना निधीचा दीर्घकालीन अभाव जाणवतो, ज्यामुळे पोहोच, क्षमता बांधणी आणि शाश्वततेवर (sustainability) परिणाम होतो.
  - ➤ **बाह्य निधीवर अवलंबित्व (Dependence on external funding):** देणगीदार संस्थांवर जास्त अवलंबून राहिल्याने कार्यपत्रिकांवर (agendas) परिणाम होऊ शकतो, स्वायत्तता कमी होऊ शकते आणि कामकाजात अस्थिरता येऊ शकते.
  - ➤ **मर्यादित व्यावसायिक क्षमता (Limited professional capacity):** अपुरे प्रशिक्षित मनुष्यबळ, विशेषतः ग्रामीण आणि लहान संघटनांमध्ये, प्रभावी कामकाजास मर्यादित करते.
- **सामाजिक-सांस्कृतिक आव्हाने (Socio-cultural Challenges)**
  - ➤ **पितृसत्ताक प्रतिकार (Patriarchal resistance):** खोलवर रुजलेली पितृसत्ताक मानसिकता महिलांचे संघटन आणि तळागाळातील स्तरावर सहभागास अडथळा आणते.
  - ➤ **कलंक आणि विरोधाला सामोरे जाणे (Stigma and backlash):** संवेदनशील मुद्द्यांवर (उदा. घरगुती हिंसाचार, लैंगिक हक्क) काम करणाऱ्या संघटनांना अनेकदा सामाजिक कलंक आणि रूढिवादी गटांकडून धमक्यांचा सामना करावा लागतो.
  - ➤ **कमी सामुदायिक सहभाग (Low community engagement):** कधीकधी, स्थानिक महिला सामाजिक बहिष्कृततेच्या भीतीमुळे उघडपणे सहभागी होण्यास कचरतात.

- **कायदेशीर आणि धोरणात्मक अडचणी (Legal and Policy Constraints)**
  - **कायद्यांची कमकुवत अंमलबजावणी (Weak implementation of laws):** पुरोगामी कायदे (उदा. घरगुती हिंसाचार कायदा, 2005) अस्तित्वात असतानाही, खराब अंमलबजावणी संघटनांच्या प्रभावाला मर्यादित करते.
  - **नोकरशाही अडथळे (Bureaucratic hurdles):** गुंतागुंतीच्या नोंदणी आणि अनुपालन आवश्यकतांमुळे (उदा. FCRA नियम) कार्यान्वयनात अडथळे येतात.
  - **संस्थात्मक समर्थनाचा अभाव (Lack of institutional support):** सरकारी संस्थांसोबत अपुरा सहयोग धोरण वकिली आणि सेवा वितरणातील परिणामकारकता कमी करतो.
- **राजकीय आव्हाने (Political Challenges)**
  - **महिलांच्या मुद्द्यांचे राजकारण (Politicization of women's issues):** महिलांच्या हक्कांचा कधीकधी मतपेटीच्या राजकारणासाठी वापर केला जातो, ज्यामुळे खऱ्या सक्षमीकरणावरील लक्ष कमी होते.
  - **मर्यादित राजकीय इच्छाशक्ती (Limited political will):** धोरणात्मक कार्यपत्रिकांमध्ये लैंगिक समानतेला अपुरे प्राधान्य मिळाल्याने वकिली-आधारित संघटनांसाठी संधी मर्यादित होतात.
- **आर्थिक आव्हाने (Financial Challenges)**
  - **अनियमित निधी प्रवाह (Irregular funding flows):** अनुदानातील विलंब आणि अनिश्चितता कार्यक्रम सातत्यावर परिणाम करतात.
  - **विविध उत्पन्न स्त्रोतांचा अभाव (Lack of diversified income streams):** एकाच निधी स्त्रोतावर जास्त अवलंबून राहिल्याने संघटना अचानक आर्थिक संकटांना बळी पडतात.
- **आंतरछेदक आणि प्रतिनिधित्वाचे मुद्दे (Intersectional and Representation Issues)**
  - **शहरी-ग्रामीण दरी (Urban-rural divide):** शहरी-आधारित संघटनांचे वर्चस्व ग्रामीण आवाजांना आणि स्थानिक मुद्द्यांना अनेकदा दुर्बळ करते.
  - **दुर्बळ महिलांचे अपुरे प्रतिनिधित्व (Inadequate representation of marginalized women):** दलित, आदिवासी, अल्पसंख्याक आणि दिव्यांग महिला अनेकदा नेतृत्वाच्या पदांवर कमी प्रमाणात प्रतिनिधित्व करतात.
  - **आंतरछेदक अंधत्व (Intersectional blindness):** भेदभावाच्या अतिव्यापी स्वरूपांना (उदा. जात, धर्म, दिव्यांगत्व) सामोरे जाण्यास अपयश आल्याने सर्वांगीण परिणाम (holistic impact) कमकुवत होतो.
- **तांत्रिक आणि डिजिटल दरी (Technological and Digital Divide)**
  - **मर्यादित डिजिटल क्षमता (Limited digital capacity):** अनेक संघटना, विशेषतः ग्रामीण भागात, पोहोच आणि वकिलीसाठी डिजिटल साधने वापरण्यास संघर्ष करतात.
  - **सायबर छळ (Cyber harassment):** ऑनलाइन उपस्थिती वाढल्यामुळे कार्यकर्त्यांना आणि संघटनांना धमक्या आणि ट्रोलिंगचे नवीन प्रकार समोर आले आहेत.

■ **पुढील मार्ग (Way Forward):**

- सर्व स्तरांवर महिलांसाठी क्षमता बांधणी आणि नेतृत्व प्रशिक्षणाला प्रोत्साहन द्यावे.
- शाश्वत आणि विविध निधी यंत्रणा विकसित कराव्यात.
- सरकार आणि इतर संस्थात्मक हितसंबंधी घटकांसह सहकार्य मजबूत करावे.
- संघटनांमध्ये डिजिटल साक्षरता आणि तांत्रिक क्षमता वाढवावी.

- दुर्बळ गटांचा नेतृत्वाच्या भूमिकांमध्ये अधिक समावेश सुनिश्चित करावा.
- लिंग-संबंधित कायद्यांची मजबूत अंमलबजावणी आणि देखरेखीसाठी वकिली करावी.
- पितृसत्ताक प्रतिकार आणि कलंक कमी करण्यासाठी समुदाय जागरूकता निर्माण करावी.
- जात, वर्ग आणि प्रादेशिक भिन्नतांना संबोधित करणाऱ्या आंतरछेदक दृष्टिकोनांना प्रोत्साहन द्यावे.

मूल्यवर्धन

प्रमुख शब्द Keywords

- **Gender-based violence:** लैंगिक-आधारित हिंसाचार
- **Social mobility:** सामाजिक गतिशीलता
- **Education access:** शिक्षण उपलब्धता / शिक्षणाची उपलब्धता
- **Intersectionality:** आंतरछेदकता
- **Leadership promotion:** नेतृत्वाला प्रोत्साहन
- **Legal rights:** कायदेशीर हक्क
- **Women’s movements:** महिला चळवळी
- **Feminisation of agriculture:** शेतीचे स्त्रीकरण
- **Digital violence:** डिजिटल हिंसाचार
- **Gender justice:** लैंगिक न्याय
- **Social transformation:** सामाजिक परिवर्तन
- **Grassroots activism:** तळागाळातील सक्रियता / तळागाळातील चळवळ

UPSC मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न (UPSC Mains Practice Questions)

1. भारतातील महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणामध्ये महिला संघटनांच्या भूमिकेवर चर्चा करा.
2. महिला संघटनांनी महिलांच्या हक्कांसंबंधित वैधानिक सुधारणांवर (legislative reforms) कसा प्रभाव पाडला आहे?
3. ग्रामीण महिलांच्या समस्या सोडवण्यात तळागाळातील महिला चळवळींच्या (grassroots women’s movements) योगदानाचा अभ्यास करा.
4. लैंगिक समानतेवर सार्वजनिक चर्चा घडवण्यात (shaping public discourse) राष्ट्रीय स्तरावरील महिला संघटनांच्या प्रभावावर भाष्य करा.
5. हुंडा आणि स्त्रीभ्रूणहत्या (female foeticide) यांसारख्या सामाजिक दुष्प्रवृत्तींशी लढण्यात महिला संघटनांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करा.

संक्षिप्त रूपे (Acronyms)

भारतीय समाजात महिलांची भूमिका (Role of Women in Indian Society)

"LEAD PROSPER" (गतिशील, सक्रिय भूमिका दर्शवण्यासाठी)

- **L:** राजकारण आणि पंचायतींमध्ये नेतृत्व (Leadership in politics & panchayats)

- **E:** शिक्षण क्षेत्रातील योगदान (शिक्षक, तळागाळातील शिक्षक) (Education sector contributions (teachers, grassroots educators))
- **A:** कृषी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा (Agriculture and rural economy backbone)
- **D:** संरक्षण, क्रीडा, विज्ञान क्षेत्रातील महत्त्वपूर्ण यश (Defense, sports, science breakthroughs)
- **P:** सार्वजनिक सेवा आणि प्रशासन (Public service and administration)
- **R:** प्रजनन आणि बिनपगारी काळजीचे काम (Reproductive and unpaid care work)
- **O:** बचत गट आणि सामुदायिक उपक्रम संघटित करणे (Organizing self-help groups and community initiatives)
- **S:** समाज सुधारक आणि कार्यकर्ते (Social reformers and activists)
- **P:** खाजगी क्षेत्र आणि उद्योजकता (Private sector and entrepreneurship)
- **E:** पर्यावरण संरक्षणातील भूमिका (Environmental stewardship roles)
- **R:** माध्यमे आणि कला क्षेत्रातील वाढते प्रतिनिधित्व (Rising representation in media & arts)

महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्या आणि आव्हाने (Issues and Challenges Faced by Women)

"BIG BADS GAP" (अनेक अडथळ्यांवर भर)

- **B:** पक्षपात आणि रूढीवादी कल्पना (Bias and stereotypes)
- **I:** वेतन आणि उपलब्धतेतील असमानता (Inequality in pay and access)
- **G:** लैंगिक-आधारित हिंसाचार (Gender-based violence)
- **B:** बिनपगारी कामाचा भार (Burden of unpaid work)
- **A:** आरोग्य आणि शिक्षण उपलब्धतेतील दरी (Access to health and education gaps)
- **D:** भेदभावपूर्ण वारसा आणि मालमत्ता हक्क (Discriminatory inheritance and property rights)
- **S:** नेतृत्वात सामाजिक बहिष्कार (Social exclusion in leadership)
- **G:** ग्लास सीलिंगचा परिणाम (Glass ceiling effects)
- **A:** अत्याचार आणि गुन्हे (ऑनर किलिंग, ॲसिड हल्ले) (Atrocities and crimes (honor killings, acid attacks))
- **P:** रूढींच्या माध्यमातून पितृसत्ताकतेला बळकटी (Patriarchy reinforced through customs)

महिला संघटनांची भूमिका (Role of Women's Organizations)

"FEMINIST AID"

- **F:** हिंसाचाराशी लढा आणि निवारा प्रदान करणे (Fighting violence and providing shelters)
- **E:** कौशल्य प्रशिक्षणाद्वारे सक्षमीकरण (Empowerment through skill training)
- **M:** तळागाळातील चळवळींना संघटित करणे (Mobilizing grassroots movements)
- **I:** धोरणे आणि कायद्यांवर प्रभाव टाकणे (Influencing policy and law)
- **N:** जाळे निर्माण करणे आणि एकजूट वाढवणे (Networking and building solidarity)
- **I:** जनतेला माहिती देणे आणि शिक्षित करणे (Informing and educating masses)

- **S:** आर्थिक स्वातंत्र्याला पाठिंबा देणे (Supporting economic independence)
- **T:** मानसिकता बदलणे (Transforming mindsets)
- **A:** राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय मंचांवर वकिली करणे (Advocacy at national & international forums)
- **I:** संकटात हस्तक्षेप करणे (कायदेशीर, आर्थिक मदत) (Intervening in crisis (legal, financial aid))
- **D:** मोहिमा चालवणे (हुंडा, बालविवाह, मानवी तस्करी) (Driving campaigns (dowry, child marriage, trafficking))

सामान्य विषयांवर तयार नमुने / साचे (Readymade templates on common themes):-

- **महिला सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने (Challenges of women empowerment)**

शीर्षक (Heading)	उपशीर्षके (Subheadings)	स्पष्टीकरण (Explanation)
राजकीय (Political)	• अल्प प्रतिनिधित्व (Under representation) • सरपंच पती (Sarpanch pati) • कायदे/अधिनियम (Legislation)	
आर्थिक	• काचेची छत (Glass ceiling) • लैंगिक वेतन तफावत (Gender pay gap) • दारिद्र्याचे स्त्रीकरण (Feminisation of poverty) • गुलाबी कॉलरची कामे (Pink collar jobs)	
सामाजिक	• पितृसत्ताक नियम (Patriarchal norms) • कुटुंब रचना (Family structures) • विवाह, नातेसंबंध (Marriage, kinship)	
तांत्रिक	• STEM मध्ये कमी प्रतिनिधित्व (Low representation in STEM) • स्त्री भ्रूणहत्या (Female foeticide)	

05 लोकसंख्या आणि संबंधित समस्या
Population and Associated Issues

लोकसंख्या आणि संबंधित समस्या (Population and Associated Issues)

■ **प्रस्तावना (Introduction)**

भारताची विशाल आणि वैविध्यपूर्ण लोकसंख्या – आता जगातील सर्वात मोठी – ही तिची सर्वात मोठी संपत्ती तसेच सर्वात मोठे आव्हान आहे. एक तरुण लोकसंख्या आर्थिक वाढीसाठी प्रचंड क्षमता प्रदान करते, तरीही लोकसंख्येचा जलद दाब संसाधनांवर ताण देतो, असमानता वाढवतो आणि आरोग्य, शिक्षण व पर्यावरण प्रणालींवर दबाव निर्माण करतो. या संधी आणि आव्हानांमध्ये संतुलन राखणे शाश्वत आणि समावेशक राष्ट्रीय विकास सुनिश्चित करण्यासाठी महत्त्वाचे आहे.

■ **भारताची लोकसंख्या आकडेवारी (संयुक्त राष्ट्र लोकसंख्या निधीच्या आकडेवारीनुसार) (India's Population Statistics (as per United Nations Population Fund Data))**

- **भारताची लोकसंख्या विहंगावलोकन (India's Population Overview)**
  - ➤ **एकूण लोकसंख्या:** अंदाजे 1.46 अब्ज, ज्यामुळे भारत जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश बनला आहे.
  - ➤ **जागतिक लोकसंख्येतील वाटा:** सुमारे 17.8%.
  - ➤ **वार्षिक वाढीचा दर:** ~0.89% प्रति वर्ष.
- **लोकसंख्याशास्त्रीय विश्लेषण (Demographic Breakdown)**
  - ➤ **लिंग गुणोत्तर:** सुमारे 100 महिलांमागे 106 पुरुष (अंदाजे 754 दशलक्ष पुरुष आणि 709 दशलक्ष महिला).
  - ➤ **सरासरी वय (Median age):** सुमारे 29 वर्षे.
  - ➤ **वयोगट रचना (Age structure):**
    - ♦ 0–14 वयोगट: ~24–25%
    - ♦ 15–64 वयोगट: ~65–68% (कार्यकारी वयाची लोकसंख्या)
    - ♦ 65+ वयोगट: ~5–7%
- **शहरीकरण (Urbanization):** सुमारे 37% लोकसंख्या शहरी भागात राहते (~543 दशलक्ष लोक); ~63% लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते.
- **लोकसंख्येची घनता (Population density):** प्रति चौरस किलोमीटर सुमारे 492 व्यक्ती.
- **महत्त्वाचे निर्देशक (Vital Indicators)**
  - ➤ **एकूण प्रजनन दर (TFR):** प्रति स्त्री सुमारे 1.9 मुले, जे 2.1 च्या प्रतिस्थापन पातळीपेक्षा (replacement level) कमी आहे.
  - ➤ **जन्मावेळी अपेक्षित आयुर्मान (Life expectancy at birth):**
    - ♦ एकूण: ~72 वर्षे
    - ♦ पुरुष: ~70.5 वर्षे
    - ♦ स्त्री: ~73.6 वर्षे

भारताच्या लोकसंख्येची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Salient Features of India's Population)

- **जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची सर्वात मोठी लोकसंख्या:** भारतात सुमारे 1.4 अब्ज लोक आहेत (2023 चा अंदाज), अलीकडेच चीनला मागे टाकून तो सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश बनला आहे.
- **उच्च लोकसंख्या वाढ, परंतु घटता दर:** 1970 च्या दशकात 2% पेक्षा जास्त असलेला वाढीचा दर सध्या सुमारे 1% पर्यंत कमी झाला आहे, जे प्रजनन दरात झालेल्या प्रगतीचे प्रतिबिंब आहे.
- **लोकसंख्याशास्त्रीय विविधता (Demographic diversity):** राज्यांमध्ये वाढीचा दर, प्रजनन क्षमता, मृत्यू दर आणि लिंग गुणोत्तर यामध्ये लक्षणीय भिन्नता आहे. उदाहरण: बिहारमध्ये उच्च प्रजनन दर (~3.0) आहे, तर केरळ आणि तामिळनाडूमध्ये कमी दर (~1.6–1.7) आहेत.
- **तरुण वयोगट रचना (लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश) (Young age structure - Demographic dividend):** सरासरी वय सुमारे 28 वर्षे आहे; 60% पेक्षा जास्त लोकसंख्या कार्यकारी वयोगटात (15-59 वर्षे) आहे, ज्यामुळे आर्थिक क्षमता उपलब्ध होते.
- **असमान प्रादेशिक वितरण (Uneven spatial distribution):** इंडो-गंगेच्या मैदानी प्रदेशात (उदा. उत्तर प्रदेश, बिहार) आणि किनारपट्टीच्या प्रदेशात उच्च घनता; लडाख आणि राजस्थानच्या थर प्रदेशासारख्या डोंगराळ आणि वाळवंटी भागात विरळ लोकसंख्या.
- **ग्रामीण-शहरी दरी (Rural-urban divide):** बहुसंख्य लोकसंख्या (~65%) अजूनही ग्रामीण भागात राहते, परंतु शहरीकरण सातत्याने वाढत आहे (2011 च्या जनगणनेनुसार 34% शहरी लोकसंख्या).
- **कमी लिंग गुणोत्तर (Low sex ratio):** एकूण लिंग गुणोत्तर प्रति 1000 पुरुषांमागे सुमारे 1020 स्त्रिया आहे (NFHS-5 नुसार), परंतु मुलाला प्राधान्यामुळे अनेक राज्यांमध्ये बाल लिंग गुणोत्तर (child sex ratio) विषम राहिले आहे.
- **विविध वांशिक आणि भाषिक रचना (Diverse ethnic and linguistic composition):** 2000 पेक्षा जास्त वांशिक गट आणि 22 अनुसूचित भाषा, जे बहु-वांशिक, बहुभाषिक समाजाचे प्रतिबिंब आहे.
- **धार्मिक रचना (Religious composition):** प्रामुख्याने हिंदू (सुमारे 79.8%), त्यानंतर मुस्लिम (~14.2%), ख्रिश्चन, शीख, बौद्ध, जैन आणि इतर (2011 ची जनगणना).
- **काही प्रदेशात उच्च अवलंबित्व गुणोत्तर (High dependency ratio in certain regions):** जास्त प्रजनन क्षमता असलेल्या राज्यांमध्ये (उदा. उत्तर प्रदेश, बिहार) तरुण अवलंबित लोकसंख्या जास्त आहे, तर वृद्धत्वाचा ट्रेंड असलेल्या राज्यांमध्ये (उदा. केरळ) वृद्धांचे अवलंबित्व वाढत आहे.
- **वाढलेले अपेक्षित आयुर्मान (Increasing life expectancy):** सुधारित आरोग्यसेवेमुळे अपेक्षित आयुर्मान सुमारे 70 वर्षांपर्यंत वाढले आहे (2023), तरीही आंतरराज्य आणि ग्रामीण-शहरी असमानता कायम आहे.
- **स्थलांतरण प्रवृत्ती (Migration trends):** ग्रामीण भागातून शहरी भागात आणि गरीब राज्यांतून औद्योगिक केंद्रांकडे रोजगारासाठी लक्षणीय अंतर्गत स्थलांतर (उदा. बिहार ते महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश ते दिल्ली).

भारतात लोकसंख्या वाढीची विविध कारणे (Various Factors for Growth of Population in India)

- **सामाजिक-सांस्कृतिक घटक (Socio-cultural factors)**
    - **लवकर विवाह आणि सार्वत्रिक विवाह पद्धती (Early marriage and universal marriage system):** भारताच्या अनेक भागांमध्ये, विशेषतः महिलांमध्ये, लवकर विवाह होतात, ज्यामुळे प्रजनन काळ (reproductive span) वाढतो आणि उच्च प्रजनन दर (higher fertility) येतो. जरी महिलांसाठी लग्नाचे कायदेशीर वय 18 आणि पुरुषांसाठी 21 असले तरी, पारंपरिक प्रथा आणि अंमलबजावणीच्या अभावामुळे अनेक प्रदेशांमध्ये बालविवाह अजूनही अस्तित्वात आहे.
    - **मुलगा होण्याची प्राथमिकता (Preference for male children):** मुलाला प्राधान्य देण्याची तीव्र इच्छा जोडप्यांना अपेक्षित संख्येत मुलगे जन्माला येइपर्यंत मुले जन्माला घालण्यास प्रोत्साहन देते. मुलाला भविष्यातील कुटुंबपोषक, कुटुंबाचा वंशवाहक आणि वृद्धापकाळात आधार देणारा मानले जाते, ज्यामुळे उच्च प्रजनन दर येतो.

- **धार्मिक आणि सांस्कृतिक श्रद्धा (Religious and cultural beliefs):** काही धार्मिक आणि सामाजिक नियम गर्भनिरोधकांच्या वापरास परावृत्त करतात किंवा समृद्धी आणि दैवी आशीर्वादाचे प्रतीक म्हणून मोठ्या कुटुंबांना प्रोत्साहन देतात. काही समुदाय मोठ्या कुटुंबांना सामाजिक सुरक्षेचा स्रोत मानतात.
- **विस्तारित कुटुंबाचे नियम आणि सामाजिक दबाव (Extended family norms and social pressure):** कुटुंबे आणि समुदाय अनेकदा जोडप्यांवर जास्त मुले, विशेषतः मुलगे, जन्माला घालण्यासाठी दबाव टाकतात, ज्यामुळे कृषी-आधारित समाजांमध्ये कुटुंबाची प्रतिष्ठा आणि श्रमशक्ती टिकून राहते.

- **आर्थिक घटक (Economic factors)**
  - **आर्थिक मालमत्ता म्हणून मुले (Children as economic assets):** कृषी आणि अनौपचारिक अर्थव्यवस्थांमध्ये, मुले लहानपणापासून शेतीत काम करून, लहान व्यापार करून किंवा घरगुती काम करून कुटुंबाच्या उत्पन्नात योगदान देतात. ही आर्थिक उपयुक्तता उच्च प्रजनन दराला प्रोत्साहन देते.
  - **सामाजिक सुरक्षेचा अभाव (Lack of social security):** व्यापक सामाजिक सुरक्षा प्रणालींच्या अनुपस्थितीत, पालक मुलांना—विशेषतः मुलांना—त्यांच्या वृद्धापकाळात आधार देणारा स्रोत मानतात.
  - **दारिद्र्य आणि असुरक्षितता (Poverty and insecurity):** गरीब कुटुंबे अनेकदा मोठ्या कुटुंबांना जगण्याची रणनीती मानतात जेणेकरून किमान काही मुले जगतील आणि त्यांना नंतर आधार देतील. एतिहासिकदृष्ट्या उच्च शिशु आणि बालमृत्यू दराने या मानसिकतेला बळकटी दिली आहे.
- **शैक्षणिक घटक (Educational factors)**
  - **महिला शिक्षणाचे कमी स्तर (Low female education levels):** महिला शिक्षण आणि कमी प्रजनन दरांमध्ये मजबूत संबंध आहे. भारतात, कमी महिला साक्षरता आणि शैक्षणिक उपलब्धी असलेल्या प्रदेशांमध्ये प्रजनन दर जास्त आहे. शिक्षित महिला उशिरा विवाह करतात, कमी मुले जन्माला घालतात आणि आधुनिक कुटुंब नियोजन पद्धती वापरतात.
  - **महिला श्रमशक्तीतील मर्यादित सहभाग (Limited female workforce participation):** जेव्हा महिला प्रामुख्याने बिनपगारी घरगुती कामात गुंतलेल्या असतात आणि त्यांचे आर्थिक स्वातंत्र्य मर्यादित असते, तेव्हा प्रजनन दर जास्त असतो. रोजगारामुळे विवाह आणि पहिल्या मुलाचा जन्म लांबतो आणि महिलांना प्रजनन निवडी (reproductive choices) करण्यासाठी सक्षम करते.
- **आरोग्य आणि लोकसंख्याशास्त्रीय घटक (Health and demographic factors)**
  - **प्रजनन दरातील प्रमाणात घट न होता मृत्यू दरात घट (Decline in mortality without proportional fertility decline):** वैद्यकीय सुविधा, लसीकरण आणि रोग नियंत्रणातील सुधारणांमुळे मृत्यू दरात लक्षणीय घट झाली आहे. तथापि, प्रजनन दर त्याच वेगाने कमी झालेला नाही, ज्यामुळे नैसर्गिक वाढ जास्त झाली आहे.
  - **सुधारित बालमृत्यू (Improved child survival):** अधिक मुले शिशु आणि लहानपणात जगू लागल्याने, जी कुटुंबे पूर्वी बालमृत्यू विरुद्ध एक सुरक्षितता म्हणून अधिक मुले जन्माला घालत असत, ती सवयीमुळे आणि सांस्कृतिक जडत्वामुळे मोठी कुटुंबे जन्माला घालत राहतात.
- **उपलब्धता आणि जागरूकता घटक (Accessibility and awareness factors)**
  - **कुटुंब नियोजन सेवांची मर्यादित उपलब्धता (Limited access to family planning services):** अनेक ग्रामीण आणि दुर्गम भागांमध्ये, गर्भनिरोधकांची अपुरी उपलब्धता, प्रजनन आरोग्य सेवांची मर्यादित उपलब्धता आणि प्रशिक्षित आरोग्य कर्मचाऱ्यांचा अभाव आहे.
  - **गर्भनिरोधकांबद्दल जागरूकता आणि मिथकांचा अभाव (Lack of awareness and myths about contraception):** दुष्परिणामांबद्दलची चुकीची माहिती, धार्मिक वर्ज्य (taboos) आणि गर्भनिरोधक वापराशी जोडलेला सामाजिक कलंक लोकांना कुटुंब नियोजन उपाययोजना स्वीकारण्यापासून परावृत्त करतो.

- **धोरण आणि प्रशासन घटक (Policy and governance factors)**
  - **लोकसंख्या नियंत्रण धोरणांची कमकुवत अंमलबजावणी (Weak implementation of population control policies):** भारताकडे 1950 च्या दशकापासून कुटुंब नियोजन धोरणे असली तरी, त्यांची असमान अंमलबजावणी आणि पाठपुराव्याचा अभाव यामुळे त्यांच्या प्रभावात घट झाली आहे, विशेषतः काही उच्च-प्रजनन दर असलेल्या राज्यांमध्ये.
  - **लहान कुटुंबांसाठी अपुरे प्रोत्साहन (Inadequate incentives for small families):** लहान कुटुंबांच्या नियमांसाठी सामाजिक-आर्थिक प्रोत्साहन एकतर अपुरे आहेत किंवा त्यांची माहिती योग्य प्रकारे दिली जात नाही, ज्यामुळे वर्तन बदलण्यास प्रेरणा मिळत नाही.
- **स्थलांतरण आणि शहरीकरण गतीशीलता (Migration and urbanization dynamics)**
  - **ग्रामीण ते शहरी स्थलांतरण आणि झोपडपट्ट्यांची वाढ (Rural to urban migration and slum growth):** शिक्षण, खराब राहणीमान आणि किमान आरोग्य सेवांच्या अभावामुळे शहरी झोपडपट्ट्यांमध्ये स्थलांतरित लोकसंख्येमध्ये उच्च प्रजनन दर कायम राहतो.
  - **शहरी भागांमध्ये सांस्कृतिक सातत्य (Cultural continuity in urban areas):** स्थलांतरित कुटुंबे अनेकदा शहरांमध्ये ग्रामीण प्रजनन नियम पाळत राहतात, ज्यामुळे शहरी संदर्भातही उच्च प्रजनन दर टिकून राहतो.

भारतात लोकसंख्येच्या असमान वितरणाची कारणे
(Factors responsible for uneven Distribution of Population in India)

- **भौतिक घटक (Physical factors)**
  - **भूभाग आणि स्थलाकृति (Relief and topography)**
    - मैदानी आणि सखल प्रदेश (उदा. इंडो-गंगेचे मैदान) सपाट जमीन, सुपीक माती आणि बांधकाम व वाहतुकीच्या सुलभतेमुळे जास्त लोकसंख्या घनतेस समर्थन देतात.
    - डोंगराळ आणि पर्वतीय प्रदेशात (उदा. हिमालय, पश्चिम घाट, इशान्य भारत) तीव्र उतार, पातळ मातीचा थर आणि कठोर हवामानामुळे लोकसंख्या विरळ असते.
  - **हवामान (Climate)**
    - मध्यम आणि आल्हाददायक हवामान दाट वस्तींना आकर्षित करते (उदा. केरळचे किनारपट्टीचे मैदान, किनारपट्टीवरील महाराष्ट्र).
    - अत्यंत उष्ण, थंड किंवा शुष्क प्रदेश वस्तीसाठी प्रतिकूल असतात (उदा. थर वाळवंट, लडाख).
  - **मातीची सुपीकता (Soil fertility)**
    - नदीच्या खोऱ्यातील सुपीक गाळाची माती (गंगा, ब्रह्मपुत्रा, गोदावरी) सखोल शेतीला समर्थन देते, ज्यामुळे उच्च घनता निर्माण होते.
    - वाळवंट, खडकाळ पठार आणि पर्वतीय प्रदेशातील नापीक जमिनी शेतीसाठी आणि त्यामुळे वस्तीसाठी प्रतिकूल असतात.
  - **पाण्याची उपलब्धता (Water availability)**
    - बारमाही नद्या (पंजाब, हरियाणा) आणि चांगल्या भूजल पुनर्भरणाचे (groundwater recharge) प्रदेश दाट लोकसंख्येला समर्थन देतात.
    - पाण्याच्या कमी स्रोतांसह शुष्क आणि अर्ध-शुष्क प्रदेशात (राजस्थान, दख्खनचे पठाराचे आतील भाग) लोकसंख्या विरळ असते.

- **आर्थिक घटक (Economic factors)**
  - **कृषी विकास (Agricultural development):** बहुविध पीक पद्धती, सिंचनाच्या सोयी आणि आधुनिक शेती पद्धतींना समर्थन देणारे प्रदेश (उदा. पंजाब, उत्तर प्रदेश) दाट लोकसंख्या असलेले असतात.
  - **औद्योगिकीकरण आणि रोजगाराच्या संधी (Industrialization and job opportunities):** औद्योगिक आणि खाणकाम पट्टे (उदा. मुंबइ-पुणे पट्टा, छोटानागपूर पठार, गुजरात औद्योगिक क्षेत्र) स्थलांतरितांना आकर्षित करतात आणि त्यांची घनता जास्त असते.
  - **शहरीकरण (Urbanization):** आर्थिक संधी आणि पायाभूत सुविधा असलेल्या शहरांमध्ये (उदा. दिल्ली, मुंबइ, बेंगळूरु) लोकसंख्येची मोठी एकाग्रता दिसून येते.
  - **वाहतूक आणि व्यापार सुविधा (Transport and trade facilities):** चांगल्या कनेक्टिव्हिटी, बंदरे आणि व्यापार केंद्रे (उदा. कोलकाता, चेन्नइ) असलेले प्रदेश आर्थिक क्रियाकलापांसाठी लोकांना आकर्षित करतात.
- **सामाजिक आणि एतिहासिक घटक (Social and historical factors)**
  - **एतिहासिक वस्तीचे नमुने (Historical settlement patterns):** प्राचीन सभ्यतेची केंद्रे असलेले प्रदेश (उदा. वाराणसी, पाटणा, दिल्ली) शतकानुशतके लोकसंख्या केंद्रे राहिली आहेत.
  - **स्थलांतरण प्रवृत्ती (Migration trends):** आर्थिक आकर्षणाचे घटक (नोकऱ्या, शिक्षण) किंवा ढकलणारे घटक (दारिद्र्य, रोजगाराचा अभाव) यामुळे होणारे आंतरराज्यीय आणि आंतर-राज्यीय स्थलांतर लोकसंख्या घनतेला आकार देते.
  - **सामाजिक पायाभूत सुविधा (Social infrastructure):** चांगल्या शाळा, आरोग्यसेवा आणि नागरी सुविधा असलेले प्रदेश जास्त वस्तीला प्रोत्साहन देतात (उदा. दक्षिण आणि पश्चिम भारतातील शहरी केंद्रे).
- **राजकीय आणि धोरणात्मक घटक (Political and policy factors)**
  - **सुरक्षितता आणि स्थिरता (Security and stability):** सीमावर्ती आणि संघर्षप्रवण (conflict-prone) प्रदेशात (उदा. जम्मू आणि काश्मीरचे काही भाग, इशान्य भारत) सुरक्षिततेच्या चिंतेमुळे कमी घनता दिसून येते.
  - **सरकारी धोरणे आणि जमीन सुधारणा (Government policies and land reforms):** वस्तीला प्रोत्साहन देणाऱ्या सरकारी योजनांनी (उदा. ब्रिटिश राजवटीत पंजाबमधील कालवा वसाहती) एतिहासिकदृष्ट्या प्रादेशिक घनता प्रभावित केली आहे.

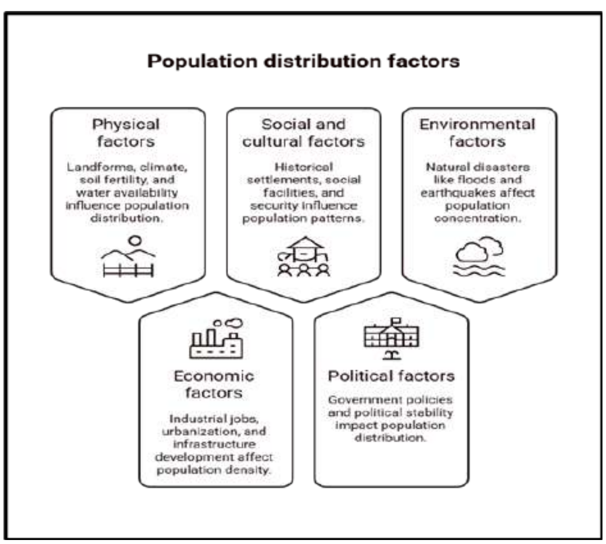

लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश (Demographic Dividend)

- **व्याख्या (Definition):** लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश म्हणजे एखाद्या देशाच्या वयोगटाच्या रचनेतील बदलांमुळे प्राप्त होणारी आर्थिक वाढीची क्षमता, विशेषतः जेव्हा कार्यक्षम वयाची लोकसंख्या (15–64 वर्षे) अवलंबून असलेल्या (तरुण आणि वृद्ध) लोकसंख्येपेक्षा मोठी असते.

भारताच्या लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांशाची वैशिष्ट्ये (Features of India's Demographic Dividend)

- **मोठी कार्यक्षम वयाची लोकसंख्या (Large working-age population):**
  - अलीकडील अंदाजानुसार (2023), भारताची सुमारे 68% लोकसंख्या कार्यक्षम वयोगटात (15-64 वर्षे) आहे.
  - **सरासरी वय (Median age):** अंदाजे 29 वर्षे, जे चीन (सुमारे 39) आणि पाश्चात्त्य देशांच्या (40 च्या वर) तुलनेत खूपच कमी आहे.
- **घटता प्रजनन दर (Declining fertility rate):** संयुक्त राष्ट्रांच्या एका नवीन लोकसंख्याशास्त्रीय अहवालात नमूद केल्यानुसार, देशाचा एकूण प्रजनन दर (TFR) 1.9 पर्यंत खाली आला आहे, जो 2.1 च्या प्रतिस्थापन पातळीपेक्षा (replacement level) कमी आहे.

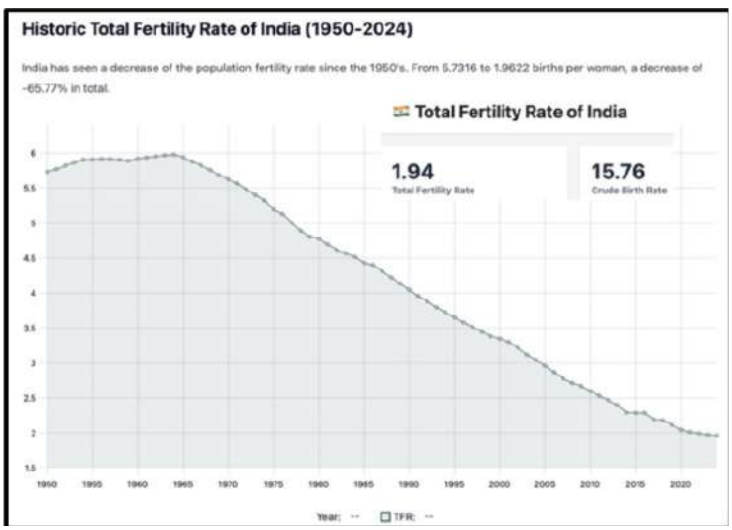

प्रादेशिक भिन्नता (Regional variations):

- बिहार, उत्तर प्रदेश आणि मध्य प्रदेशसारख्या राज्यांमध्ये युवा लोकसंख्येची वाढ (Youth bulge) अधिक मजबूत आहे.
- केरळ आणि तामिळनाडू यांसारखी दक्षिणेकडील राज्ये वृद्ध लोकसंख्येच्या दिशेने वाटचाल करत आहेत.
- **संभाव्य आर्थिक संधीची खिडकी (Potential economic window):** लोकसंख्याशास्त्रीय संधीची खिडकी 2055 पर्यंत टिकण्याची अपेक्षा आहे, ज्यामुळे या फायद्याचा उपयोग करण्यासाठी काही दशके मिळतील.

लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांशातून संधी (Opportunities from Demographic Dividend)

- **उच्च आर्थिक वाढीची क्षमता (Higher economic growth potential):** जर मोठ्या कार्यबळाला योग्य रोजगार मिळाला, तर उत्पादकता, बचत आणि गुंतवणुकीत वाढ होऊन सकल राष्ट्रीय उत्पन्न (GDP) वाढीला चालना मिळू शकते.
- **बचत आणि गुंतवणुकीत वाढ (Rise in savings and investment):** कमी अवलंबित व्यक्तींमुळे, कुटुंबे अधिक बचत करू शकतात, ज्यामुळे उच्च भांडवल निर्मिती (capital formation) आणि आर्थिक विस्तार होतो.
- **नवीनता आणि उद्योजकता (Innovation and entrepreneurship):** तरुण लोकसंख्या अधिक गतिशील आणि नाविन्यपूर्ण

असते, ज्यामुळे स्टार्ट-अप्स आणि नवीन उद्योगांना प्रोत्साहन मिळते.

- **सामाजिक सुरक्षा प्रणाली मजबूत करणे (Strengthening social security systems):** उच्च कामगार-ते-निवृत्त व्यक्ती गुणोत्तर (worker-to-retiree ratio) सामाजिक कल्याण योजनांना पाठिंबा देऊ शकते आणि वित्तीय भार कमी करू शकते.
- **जागतिक कामगार बाजारपेठेत फायदा (Global labor market advantage):** भारत जपान, युरोप आणि उत्तर अमेरिकेसारख्या वृद्धत्वाला सामोरे जाणाऱ्या अर्थव्यवस्थांना कुशल कामगार पुरवू शकतो.

■ **लाभांश मिळवण्यात आव्हाने (Challenges in Reaping the Dividend)**

- **बेरोजगारी आणि अर्ध-रोजगार (Unemployment and underemployment):** भारतातील तरुणांमधील (15-29 वर्षे) बेरोजगारीचा दर जास्त आहे (~18%, PLFS डेटा), ज्यामुळे लाभांशाएवजी "लोकसंख्याशास्त्रीय आपत्तीचा" धोका निर्माण होतो.
- **कौशल्य जुळत नसणे आणि कमी रोजगारक्षमता (Skill mismatch and low employability):** इंडिया स्किल्स रिपोर्ट 2023 नुसार, केवळ 50% पदवीधर रोजगारक्षम मानले जातात.
- **शिक्षण आणि आरोग्याची खराब गुणवत्ता (Poor quality of education and health):** अपुरे सार्वजनिक आरोग्य, कुपोषण (उदा. NFHS-5 नुसार मुलांमध्ये 35% खुंटलेले वाढ (stunting)), आणि कमी शिक्षण परिणामकारकता उत्पादकता मर्यादित करते.
- **कामगार शक्तीतील लैंगिक असमानता (Gender disparities in labor force participation):** महिला श्रमशक्तीतील सहभाग कमी (~20–25%) राहिल्याने मानवी भांडवलाचा (human capital) पूर्ण वापर मर्यादित होतो.
- **प्रादेशिक असंतुलन (Regional imbalances):** उत्तरेकडील राज्यांमध्ये तरुणांचा वाटा सर्वाधिक आहे, परंतु सामाजिक पायाभूत सुविधा आणि नोकरी बाजारपेठा कमकुवत आहेत.

■ **पुढील वाटचाल (Way Forward)**

- **मानवी भांडवलात गुंतवणूक (Invest in human capital):** बाजाराच्या गरजांशी जुळण्यासाठी शिक्षणाची गुणवत्ता, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि आजीवन शिक्षण (lifelong learning) सुधारणे.
- **पुरेशा आणि दर्जेदार नोकऱ्या निर्माण करणे (Generate sufficient and quality jobs):** श्रम-केंद्रित क्षेत्रे (उत्पादन, कृषी-प्रक्रिया), एमएसएमइ (MSMEs) आणि हरित नोकऱ्यांवर (green jobs) लक्ष केंद्रित करणे.
- **महिला सहभागाला प्रोत्साहन (Promote women's participation):** महिला कामगारांची संख्या वाढवण्यासाठी सुरक्षा, कामाच्या ठिकाणावरील पक्षपात आणि कार्य-जीवन संतुलनसाठी (work-life balance) समर्थन प्रदान करणे.
- **आरोग्य आणि पोषण मजबूत करणे (Strengthen health and nutrition):** कार्यबळाची उत्पादकता सुधारण्यासाठी आरोग्यसेवेची सार्वत्रिक उपलब्धता सुनिश्चित करणे आणि कुपोषण कमी करणे.
- **प्रादेशिक असमानता व्यवस्थापित करणे (Manage regional disparities):** विशेष कौशल्य विकास आणि औद्योगिकीकरण कार्यक्रमांसह मागासलेल्या राज्यांना लक्ष्य करणे.

■ **भारताच्या लोकसंख्येसंबंधित समस्या (Issues Associated with Population of India)**

- **लोकसंख्येचा उच्च निरपेक्ष आकार (High absolute population size)**
  - ➤ भारताची लोकसंख्या सुमारे 1.4 अब्ज (2023) असून, ती जगातील सर्वात मोठी आहे.
  - ➤ जरी वाढीचा दर सुमारे 1% पर्यंत कमी झाला असला तरी, दरवर्षी सुमारे 12-15 दशलक्ष लोकसंख्येची निरपेक्ष वाढ होते — हे एका मध्यम आकाराच्या देशाच्या संपूर्ण लोकसंख्येएवढे आहे.
  - ➤ या प्रचंड आकारामुळे नैसर्गिक संसाधने, ऊर्जा, अन्नपुरवठा, पाण्याची उपलब्धता आणि सामाजिक सेवांवर मोठा ताण येतो.
  - ➤ **उदाहरण:** उत्तर प्रदेश आणि बिहारसारख्या राज्यांना मोठ्या लोकसंख्येमुळे मूलभूत आरोग्य आणि शैक्षणिक सेवा पुरवण्यात प्रचंड आव्हानांना सामोरे जावे लागते.

- **लोकसंख्या घनता आणि संसाधनांवरील ताण (Population density and resource strain)**
    - राष्ट्रीय सरासरी लोकसंख्या घनता प्रति चौरस किमी 382 व्यक्ती आहे (जनगणना 2011), परंतु बिहार (~1,106), पश्चिम बंगाल (~1,029) आणि केरळ (~860) यांसारखी राज्ये यापेक्षा खूप जास्त आहेत.
    - उच्च घनता जमीन विभाजन वाढवते, प्रति व्यक्ती जमिनीची उपलब्धता कमी करते आणि भूजल व इतर संसाधनांचे अति-शोषण करते.
    - घरे आणि शेतीसाठी जागा मिळवण्यासाठी जंगलतोड आणि पर्यावरणीयदृष्ट्या संवेदनशील क्षेत्रांवर अतिक्रमण होते.
    - **उदाहरण:** पंजाबमध्ये सखोल शेती आणि लोकसंख्या दबावामुळे भूजल संकट.
- **प्रादेशिक असमानता (Regional disparities)**
    - राज्यांमध्ये वाढीच्या दरात आणि लोकसंख्याशास्त्रीय प्रोफाइलमध्ये लक्षणीय फरक असल्यामुळे जटिल प्रशासकीय आव्हाने निर्माण होतात.
    - उत्तर आणि पूर्वेकडील राज्यांमध्ये (बिहार, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश) अजूनही उच्च प्रजनन दर आहेत (बिहार TFR ~3.0), परिणामी तरुण, वाढत्या लोकसंख्या आहेत.
    - दक्षिणेकडील राज्यांमध्ये (केरळ, तामिळनाडू) घटता प्रजनन दर आणि वाढत्या वृद्ध लोकसंख्या आहेत, ज्यामुळे त्यांचे अवलंबित्व गुणोत्तर (dependency ratios) वाढत आहे.
    - अशा असमानतांमुळे शिक्षण, आरोग्य आणि कल्याणकारी योजनांमध्ये राष्ट्रीय धोरणाची एकसमानता गुंतागुंतीची होते.
    - **उदाहरण:** बिहारला माता आरोग्य आणि बाल शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या धोरणांची आवश्यकता असताना, केरळला वृद्धांची काळजी घेण्यासाठी धोरणे आवश्यक आहेत.
- **बेरोजगारी आणि अर्ध-रोजगार (Unemployment and underemployment)**
    - भारतातील कामगार शक्तीची वाढ रोजगार निर्मितीपेक्षा जास्त आहे, ज्यामुळे उच्च बेरोजगारी आणि छुप्या बेरोजगारीची (disguised unemployment) समस्या निर्माण होते, विशेषतः शेतीत.
    - तरुण बेरोजगारी विशेषतः गंभीर आहे — सुमारे 18% (PLFS डेटा), जे लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांशाच्या कमी उपयोगाचे संकेत देते.
    - अनौपचारिक क्षेत्राचे वर्चस्व (सुमारे 90% कार्यबळ) कमी वेतन, नोकरीची असुरक्षितता आणि सामाजिक संरक्षणाचा अभाव **यास कारणीभूत ठरते.**
    - **उदाहरण:** शहरी भागातील शिक्षित पदवीधरांना अनेकदा त्यांच्या पात्रतेपेक्षा कमी 'गिग' (gig) किंवा अनौपचारिक नोकऱ्या करण्यास भाग पाडले जाते.
- **आरोग्य आणि शिक्षण प्रणालींवरील दबाव (Pressure on health and education systems)**
    - जलद लोकसंख्या वाढ प्राथमिक आरोग्य सेवा आणि शैक्षणिक सुविधांवर मोठा ताण देते, विशेषतः ग्रामीण आणि निमशहरी (peri-urban) भागात.
    - आरोग्य कर्मचाऱ्यांची कमतरता, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि कमी डॉक्टर-ते-लोकसंख्या गुणोत्तर (सुमारे 1:1,511 विरुद्ध WHO मानक 1:1,000).
    - शाळांना अतिगर्दी, खराब शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर आणि उच्च गळती दराचा (dropout rates) सामना करावा लागतो.
    - **उदाहरण:** ASER अहवाल दर्शवतात की ग्रामीण भागातील 5वी मधील सुमारे 50% मुले 2री साठी असलेले मूलभूत मजकूर वाचू शकत नाहीत.

- **शहरीकरण आणि झोपडपट्ट्यांची वाढ (Urbanization and slum proliferation)**
  - भारताची शहरी लोकसंख्या सुमारे 35% पर्यंत वाढली आहे, परंतु शहरी पायाभूत सुविधा विकास मागे पडला आहे.
  - अनियोजित स्थलांतरामुळे स्वच्छता, स्वच्छ पाणी आणि आरोग्य सेवा नसलेल्या झोपडपट्ट्यांची वाढ होते.
  - **उदाहरण:** दिल्ली आणि मुंबइमध्ये 40-50% लोकसंख्या झोपडपट्ट्यांमध्ये किंवा अनौपचारिक वस्तींमध्ये राहते (जनगणना 2011, अद्ययावत शहरी सर्वेक्षण).
- **पर्यावरणीय ऱ्हास (Environmental degradation)**
  - वाढत्या लोकसंख्येच्या मागण्यांमुळे नैसर्गिक संसाधनांचा अतिवापर, जंगलतोड, जमीन ऱ्हास आणि कार्बन उत्सर्जन वाढते.
  - प्रमुख शहरांमधील हवा आणि जल प्रदूषणाची पातळी जागतिक स्तरावर सर्वाधिक आहे.
  - कचरा व्यवस्थापन प्रणालींवर अतिताण येतो, ज्यामुळे धोकादायक राहणीमान स्थिती निर्माण होते.
  - **उदाहरण:** हिवाळ्याच्या महिन्यांमध्ये दिल्लीतील वायु गुणवत्ता निर्देशांक (AQI) अनेकदा 400 पेक्षा जास्त असतो, ज्याला "अत्यंत गंभीर" म्हणून वर्गीकृत केले जाते.
- **लैंगिक असंतुलन (Gender imbalances)**
  - मुलाला प्राधान्य देण्याची प्रथा कायम राहिल्याने बाल लिंग गुणोत्तर विषम राहते (NFHS-5 नुसार प्रति 1,000 मुलांमागे 929 मुली).
  - **प्रतिकूल लिंग गुणोत्तर दीर्घकालीन सामाजिक समस्यांना कारणीभूत ठरते:** महिलांवरील हिंसाचारात वाढ, मानवी तस्करी आणि काही प्रदेशात "वधूंची कमतरता".
  - **उदाहरण:** हरियाणा आणि पंजाबसारख्या राज्यांमध्ये विषम स्थानिक लिंग गुणोत्तरामुळे गरीब प्रदेशातून वधू आयात केल्या जातात.
- **काही प्रदेशात वृद्ध लोकसंख्या (Aging population in certain regions)**
  - केरळ आणि तामिळनाडू यांसारख्या राज्यांमध्ये वाढलेले अपेक्षित आयुर्मान आणि कमी प्रजनन दर यामुळे वृद्ध लोकसंख्या वाढत आहे.
  - वृद्धांची काळजी, सामाजिक सुरक्षा आणि विशेष आरोग्य सेवांची वाढती मागणी.
  - **उदाहरण:** केरळमधील वृद्ध (60 वर्षांवरील) लोकसंख्या राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे 13% आहे, जी भारतातील सर्वाधिक आहे.
- **अन्न आणि पोषण असुरक्षितता (Food and nutritional insecurity)**
  - उच्च लोकसंख्या वाढ आणि जमिनीचा ऱ्हास अन्न उत्पादन आणि वितरणावर परिणाम करतो.
  - कुपोषण एक मोठी चिंता आहे — 5 वर्षांखालील सुमारे 35% मुले खुंटलेली आहेत (stunted), ~19% कुपोषित आहेत (wasted) (NFHS-5).
  - **कुपोषणाचा दुहेरी भार:** कमी पोषण आणि शहरी भागात वाढत्या लठ्ठपणाचे सहअस्तित्व.
  - **उदाहरण:** ग्लोबल हंगर इंडेक्स 2022 मध्ये भारत 121 देशांपैकी 107 व्या स्थानावर होता.
- **स्थलांतरणाशी संबंधित ताण (Migration-related stresses)**
  - अंतर्गत स्थलांतरामुळे ग्रामीण भागात कामगारांची कमतरता आणि शहरी कामगार बाजारात अतिभार निर्माण होतो.
  - स्थलांतरितांना अनेकदा निवारा, सामाजिक सुरक्षा आणि गंतव्य शहरांमध्ये आरोग्य सेवा मिळत नाहीत.

➤ **उदाहरण:** COVID-19 लॉकडाऊनने 40-50 दशलक्ष स्थलांतरित कामगारांची असुरक्षितता उघड केली, ज्यांना आधार नसताना गावांमध्ये परतण्यास भाग पाडले गेले.

भारतातील वाढती वृद्धावस्था लोकसंख्या Aging Population in India

आढावा (Overview)

- भारताला अनेकदा एक तरुण देश म्हणून पाहिले जाते, परंतु तो हळूहळू वृद्धत्वाकडे जाणारे लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमण (demographic transition toward aging) अनुभवत आहे.
- २०११ च्या जनगणनेनुसार, ६० वर्षांवरील व्यक्ती एकूण लोकसंख्येच्या ८.६% (सुमारे १०४ दशलक्ष) होत्या.
- २०५० पर्यंत हे प्रमाण १९% (३०० दशलक्षांपेक्षा जास्त) पर्यंत वाढण्याचा अंदाज आहे (संयुक्त राष्ट्र जागतिक लोकसंख्या अंदाज, २०२२).

वृद्धत्व लोकसंख्या वाढण्याची कारणे (Causes of Aging Population)

- **घटता प्रजनन दर (Declining fertility rate):** एका नवीन संयुक्त राष्ट्र लोकसंख्याशास्त्रीय अहवालानुसार, देशाचा एकूण प्रजनन दर (Total Fertility Rate - TFR) २.१ च्या पुनर्स्थापन पातळीपेक्षा (replacement level) खाली, म्हणजेच १.९ पर्यंत घसरला आहे. काही राज्यांमध्ये तो पुनर्स्थापन पातळीपेक्षा खूप खाली गेला आहे (उदा. केरळ, तामिळनाडू).
- **वाढलेले आयुर्मान (Increased life expectancy):** आरोग्य सेवा आणि पोषण सुधारल्यामुळे आयुर्मान लक्षणीयरीत्या सुधारले आहे — १९७० च्या दशकात सुमारे ५० वर्षांवरून आज सुमारे ७० वर्षांपर्यंत वाढले आहे.
- **सुधारित आरोग्य सेवा (Improved healthcare services):** संसर्गजन्य रोगांमध्ये घट आणि सुधारित माता व बाल आरोग्य निष्पत्तीमुळे (maternal and child health outcomes) अधिक लोक वृद्धापकाळापर्यंत जगतात.

प्रादेशिक नमुने (Regional Patterns)

- केरळ, तामिळनाडू, आंध्र प्रदेश यांसारखी दक्षिणी राज्ये आणि काही इशान्येकडील राज्यांमध्ये आधीच वृद्धत्वाचे प्रगत कल (advanced aging trends) दिसून येत आहेत.
- केरळमध्ये सुमारे १३% वृद्ध लोकसंख्या आहे, जी भारतीय राज्यांमध्ये सर्वाधिक आहे, याचे कारण लवकर झालेले लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमण (demographic transition) आणि सामाजिक विकास आहे.

सामाजिक-आर्थिक परिणाम (Socio-Economic Implications)

- **वाढलेले अवलंबित्वाचे प्रमाण (Increased dependency ratio):** कमी कार्यक्षम वयाचे व्यक्ती अधिक वृद्ध अवलंबितांना आधार देत असल्याने कुटुंब आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांवर ताण येऊ शकतो.
  - ➤ **उदाहरण:** केरळमध्ये तरुण मनुष्यबळाची कमतरता आहे, ज्यामुळे इतर राज्यांमधून स्थलांतरित कामगरांची गरज भासते.
- **आरोग्य सेवा पायाभूत सुविधांवर दबाव (Pressure on healthcare infrastructure):** वृद्धांमध्ये वाढणाऱ्या जुनाट रोगांना (मधुमेह, उच्च रक्तदाब, संधिवात) विशेष, दीर्घकालीन आणि महागड्या उपचारांची आवश्यकता असते.
- **पेन्शन आणि सामाजिक सुरक्षा भार (Pension and social security burden):** भारतात औपचारिक पेन्शन कव्हरेज मर्यादित असल्याने (कार्यबळाच्या सुमारे १०-१२%), बहुतेक वृद्धांसाठी, विशेषतः असंघटित क्षेत्रात (informal sector) काम करणाऱ्यांसाठी, आर्थिक असुरक्षितता (economic vulnerability) निर्माण होते.
- **वृद्धांमधील दारिद्र्य आणि दुर्लक्ष (Elderly poverty and neglect):** कमी आयुष्यभरातील कमाइ आणि वैधव्यामुळे वृद्ध महिलांमध्ये उच्च दारिद्र्य दिसून येते. अनेक वृद्धांना सामाजिक एकाकीपणाचा सामना करावा लागतो.
- **बदलत्या कौटुंबिक संरचना (Changing family structures):** संयुक्त कुटुंबांमध्ये घट आणि विभक्त कुटुंबांची वाढ यामुळे पारंपरिक वृद्धकाळात मिळणाऱ्या आधाराच्या प्रणाली कमी होत आहेत.

- **उदाहरण:** शहरी भारतात वृद्धाश्रम (old age homes) आणि वृद्ध देखभाल सुविधांमध्ये (elder care facilities) वाढ झाली आहे.

- **शहरी-ग्रामीण असमानता (Urban-rural disparities):** ग्रामीण भागातील वृद्ध कुटुंबाच्या आधारावर अधिक अवलंबून असतात आणि आरोग्य सेवा सुविधा आणि पेन्शनच्या अभावामुळे अधिक असुरक्षित असतात.

शासकीय उपक्रम (Government Initiatives)

- **वृद्ध व्यक्तींसाठी राष्ट्रीय धोरण (National Policy on Older Persons - १९९९):** कल्याण, आरोग्य सेवा आणि आर्थिक सुरक्षेसाठीची चौकट.
- **वृद्ध व्यक्तींसाठी एकात्मिक कार्यक्रम (Integrated Programme for Older Persons - IPOP):** वृद्धाश्रम, डे-केअर सेंटर्स आणि मोबाइल मेडिकल युनिट्स चालवण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांना (NGOs) समर्थन देतो.
- **इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धापकाळ पेन्शन योजना (Indira Gandhi National Old Age Pension Scheme - IG-NOAPS):** दारिद्र्यरेषेखालील वृद्धांना पेन्शन प्रदान करते.
- **पालक आणि ज्येष्ठ नागरिकांचे भरणपोषण आणि कल्याण कायदा, २००७ (Maintenance and Welfare of Parents and Senior Citizens Act, 2007):** मुलांना/नातेवाइकांना ज्येष्ठ नागरिकांचे भरणपोषण करण्याची कायदेशीर जबाबदारी आणि जलद निवारणाची (speedy redressal) तरतूद.
- **वृद्धांच्या आरोग्य सेवेसाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम (National Programme for Health Care of the Elderly - NPHCE):** ज्येष्ठ नागरिकांना समर्पित आरोग्य सेवा सुविधा पुरवण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

आव्हाने (Challenges)

- अपुरे कव्हरेज आणि कमी पेन्शनची रक्कम, विशेषतः असंघटित कामगारांसाठी.
- वृद्धत्वाशी संबंधित आरोग्य सेवांची (geriatric healthcare) कमी पोहोच आणि परवडण्याजोगी नसणे.
- वृद्ध देखभाल आणि समुपदेशनामध्ये प्रशिक्षित मनुष्यबळाची अपुरी संख्या.
- वृद्धांना गैरवापर आणि दुर्लक्षापासून वाचवण्यासाठी कायद्याची कमकुवत अंमलबजावणी.
- पारंपरिक समाजांमध्ये संस्थात्मक वृद्ध देखभालीबद्दलची सामाजिक कलंकता (social stigma).

पुढील मार्ग (Way Forward)

- सार्वत्रिक किंवा अंशदायी पेन्शन योजनांसह सामाजिक सुरक्षा प्रणाली बळकट करणे.
- वृद्धत्वाशी संबंधित आरोग्य सेवा पायाभूत सुविधांचा विस्तार करणे आणि वृद्ध देखभालीमध्ये व्यावसायिकांना प्रशिक्षित करणे.
- समुदाय-आधारित वृद्ध आधार प्रणालींना प्रोत्साहन देणे आणि आंतरपिढीतील बंधनांना (intergenerational bonding) प्रोत्साहन देणे.
- वृद्धांवरील गैरवापर रोखण्यासाठी कायदेशीर चौकट आणि सामुदायिक दक्षता बळकट करणे.
- ग्रामीण वृद्ध देखभालीत सुधारणा करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा (उदा. टेलिमेडिसिन, मोबाइल आरोग्य सेवा युनिट्स) लाभ घेणे.

'डेमोग्राफिक विंटर': संकल्पना आणि जागतिक कल ('Demographic Winter': Concept and Global Trends)

'डेमोग्राफिक विंटर' म्हणजे काय? (What is 'Demographic Winter'?)

- **व्याख्या:** 'डेमोग्राफिक विंटर' (लोकसंख्याशास्त्रीय हिवाळा) म्हणजे अशी परिस्थिती जिथे एखादा देश किंवा प्रदेश सातत्याने कमी जन्मदर (low birth rates) आणि घटती लोकसंख्या अनुभवतो, ज्यामुळे लोकसंख्या वृद्ध होते, कार्यबल कमी होते आणि संभाव्य आर्थिक स्थिरता येते.

- या शब्दातून तीव्र लोकसंख्याशास्त्रीय घसरणीमुळे सामाजिक आणि आर्थिक पतनाचा धोका अधोरेखित होतो.

डेमोग्राफिक विंटरचे निर्देशक (Indicators of Demographic Winter)

- एकूण प्रजनन दर (Total Fertility Rate - TFR) दीर्घकाळासाठी पुनर्स्थापन पातळीच्या (replacement level - २.१) खाली घसरणे.
- वाढलेले मध्यक वय (median age) आणि वृद्ध लोकसंख्येचे उच्च प्रमाण.
- तरुण लोकसंख्येमध्ये घट, ज्यामुळे कामगारांची कमतरता आणि वाढलेले अवलंबित्वाचे प्रमाण निर्माण होते.
- नकारात्मक किंवा स्थिर लोकसंख्या वाढीचा दर.

डेमोग्राफिक विंटरकडे वाटचाल सूचित करणारे जागतिक कल (Global Trends Suggesting Movement Toward Demographic Winter)

- **युरोप:** अनेक युरोपीय राष्ट्रांमध्ये TFR पुनर्स्थापन पातळीच्या खूप खाली आहे.
  - **इटली (~१.२), स्पेन (~१.३), जर्मनी (~१.५).**
  - **लोकसंख्या एकतर घटत आहे किंवा केवळ स्थलांतरामुळे वाढत आहे.**
- **पूर्व आशिया:** जपान (TFR ~१.३), दक्षिण कोरिया (~०.८ — जगातील सर्वात कमी) आणि चीन (~१.२) यांसारख्या देशांना वेगाने वृद्ध होत असलेल्या लोकसंख्येचा आणि कार्यबल घसरणीचा सामना करावा लागत आहे.
  - **उदाहरण:** जपानची लोकसंख्या २०१० मध्ये शिखरावर पोहोचली आणि त्यानंतर ती घटत आहे.
- **रशिया आणि पूर्व युरोप:** सातत्याने कमी जन्मदर आणि स्थलांतरामुळे लोकसंख्येत घट झाली आहे.
  - **उदाहरण:** रशियाची लोकसंख्या १९९१ मध्ये सुमारे १४८ दशलक्ष होती ती आज सुमारे १४३ दशलक्षांपर्यंत घसरली आहे.
- **युनायटेड स्टेट्स:** एतिहासिकदृष्ट्या पुनर्स्थापन पातळीच्या वर असले तरी, अलीकडील कल आर्थिक अनिश्चितता आणि जीवनशैलीतील बदलांमुळे TFR सुमारे १.७ पर्यंत घसरलेला दर्शवतो.

आपण जागतिक डेमोग्राफिक विंटरकडे वाटचाल करत आहोत का? (Are We Moving Towards a Global Demographic Winter?)

- **प्रगत अर्थव्यवस्थांमधील उदयास येणारे कल 'होय' असे सूचित करतात:**
  - सातत्याने कमी प्रजनन दर, वाढती वृद्ध लोकसंख्या आणि घटणारे कार्यबल लोकसंख्याशास्त्रीय आकुंचनाकडे (demographic contraction) निर्देश करतात.
- **तथापि, जागतिक चित्र मिश्रित आहे:**
  - दक्षिण आशिया (चीन वगळून), उप-सहारा आफ्रिका आणि मध्य पूर्वेच्या काही भागांमध्ये अजूनही उच्च प्रजनन दर आणि तरुण लोकसंख्या आहे.
  - **उदाहरण:** नायजरचा TFR ~६.७, नायजेरिया ~५.२, भारताचा ~२.० पण मोठ्या तरुण आधारभूत लोकसंख्येसह.
- **भारताचे प्रकरण:** भारताचा TFR २.० (NFHS-५) पर्यंत घसरला असला तरी, त्याला अजूनही मोठा तरुण आधारभूत लोकसंख्या आहे आणि २०५५ पर्यंत सकारात्मक लोकसंख्या गती कायम राहण्याची अपेक्षा आहे.
- **धोरणात्मक समायोजन (Policy adjustments):** 'डेमोग्राफिक विंटर' अनुभवणारे देश कार्यबल स्थिर करण्यासाठी जन्मदर वाढवणारी धोरणे (pro-natalist policies) (उदा. हंगेरीमध्ये आर्थिक प्रोत्साहन, दक्षिण कोरियामध्ये पालक समर्थन) आणि स्थलांतराला प्रोत्साहन देत आहेत.

- **डेमोग्राफिक विंटरशी संबंधित आव्हाने (Challenges Associated with Demographic Winter)**
  - **आर्थिक स्थिरता (Economic stagnation):** कार्यक्षम वयाची लोकसंख्या कमी झाल्याने आर्थिक उत्पादकता आणि नवोपक्रम क्षमता (innovation capacity) कमी होते.
  - **वाढलेले अवलंबित्वाचे प्रमाण (Increased dependency ratio):** मोठ्या वृद्ध लोकसंख्येला अधिक आरोग्य सेवा आणि सामाजिक आधाराची आवश्यकता असते, ज्यामुळे सार्वजनिक वित्तावर (public finances) ताण येतो.
  - **पेन्शन आणि कल्याणकारी प्रणालींवर दबाव (Pressure on pension and welfare systems):** कमी योगदानकर्ते जास्त सेवानिवृत्तांना आधार देत असल्याने आर्थिक ताण (fiscal stress) येतो.
  - **सामाजिक बदल (Social changes):** घटती तरुण लोकसंख्या सामाजिक गतिशीलता आणि आंतरपिढीतील आधार प्रणाली कमकुवत करू शकते.

लोकसंख्या शिक्षण (Population Education)

- **व्याख्या (Definition)**
  - लोकसंख्या शिक्षण (Population education) म्हणजे एक शैक्षणिक कार्यक्रम, जो लोकसंख्या गतिशीलतेबद्दल, त्यांचे सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय पैलूंवरील परिणाम, आणि कुटुंबाचा आकार व संसाधनांच्या वापराबाबत जबाबदार वर्तन वाढवण्यासाठी जागरूकता निर्माण करतो आणि समज विकसित करतो.
  - युनेस्को (UNESCO) याला "एक शैक्षणिक प्रक्रिया जी व्यक्तींना लोकसंख्याविषयक समस्यांचे स्वरूप समजून घेण्यास मदत करते आणि त्यानुसार कार्य करण्यास सक्षम करते" असे परिभाषित करते.
- **उद्दिष्ट्ये (Objectives)**
  - लोकसंख्या कल (population trends), वितरण आणि वैशिष्ट्यांबद्दल तथ्यात्मक ज्ञान प्रदान करणे.
  - लोकसंख्या वाढ आणि विकास, संसाधनांचा ऱ्हास आणि पर्यावरणीय अवनती यांच्यातील संबंध स्पष्ट करणे.
  - लहान कुटुंबाचे निकष आणि लैंगिक समानता साध्य करण्यास मदत करणाऱ्या दृष्टिकोन आणि पद्धतींना प्रोत्साहन देणे.
  - प्रजनन आरोग्य (reproductive health), कुटुंब नियोजन आणि जबाबदार पालकत्वाबाबत माहितीपूर्ण निर्णय घेण्याचे कौशल्य विकसित करणे.
  - प्रजननक्षमता, गर्भनिरोधक आणि प्रजनन आरोग्याभोवती असलेल्या गैरसमज आणि मिथकांना कमी करणे.
- **भारतात लोकसंख्या शिक्षणाची गरज (Need for Population Education in India)**
  - **उच्च लोकसंख्या दबाव (High population pressure):** सुमारे १.४ अब्ज लोकसंख्येसह, भारताला जमीन, पाणी, अन्न आणि सार्वजनिक सेवांवर प्रचंड दबावाचा सामना करावा लागतो.
  - **लवकर विवाह आणि उच्च प्रजनन दर (Early marriage and high fertility rates):** काही राज्यांमध्ये (उदा. बिहार, उत्तर प्रदेश), लवकर विवाह उच्च प्रजनन दरांना आणि मातांच्या आरोग्याच्या समस्यांना कारणीभूत ठरतात.
  - **लैंगिक असमानता (Gender inequality):** कुटुंब नियोजन आणि प्रजनन हक्कांबद्दल निर्णय घेण्यात महिलांचा कमी दर्जा.
  - **उच्च गळतीचे प्रमाण (dropout rates) आणि बालकामगार (child labor):** मोठ्या कुटुंबांमुळे अनेकदा संसाधनांची कमतरता निर्माण होते, ज्यामुळे बालकामगार वाढतात आणि शैक्षणिक प्राप्ती कमी होते.
  - **आरोग्य आणि पोषण समस्या (Health and nutrition issues):** कुपोषण, माता मृत्यूदर आणि उच्च बालमृत्यू दर यांचा उच्च प्रजनन दर आणि प्रजनन जागरूकतेच्या अभावाशी मजबूत संबंध आहे.
  - **पर्यावरणीय ताण (Environmental stress):** लोकसंख्येची अति वाढ संसाधनांचा ऱ्हास, कचरा निर्मिती आणि प्रदूषण वाढवते,

ज्यामुळे शाश्वततेला धोका निर्माण होतो.

- **लोकसंख्या शिक्षणाचे प्रमुख घटक (Key Components of Population Education)**

  - **लोकसंख्याशास्त्रीय संकल्पना (Demographic concepts):** जन्मदर, मृत्यूदर, प्रजनन दर, स्थलांतर आणि लोकसंख्या वितरण समजून घेणे.
  - **कुटुंब नियोजन आणि प्रजनन आरोग्य (Family planning and reproductive health):** गर्भनिरोधक पद्धती, प्रसूतीमधील अंतराचे फायदे आणि सुरक्षित मातृत्व पद्धतींबद्दल जागरूकता.
  - **लहान कुटुंबाचे निकष प्रोत्साहन (Small family norm promotion):** लहान कुटुंबांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि आरोग्य लाभांवर भर देणे.
  - **लैंगिक संवेदनशीलता (Gender sensitivity):** प्रजनन निर्णय घेण्यामध्ये महिलांच्या हक्कांना प्रोत्साहन देणे आणि मुलीच्या मुलाचे महत्त्व अधोरेखित करणे.
  - **जबाबदार संसाधनांचा वापर (Responsible resource use):** लोकसंख्येचा पर्यावरणीय संवर्धन आणि शाश्वत जीवनाशी संबंध जोडणे.

- **पद्धती आणि दृष्टिकोन (Methods and Approaches)**

  - **शालेय अभ्यासक्रमात समावेश (Integration into school curricula):** माध्यमिक शाळेपासून पुढे सामाजिक विज्ञान आणि विज्ञान पाठ्यपुस्तकांमध्ये लोकसंख्या शिक्षण समाविष्ट केले जाते.
  - **सामुदायिक पोहोच कार्यक्रम (Community outreach programs):** स्थानिक नेते, स्वयंसेवी संस्था (NGOs), आशा कार्यकर्त्या आणि बचत गटांचा वापर संदेश देण्यासाठी.
  - **मास मीडिया मोहिमा (Mass media campaigns):** कुटुंब नियोजन आणि लहान कुटुंबाचे निकष संदेश प्रसारित करण्यासाठी रेडिओ, टीव्ही आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर.
    - **उदाहरण:** "हम दो हमारे दो" हा नारा दोन मुलांच्या निकषाला प्रोत्साहन देण्यासाठी.
  - **कार्यशाळा आणि परस्परसंवादी सत्रे (Workshops and interactive sessions):** विवाह आणि प्रजननाबाबत माहितीपूर्ण दृष्टिकोन प्रोत्साहित करण्यासाठी युवा-केंद्रित सत्रे.

- **शासन आणि धोरणात्मक उपक्रम (Government and Policy Initiatives)**

  - **लोकसंख्या शिक्षण प्रकल्प (Population Education Project - PEP):** NCERT अंतर्गत १९८० मध्ये सुरू करण्यात आला, ज्याचा उद्देश शालेय शिक्षणात लोकसंख्या शिक्षण समाविष्ट करणे हा होता.
  - **राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण, २००० (National Population Policy, 2000):** पुनर्स्थापन-स्तरीय प्रजनन दर गाठण्यावर आणि शैक्षणिक हस्तक्षेपांना प्रोत्साहन देण्यावर भर देते.
  - **कुटुंब कल्याण कार्यक्रम (Family Welfare Programme):** गर्भनिरोधक वापर आणि प्रजनन आरोग्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकार-समर्थित सर्वात मोठा कार्यक्रम.
  - **मिशन परिवार विकास (२०१७) (Mission Parivar Vikas - 2017):** उच्च प्रजनन दर असलेल्या जिल्ह्यांवर लक्ष केंद्रित करून कुटुंब नियोजन सेवा आणि शिक्षणाची उपलब्धता वाढवणे.

केस स्टडी

- सिंगापूरचा 'एजिंग-इन-प्लेस' कार्यक्रमः सिंगापूरने ज्येष्ठांना वयानुसार प्रोत्साहित करण्यासाठी, समुदाय-आधारित सेवा आणि पाठबळाला प्रोत्साहन देण्यासाठी कार्यक्रम राबवले आहेत. यामुळे केवळ ज्येष्ठांच्या जीवनाचा दर्जा सुधारला नाही तर चांदीच्या अर्थव्यवस्थेच्या (silver economy) वाढीला देखील हातभार लागला आहे.

- ऑस्ट्रेलियाची निवृत्तीवेतन प्रणालीः निवृत्तीवेतन निधीमध्ये नियोक्त्यांच्या अनिवार्य योगदानासह, सेवानिवृत्तांसाठी भरीव बचत निर्माण करण्यासाठी प्रभावी ठरली आहे. त्यात वैयक्तिक बचत आणि संपत्ती संचय यावर भर देण्यात आला आहे.
- नेदरलँड्सची ग्रीन केअर फार्म्सः नेदरलँड्सने हरित देखभाल शेतीची संकल्पना स्वीकारली आहे, जिथे वृद्ध व्यक्ती शेतीच्या कामांमध्ये गुंतलेल्या असतात. हा दृष्टीकोन केवळ उपचारात्मक वातावरण प्रदान करत नाही तर ज्येष्ठांच्या कल्याणासाठी देखील योगदान देतो.
- नागरी समाजः-डिग्निटी फाउंडेशन, हेल्पएज इंडिया सारख्या बिगर-सरकारी संस्था भारतात वृद्धाश्रम चालवतात, ज्यांच्याकडे कौटुंबिक आधार नसेल अशा ज्येष्ठांसाठी राहण्याचे अनुकूल वातावरण प्रदान करतात. ही घरे आरोग्यसेवा, करमणूक आणि सहवास प्रदान करतात.
- हाँगकाँगमधील वय-स्नेही कार्यक्रमः-2008 मध्ये हाँगकाँग कौन्सिल ऑफ सोशल सर्व्हिसने (HKCSS) वय-स्नेही हाँगकाँग सुकाणू समिती स्थापन करून वय-स्नेही शहराच्या संकल्पनेला प्रोत्साहन देण्यासाठी पुढाकार घेतला.
- उद्दिष्टे व्यापक आणि सर्वसमावेशक होतीः सार्वजनिक समजूतदारपणाला चालना देणे, ज्येष्ठ आणि भागधारकांशी सल्लामसलत करून वृद्ध लोकांचे जीवन सुधारण्यासाठी उपाय शोधणे आणि सर्वोत्तम पद्धती आणि यशस्वी उपक्रमांची माहिती सामायिक करणे.

मूल्यवर्धन (Value Addition)

महत्त्वाची मराठी संज्ञा (Keywords in Marathi)

- **Population growth:** लोकसंख्या वाढ
- **Demographic dividend:** लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश
- **Aging population:** वृद्धत्व स्वीकारणारी लोकसंख्या
- **Youth bulge:** युवा लोकसंख्या वाढ (किंवा तरुण लोकसंख्येची वाढ/फुगवटा)
- **Fertility rate:** प्रजनन दर
- **Dependency ratio:** अवलंबित्वाचे प्रमाण
- **Population density:** लोकसंख्या घनता
- **Urbanization:** शहरीकरण
- **Migration:** स्थलांतर
- **Resource strain:** संसाधनांवर ताण
- **Regional disparities:** प्रादेशिक असमानता
- **Gender imbalance:** लिंग गुणोत्तरातील असंतुलन
- **Environmental degradation:** पर्यावरणीय अवनती/ऱ्हास
- **Health infrastructure:** आरोग्य पायाभूत सुविधा
- **Unemployment:** बेरोजगारी
- **Underemployment:** अल्प-रोजगार
- **Informal sector:** असंघटित क्षेत्र
- **Food insecurity:** अन्न असुरक्षितता
- **Malnutrition:** कुपोषण
- **Population education:** लोकसंख्या शिक्षण

- **Family planning:** कुटुंब नियोजन
- **Small family norm:** लहान कुटुंबाचे निकष
- **Social security:** सामाजिक सुरक्षा
- **Sustainable development:** शाश्वत विकास

यूपीएससी मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न (UPSC Mains Practice Questions)

1. भारतातील जलद लोकसंख्या वाढ (rapid population growth) हे दारिद्र्याचे कारण आहे की त्याचा परिणाम आहे, याचे चिकित्सक परीक्षण (critically examine) करा.
2. लोकसंख्या शिक्षणाची (population education) उद्दिष्ट्ये कोणती आहेत याची चर्चा करा आणि भारतात त्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी उपाययोजना सुचवा.
3. भारतीय राज्यांमधील विषम लिंग गुणोत्तराचे (skewed sex ratio) सामाजिक आणि आर्थिक परिणाम काय आहेत याचे विश्लेषण करा.
4. शहरी स्थलांतराने भारतातील दुय्यम श्रेणीतील शहरांच्या (Tier-2 Indian cities) लोकसंख्याशास्त्रीय स्वरूपावर आणि पायाभूत सुविधांच्या आव्हानांवर कसा प्रभाव टाकला आहे?
5. वृद्धत्व स्वीकारणाऱ्या लोकसंख्येचा (aging population) भारतीय समाज आणि अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामाचे परीक्षण करा.

संक्षिप्त रूपे (Acronyms)

1. लोकसंख्या विषयक मुद्दे आणि आव्हाने (Population Issues and Challenges)

संक्षिप्त रूप: प्रेस लोड (PRESS LOAD)

- लोकसंख्या वाढीमुळे निर्माण होणारे प्रमुख मुद्दे आणि आव्हाने खालीलप्रमाणे आहेत:
- **P – संसाधनांवर दबाव (Pressure on resources):** जमीन, पाणी, अन्न आणि निवारा यांसारख्या नैसर्गिक संसाधनांवर वाढता दबाव.
- **R – वाढती बेरोजगारी आणि अल्प-रोजगार (Rising unemployment and underemployment):** लोकसंख्येच्या वाढीमुळे बेरोजगारी आणि पुरेसा रोजगार नसलेल्या (अल्प-रोजगार) व्यक्तींची संख्या वाढत आहे.
- **E – पर्यावरणीय ऱ्हास (Environmental degradation):** लोकसंख्या वाढीमुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास आणि प्रदूषण वाढत आहे.
- **S – सामाजिक पायाभूत सुविधांवर ताण (Social infrastructure strain):** आरोग्य सेवा, शिक्षण यांसारख्या सामाजिक पायाभूत सुविधांवर प्रचंड ताण येत आहे.
- **S – झोपडपट्ट्यांची वाढ आणि शहरी समस्या (Slum proliferation and urban issues):** शहरांमध्ये झोपडपट्ट्यांची वाढ आणि गर्दी, स्वच्छता यांसारख्या शहरी समस्या अधिक गंभीर होत आहेत.
- **L – काही राज्यांमध्ये कमी मानवी विकास निर्देशांक (Low human development indicators in some states):** काही राज्यांमध्ये शिक्षण, आरोग्य यांसारख्या मानवी विकासाच्या निर्देशकांमध्ये अपेक्षित प्रगती झालेली नाही.
- **O – शहरांमध्ये, वाहतुकीत आणि सेवांमध्ये अति गर्दी (Overcrowding in cities, transport, services):** शहरे, सार्वजनिक वाहतूक आणि सेवांमध्ये लोकसंख्येची प्रचंड गर्दी दिसून येते.
- **A – वृद्धत्व स्वीकारणारी लोकसंख्या, भविष्यातील आरोग्य आणि पेन्शनची आव्हाने (Aging population, future health and pension challenges):** वृद्धांची वाढती संख्या भविष्यात आरोग्य सेवा आणि पेन्शन योजनांवर ताण निर्माण करेल.

- **D – लोकसंख्याशास्त्रीय असंतुलन (Demographic imbalance):** विषम लिंग गुणोत्तर (skewed sex ratio) आणि प्रादेशिक स्थलांतर यांसारखे लोकसंख्याशास्त्रीय असंतुलन दिसून येते.

2. **सरकारी उपाययोजना आणि धोरणे (Government Measures and Policies)**

■ **संक्षिप्त रूप: स्टेप्स (STEPS)**

- लोकसंख्या विषयक समस्यांवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी सरकारने केलेल्या प्रमुख उपाययोजना आणि धोरणे खालीलप्रमाणे आहेत:
- **S – कुटुंब नियोजन आणि प्रजनन आरोग्यासाठी योजना (Schemes for family planning and reproductive health):** मिशन परिवार विकास (Mission Parivar Vikas), आशा (ASHA) आणि जननी सुरक्षा (Janani Suraksha) यांसारख्या कुटुंब नियोजन आणि प्रजनन आरोग्यासाठीच्या योजना.
- **T – लक्ष्यित प्रोत्साहन आणि जागरूकता मोहिमा (Targeted incentives and awareness campaigns):** विशिष्ट गटांना लक्ष्य करून देण्यात येणारी आर्थिक प्रोत्साहन आणि लोकसंख्या नियंत्रणाबद्दल जागरूकता मोहिमा.
- **E – महिलांचे सक्षमीकरण (Empowering women):** शिक्षण, विवाहाचे वय वाढवणे आणि आर्थिक संधी उपलब्ध करून देऊन महिलांना सक्षम करणे.
- **P – लोकसंख्या स्थिरीकरण धोरणे (Population stabilization policies):** राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण २००० (National Population Policy 2000) यांसारखी लोकसंख्या स्थिर करण्यासाठीची धोरणे.
- **S – आरोग्य आणि सामाजिक पायाभूत सुविधा बळकट करणे (Strengthening health and social infrastructure):** आरोग्य सेवा आणि इतर सामाजिक पायाभूत सुविधांचा विस्तार आणि बळकटीकरण.

06 दारिद्र्य आणि विकासात्मक मुद्दे (Poverty and Developmental Issues)

प्रस्तावना (Introduction)

दारिद्र्य हे भारतासमोरील सर्वात जुने आणि जटिल आव्हानांपैकी एक आहे, जे ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागांतील कोट्यवधी लोकांना प्रभावित करते. हे केवळ आर्थिक वंचनाच नव्हे, तर सामाजिक बहिष्कार (social exclusion), मूलभूत सेवांच्या उपलब्धतेचा अभाव आणि बहुआयामी असुरक्षितता (multidimensional vulnerabilities) देखील दर्शवते. दारिद्र्याचा सामना करणे हे समावेशक आणि शाश्वत विकास (inclusive and sustainable development) सुनिश्चित करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे आणि ते भारताच्या धोरण आणि नियोजनाचे एक महत्त्वाचे केंद्रबिंदू राहिले आहे.

दारिद्र्याची संकल्पना आणि मोजमाप (Concept and Measurement of Poverty)

व्याख्या (Definitions)

- **निरपेक्ष दारिद्र्य (Absolute Poverty):**
  - अशी स्थिती जिथे व्यक्तीला पुरेसे अन्न, वस्त्र, निवारा आणि आरोग्य सेवा यांसारख्या जीवनावश्यक गरजांची कमतरता असते.
  - हे निश्चित उत्पन्न किंवा उपभोग मर्यादेचा (fixed income or consumption threshold) वापर करून मोजले जाते, ज्याखालील व्यक्ती गरीब मानली जाते.
  - **उदाहरण:** जागतिक बँक अत्यंत दारिद्र्याची व्याख्या प्रतिदिन $२.१५ (PPP) पेक्षा कमी उत्पन्नावर जगणे अशी करते.
- **सापेक्ष दारिद्र्य (Relative Poverty):**
  - हे समाजातील उत्पन्न किंवा उपभोग वितरणाच्या तुलनेत दारिद्र्याची व्याख्या करते.
  - किमान जीवनमानाएवजी असमानता आणि सामाजिक बहिष्करणावर लक्ष केंद्रित करते.
  - **उदाहरण:** विकसित देशांमध्ये, ज्या लोकांचे उत्पन्न मध्यक उत्पन्नाच्या (median income) ५०% पेक्षा कमी असते, त्यांना गरीब म्हणून वर्गीकृत केले जाऊ शकते.

मोजमाप पद्धती (Measurement Methods)

- **दारिद्र्य रेषा दृष्टिकोन (Poverty Line Approach):**
  - उत्पन्न किंवा उपभोग मर्यादा, ज्याखालील व्यक्ती गरीब मानली जाते.
  - भारतीय दारिद्र्य रेषा पारंपारिकपणे किमान कॅलरीच्या गरजेवर आधारित होती (ग्रामीण भागात २,४०० किलो कॅलरी, शहरी भागात २,१०० किलो कॅलरी).
- **तेंडुलकर समिती (२००९) (Tendulkar Committee - 2009):**
  - कॅलरी-आधारित निकषातून आरोग्य, शिक्षण आणि इतर बिगर-अन्न गरजांच्या उपभोगासह मिश्रित संदर्भाकडे वळले.
  - ग्रामीण आणि शहरी भागांसाठी समान दारिद्र्य रेषा बास्केट (uniform poverty line baskets) वापरण्याची शिफारस केली, किमतीतील फरकांनुसार समायोजन करून.
  - **निश्चित दारिद्र्य रेषा (२००४-०५ च्या किमतीनुसार):**
    - ग्रामीण भागात प्रति व्यक्ती प्रतिदिन ₹२७.२.

    - शहरी भागात प्रति व्यक्ती प्रतिदिन ₹३३.३.
  - **२०११-१२ साठी अंदाजित दारिद्र्य दर:** २१.९%.
- **रंगराजन समिती (२०१४) (Rangarajan Committee - 2014):**
  - मूलभूत गरजा अधिक वास्तववादीपणे विचारात घेण्यासाठी उच्च खर्च मानदंड (higher expenditure norms) स्वीकारले.
  - **निश्चित दारिद्र्य रेषा (२०११-१२ च्या किमतीनुसार):**
    - ग्रामीण भागात ₹३२.
    - शहरी भागात ₹४७.
  - **२०११-१२ साठी अंदाजित दारिद्र्य दर:** २९.५%.
  - वस्त्रे, भाडे, वाहतूक, शिक्षण आणि आरोग्य यांसारख्या व्यापक घटकांचा यात समावेश होता.
- **बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक (Multidimensional Poverty Index - MPI):**
  - यूएनडीपी (UNDP) आणि ऑक्सफर्ड पॉव्हर्टी अँड ह्युमन डेव्हलपमेंट इनिशिएटिव्ह (OPHI) द्वारे सादर.
  - केवळ उत्पन्न किंवा उपभोगाएवजी अनेक आयामांमधील वंचनेच्या (deprivations) आधारावर दारिद्र्य मोजतो.
  - **तीन मुख्य आयाम:**
    - आरोग्य (Health): (पोषण, बालमृत्यू दर).
    - शिक्षण (Education): (शालेय शिक्षणाची वर्षे, शाळेतील उपस्थिती).
    - जीवनमान (Standard of living): (वीज, स्वच्छता, पिण्याचे पाणी, गृहनिर्माण, मालमत्ता, स्वयंपाकाचे इंधन यांची उपलब्धता).
- **भारतातील MPI कल (India's MPI trends):**
  - ग्लोबल MPI २०२३ नुसार, सुमारे १६.४% भारतीय बहुआयामी गरीब (multidimensionally poor) होते (२००५-०६ मधील ~५५% वरून घट).
  - उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्य प्रदेश आणि राजस्थानसारख्या राज्यांमध्ये लक्षणीय प्रगती.

अलीकडील आकडेवारी आणि कल (Recent Data and Trends)

- **घटते दारिद्र्य दर (Declining poverty rates):**
  - नीती आयोगाच्या राष्ट्रीय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक (National Multidimensional Poverty Index - २०२३ अपडेट) नुसार, भारतातील बहुआयामी दारिद्र्य (Multidimensional poverty) २०१३-१४ मधील २९.१७% वरून २०२२-२३ मध्ये ११.२८% पर्यंत कमी झाले आहे.
  - या कालावधीत सुमारे २४.८२ कोटी लोक बहुआयामी दारिद्र्यातून बाहेर पडले.
- **ग्रामीण-शहरी दरी कायम (Rural-urban divide persists):** दारिद्र्य अजूनही ग्रामीण भागात (सुमारे १९.३%) शहरी भागांपेक्षा (सुमारे ५.३%) जास्त आहे.
- **प्रादेशिक विषमता (Regional disparities):**
  - बिहार (३३.८%), झारखंड (२८.८%) आणि उत्तर प्रदेश (२२.९%) या राज्यांमध्ये दारिद्र्याची पातळी सर्वाधिक दिसून येते.
  - दक्षिण आणि पश्चिम राज्यांमध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण कमी आहे.
- **कोविड-१९ चा परिणाम (Covid-19 impact):** महामारीने जागतिक स्तरावर आणि भारतात दारिद्र्य निर्मूलनाच्या प्रगतीला बाधित

केले, ज्यामुळे असुरक्षित लोकसंख्या तात्पुरती दारिद्र्यात ढकलली गेली.

दारिद्र्याचे प्रकार आणि आयाम (Types and Dimensions of Poverty)

ग्रामीण विरुद्ध शहरी दारिद्र्य (Rural vs. Urban Poverty)

- **ग्रामीण दारिद्र्य (Rural Poverty):**
  - शेतीवरील अवलंबित्व, हंगामी रोजगार आणि हवामान बदलांच्या धक्क्यांमुळे असुरक्षितता यामुळे दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे.
  - आरोग्य सेवा, दर्जेदार शिक्षण आणि पायाभूत सुविधांसारख्या मूलभूत सेवांची कमी उपलब्धता.
  - **उदाहरण:** नीती आयोगाच्या MPI २०२३ नुसार, ग्रामीण दारिद्र्य १९.३% होते, जे शहरी भागांपेक्षा लक्षणीयरीत्या जास्त आहे.
- **शहरी दारिद्र्य (Urban Poverty):**
  - असंघटित क्षेत्रातील रोजगार (informal sector employment), सुरक्षित घरांचा अभाव आणि झोपडपट्ट्यांमधील जीवनमानाशी संबंधित.
  - गर्दी, खराब स्वच्छता आणि मर्यादित सामाजिक सुरक्षा हे प्रमुख मुद्दे आहेत.
  - **उदाहरण:** मुंबइ (धारावी), दिल्ली आणि कोलकातासारख्या शहरांमधील मोठ्या झोपडपट्टीची लोकसंख्या.

दीर्घकालीन विरुद्ध तात्पुरते दारिद्र्य (Chronic vs. Transient Poverty)

- **दीर्घकालीन दारिद्र्य (Chronic Poverty):**
  - दीर्घकाळ किंवा पिढ्यानपिढ्या टिकणारे दारिद्र्य.
  - जातीय भेदभाव, भूमिहीनता आणि शिक्षणाचा अभाव यांसारख्या संरचनात्मक घटकांशी संबंधित.
  - **उदाहरण:** ग्रामीण बिहारमधील भूमिहीन दलित मजूर पिढ्यानपिढ्या दारिद्र्याच्या चक्रात अडकलेले आहेत.
- **तात्पुरते दारिद्र्य (Transient Poverty):**
  - आजारपण, नोकरी गमावणे, नैसर्गिक आपत्त्या किंवा साथीच्या रोगांसारख्या अचानक धक्क्यांमुळे उद्भवणारे तात्पुरते दारिद्र्य.
  - परिस्थितीनुसार लोक दारिद्र्य रेषेच्या वर आणि खाली जाऊ शकतात.
  - **उदाहरण:** कोविड-१९ लॉकडाऊन दरम्यान अनेक शहरी रोजंदारीवर काम करणारे मजूर तात्पुरत्या दारिद्र्यात सापडले.

प्रादेशिक, जात आणि लैंगिक आयाम (Regional, Caste, and Gender Dimensions)

- **प्रादेशिक आयाम (Regional Dimensions):**
  - दारिद्र्य काही विशिष्ट "दारिद्र्यग्रस्त प्रदेशांमध्ये" किंवा बिमरू (BIMARU) राज्यांमध्ये (बिहार, मध्य प्रदेश, राजस्थान, उत्तर प्रदेश) केंद्रित आहे.
  - दक्षिण आणि पश्चिम राज्यांमध्ये (उदा. केरळ, महाराष्ट्र, गुजरात) चांगल्या विकास निर्देशकांमुळे दारिद्र्याचे प्रमाण कमी आहे.
- **जात आयाम (Caste Dimensions):**
  - एतिहासिक बहिष्कार आणि मालमत्तेच्या मर्यादित उपलब्धतेमुळे अनुसूचित जाती (SCs) आणि अनुसूचित जमाती (STs) यांना उच्च दारिद्र्याचा सामना करावा लागतो.
  - **उदाहरण:** एसटीमध्ये दारिद्र्य दर सुमारे ४५.९% आहे, तर सामान्य श्रेणीसाठी २५% आहे (विविध सामाजिक-आर्थिक सर्वेक्षणांनुसार).

- **लैंगिक आयाम (Gender Dimensions):**
  - "दारिद्र्याचे स्त्रीकरण" (Feminization of poverty) — वेतन तफावत (wage gaps), मालमत्ता मालकीतील असमानता आणि बिनपगारी काळजीच्या ओझ्यामुळे (unpaid care burdens) महिलांना दारिद्र्याचा धोका जास्त असतो.
  - विधवा, अविवाहित महिला आणि वृद्ध महिला विशेषतः असुरक्षित असतात.
  - **उदाहरण:** महिला-प्रमुख घरांना अनेकदा कमी उत्पन्न सुरक्षितता आणि संसाधनांपर्यंत कमी पोहोच मिळते.

बहुआयामी वंचना (Multidimensional Deprivation)

दारिद्र्य केवळ उत्पन्नाबद्दल नाही, तर जीवनमानाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करणाऱ्या अनेक, छेदनबिंदूंमधील वंचनांचा समावेश यात होतो.

- **शिक्षण वंचना (Education Deprivation):**
  - कमी साक्षरता दर (low literacy rates), शाळेतून गळती (school dropout) आणि कमी शिक्षण निष्पत्तीमुळे (poor learning outcomes) मानवी भांडवल निर्मितीला (human capital formation) अडथळा येतो.
  - **उदाहरण:** ASER अहवाल दर्शवितात की, ५ व्या इयत्तेतील ५०% पेक्षा जास्त ग्रामीण मुलांना दुसरीच्या स्तरावरील मजकूर वाचता येत नाही.
- **आरोग्य वंचना (Health Deprivation):**
  - आरोग्य सेवांची मर्यादित उपलब्धता, कुपोषणाचे उच्च दर आणि माता व बाल आरोग्याच्या खराब निष्पत्ती.
  - **उदाहरण:** NFHS-५ च्या अहवालानुसार, पाच वर्षांखालील ३५% मुले खुंटलेली (stunted) आहेत आणि १९% कुपोषित (wasted) आहेत.
- **जीवनमान वंचना (Living Standards Deprivation):**
  - अपुरे गृहनिर्माण, असुरक्षित पिण्याचे पाणी, स्वच्छतेचा अभाव, वीज आणि स्वच्छ स्वयंपाकाचे इंधन यांचा अभाव.
  - **उदाहरण:** सुमारे ५०% ग्रामीण घरांना स्वच्छ स्वयंपाकाचे इंधन उपलब्ध नाही (NFHS-५).

भारतातील दारिद्र्याची कारणे (Causes of Poverty in India)

भारतात दारिद्र्य हे अनेक एतिहासिक, संरचनात्मक आणि सामाजिक-आर्थिक कारणांमुळे एक जटिल समस्या बनले आहे.

- **एतिहासिक आणि संरचनात्मक असमानता (Historical and Structural Inequalities)**
  - वसाहतवादी शोषणाच्या वारशामुळे विऔद्योगिकीकरण (deindustrialization), हस्तकलांचा नाश आणि शेतीत स्थिरता आली.
  - जमीनदारी (Zamindari) आणि जमीनदार प्रणालीमुळे जमीन काही लोकांकडे केंद्रित झाली आणि शेतकऱ्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर भूमिहीनता वाढली.
  - स्वातंत्र्यानंतरही, शिक्षण, आरोग्य आणि संधींच्या असमान उपलब्धतेमुळे संरचनात्मक असमानता (structural inequalities) कायम राहिली.
  - **उदाहरण:** दलित आणि आदिवासींचे एतिहासिक उपेक्षितीकरण अजूनही त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक गतिशीलतेला मर्यादित करते.
- **बेरोजगारी आणि अल्प-रोजगार (Unemployment and Underemployment)**
  - शेतीत मोठ्या प्रमाणात प्रच्छन्न बेरोजगारी (disguised unemployment) आहे, जिथे गरजेपेक्षा जास्त कामगार गुंतलेले असतात, ज्यामुळे कमी उत्पादकता आणि कमी उत्पन्न मिळते.

- ग्रामीण तरुणांसाठी पुरेशा बिगर-शेती नोकरीच्या संधींचा अभाव; शहरी भागातील असंघटित क्षेत्रातील नोकऱ्या अनेकदा कमी पगारवाल्या आणि असुरक्षित असतात.
- शिक्षित तरुणांमध्ये वाढती बेरोजगारी (सुमारे १८%, पीएलएफएस डेटा), जी कौशल्य विसंगती (skill mismatch) आणि औपचारिक नोकरी निर्मितीतील धीमेपणा दर्शवते.
- **उदाहरण:** शहरांमध्ये स्थलांतरित होणारे ग्रामीण कामगार अनेकदा सुरक्षितता नसलेल्या प्रासंगिक, रोजंदारीच्या नोकऱ्यांमध्ये अडकतात.

- **कमी मालमत्ता मालकी आणि भूमिहीनता (Low Asset Ownership and Landlessness)**
  - जमीन, पशुधन किंवा भांडवल यांसारख्या उत्पादक मालमत्तांपर्यंत मर्यादित किंवा कोणताही प्रवेश नसल्यामुळे उत्पन्न-निर्मितीची क्षमता प्रतिबंधित होते.
  - भू-सुधारणा (Land reforms) असमान आणि खराब पद्धतीने लागू केल्या गेल्या आहेत, विशेषतः बिहार आणि उत्तर प्रदेशसारख्या राज्यांमध्ये.
  - कूळ लागवडीवरील (tenant farming) उच्च अवलंबित्व आणि अल्पभूधारक शेतीमुळे ग्रामीण कुटुंबे दारिद्र्याच्या चक्रात अडकतात.
  - **उदाहरण:** ५६% पेक्षा जास्त ग्रामीण कुटुंबांकडे कोणतीही जमीन नाही (एन.एस.एस.ओ. डेटा), ज्यामुळे त्यांना कमी वेतनावर काम करण्यास भाग पाडले जाते.
- **प्रादेशिक असंतुलन आणि विकासात्मक विषमता (Regional Imbalance and Development Disparities)**
  - आर्थिक वाढ काही विशिष्ट राज्ये आणि शहरी केंद्रांमध्ये केंद्रित झाली आहे, ज्यामुळे तीव्र विषमता निर्माण झाली आहे.
  - बिमरू (BIMARU) राज्ये (बिहार, मध्य प्रदेश, राजस्थान, उत्तर प्रदेश) पायाभूत सुविधा, औद्योगिकीकरण आणि मानवी विकास निर्देशकांमध्ये मागे आहेत.
  - सामाजिक आणि भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये अपुरी गुंतवणूक मागासलेपणा कायम ठेवते.
  - **उदाहरण:** बिहारमधील दरडोइ उत्पन्न महाराष्ट्र किंवा गुजरातसारख्या राज्यांच्या एक तृतीयांश आहे.
- **सामाजिक बहिष्कार (जात, जमात, लिंग) (Social Exclusion - Caste, Tribe, Gender)**
  - जाती-आधारित भेदभाव (Caste-based discrimination) अनुसूचित जाती (SCs) आणि अनुसूचित जमाती (STs) साठी संसाधने, शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी मर्यादित करतो.
  - विकास प्रकल्प आणि संसाधन उत्खननामुळे आदिवासी लोकसंख्येला विस्थापनाचा (displacement) सामना करावा लागतो, ज्यामुळे त्यांच्या पारंपरिक उपजीविका नष्ट होतात.
  - लैंगिक असमानता (Gender inequality) महिलांचा शिक्षण, वारसा, मालमत्ता आणि चांगल्या रोजगाराच्या संधींपर्यंतचा प्रवेश मर्यादित करते, परिणामी दारिद्र्याचे स्त्रीकरण (feminization of poverty) होते.
  - **उदाहरण:** अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींमध्ये दारिद्र्य दर जास्त आहेत (एसटी दारिद्र्य ~४६%) आणि मानवी विकासाची निष्पत्ती कमी आहे.
  - **उदाहरण:** भारतातील केवळ १३% कार्यान्वित जमीन धारकांमध्ये महिलांची मालकी आहे (कृषी जनगणना २०१५-१६).

दारिद्र्याशी संबंधित विकासात्मक मुद्दे (Developmental Issues Related to Poverty)

दारिद्र्य केवळ आर्थिक कमतरता दर्शवत नाही, तर ते अनेक विकासात्मक समस्यांनाही जन्म देते, ज्यामुळे समाजाचा सर्वांगीण विकास खुंटतो.

- **कुपोषण आणि भूक (Malnutrition and Hunger)**

- ➤ दारिद्र्यामुळे पुरेसे आणि पौष्टिक अन्न मिळण्यास मर्यादा येतात, ज्यामुळे दीर्घकालीन कुपोषण (chronic malnutrition) आणि अपुरी पोषण (undernourishment) मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.
- ➤ **एनएफएचएस-५ (NFHS-5) डेटा:**
  - ♦ पाच वर्षांखालील ३५.५% मुले खुंटलेली (stunted) आहेत (वयानुसार कमी उंची).
  - ♦ १९.३% मुले कृश (wasted) आहेत (उंचीनुसार कमी वजन).
  - ♦ ५७% महिला आणि २५% पुरुष ॲनिमियाग्रस्त (anemic) आहेत.
- ➤ बालकांच्या शारीरिक आणि संज्ञानात्मक विकासाला (cognitive development) बाधा आणून, त्यांच्या भविष्यातील उत्पादकतेवर परिणाम करून, भूक पिढ्यानपिढ्या दारिद्र्य वाढवते.
- ➤ **उदाहरण:** २०२४ च्या जागतिक भूक निर्देशांकात (Global Hunger Index - GHI), भारताचा १२७ देशांपैकी १०५ वा क्रमांक आहे, ज्यामध्ये २७.३ गुणांसह "गंभीर" भुकेची पातळी दर्शविली आहे.

- **दर्जेदार शिक्षण आणि कौशल्य विकासाचा अभाव (Lack of Quality Education and Skill Development)**
  - ➤ गरीब कुटुंबे अनेकदा मुलांच्या शिक्षणापेक्षा त्वरित उत्पन्नाला प्राधान्य देतात, ज्यामुळे उच्च गळतीचे प्रमाण (dropout rates) दिसून येते, विशेषतः मुलींमध्ये आणि उपेक्षित गटांमध्ये.
  - ➤ अपुरी पायाभूत सुविधा, शिक्षकांची कमतरता आणि शिक्षणाच्या निकृष्ट निष्पत्तीमुळे (poor learning outcomes) परिस्थिती आणखी बिघडते.
  - ➤ **असर (ASER) २०२२ अहवाल:** पाचव्या इयत्तेतील ५०% पेक्षा जास्त ग्रामीण मुलांना दुसऱ्या इयत्तेच्या स्तरावरील मजकूर वाचता येत नाही.
  - ➤ व्यावसायिक आणि बाजारपेठेशी संबंधित कौशल्यांच्या अभावामुळे कमी रोजगारक्षमता (employability) आणि अल्प-रोजगार (underemployment) होतो, ज्यामुळे लोकांना असंघटित, कमी वेतनाच्या नोकऱ्यांमध्ये अडकून राहावे लागते.

- **निकृष्ट आरोग्य सेवा उपलब्धतेचा अभाव (Poor Healthcare Access)**
  - ➤ दारिद्र्यग्रस्त कुटुंबांकडे प्रतिबंधात्मक किंवा उपचारात्मक आरोग्य सेवेसाठी आर्थिक क्षमता नसते.
  - ➤ उच्च खिशातून खर्च (out-of-pocket expenditures) (एकूण आरोग्य खर्चाच्या सुमारे ५५%) कुटुंबांना कर्जात खोलवर ढकलतो.
  - ➤ ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये आरोग्य सेवा सुविधा आणि व्यावसायिकांची कमतरता बहिष्कार आणखी वाढवते.
  - ➤ **उदाहरण:** अनेक गरीब महिलांना संस्थात्मक प्रसूती आणि माता आरोग्य सेवा मिळत नाहीत, ज्यामुळे उच्च मातृ मृत्यू दरात (maternal mortality) वाढ होते.

- **घरांची कमतरता आणि शहरी झोपडपट्ट्या (Housing Shortages and Urban Slums)**
  - ➤ ग्रामीण दारिद्र्यामुळे शहरांकडे होणारे स्थलांतर मूलभूत सुविधा नसलेल्या अनौपचारिक वस्त्या आणि झोपडपट्ट्यांच्या विस्तारास कारणीभूत ठरते.
  - ➤ सुमारे २४% शहरी कुटुंबे झोपडपट्ट्यांमध्ये राहतात (जनगणना २०११), जिथे खराब स्वच्छता, अति गर्दी आणि असुरक्षित जमिनीचा हक्क (insecure tenure) आहे.
  - ➤ परवडणाऱ्या घरांच्या अभावामुळे निष्कासन (eviction), रोगांचा उद्रेक आणि आपत्त्यांना असुरक्षितता वाढते.
  - ➤ **उदाहरण:** मुंबइतील धारावी (Dharavi) ही आशियातील सर्वात मोठी झोपडपट्टी आहे, जिथे सुमारे १ दशलक्ष लोक अत्यंत दाटीवाटीच्या परिस्थितीत राहतात.

- **पाणी आणि स्वच्छतेची आव्हाने (Water and Sanitation Challenges)**
  - दारिद्र्यामुळे सुरक्षित पिण्याचे पाणी आणि सुधारित स्वच्छता सुविधांपर्यंतचा प्रवेश प्रतिबंधित होतो, ज्यामुळे रोगांचा भार वाढतो.
  - **एनएफएचएस-५ (NFHS-5) डेटा:**
    - केवळ ७०% घरांना सुधारित स्वच्छता सुविधा उपलब्ध आहेत.
    - सुमारे ४३% ग्रामीण कुटुंबे असंरक्षित (unimproved) किंवा सामायिक पाण्याच्या स्त्रोतांवर अवलंबून आहेत.
  - पाणी गोळा करण्याच्या कामामुळे महिला आणि मुलींना अनेकदा जास्त अडचणींना सामोरे जावे लागते, ज्यात सुरक्षिततेचे धोके आणि वेळेचा बोजा यांचा समावेश आहे.
- **डिजिटल दरी आणि बहिष्कार (Digital Divide and Exclusion)**
  - गरीब घरांकडे डिजिटल उपकरणे, इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी आणि डिजिटल साक्षरतेचा अभाव असतो, ज्यामुळे शिक्षण, आरोग्य माहिती आणि आर्थिक संधींमध्ये मोठी दरी निर्माण होते.
  - केवळ ३३% भारतीय महिलांना मोबाइल इंटरनेट उपलब्ध आहे (GSMA मोबाइल लैंगिक दरी अहवाल, २०२२), ज्यामुळे लैंगिक बहिष्कार (gendered exclusion) अधोरेखित होतो.
  - मर्यादित डिजिटल प्रवेशामुळे टेलिमेडिसिन, इ-लर्निंग आणि डिजिटल पेमेंटसारख्या ऑनलाइन सेवांपर्यंत पोहोचण्यात अडथळे येतात, ज्यामुळे गरीब लोक आणखी एकाकी पडतात.
  - **उदाहरण:** कोविड-१९ दरम्यान, अनेक गरीब कुटुंबांतील मुले ऑनलाइन वर्गांपासून वंचित राहिली, ज्यामुळे शैक्षणिक असमानता वाढली.

भारतातील दारिद्र्य आणि भूक यांच्यातील संबंध (Relationship Between Poverty and Hunger in India)

भारतातील दारिद्र्य आणि भूक हे एकमेकांशी घट्ट जोडलेले आहेत. दारिद्र्य हे भूक आणि अन्न असुरक्षिततेचे (food insecurity) एक प्राथमिक कारण आहे, तर भूक आरोग्य, उत्पादकता आणि आर्थिक क्षमतेवर परिणाम करून दारिद्र्य वाढवते. त्यांच्यातील संबंधाचे सविस्तर विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे:

दारिद्र्य हे भुकेचे कारण म्हणून (Poverty as a Cause of Hunger)

- **मर्यादित क्रयशक्ती (Limited Purchasing Power):** दारिद्र्य पुरेसे आणि पौष्टिक अन्न मिळवण्यावर मर्यादा घालते. २०२२-२३ च्या घरगुती उपभोग खर्च सर्वेक्षणानुसार, ग्रामीण भागातील सर्वात गरीब ५% लोक दररोज केवळ १,५६४ किलो कॅलरी (आवश्यक: २,१७२ किलो कॅलरी) आणि शहरी भागातील १,६०७ किलो कॅलरी (आवश्यक: २,१३५ किलो कॅलरी) अन्न सेवन करतात. नीती आयोगाच्या २०२३ च्या अहवालानुसार, कमी उत्पन्नामुळे भारतातील ७४.१% लोकसंख्येला निरोगी आहार परवडत नाही.
- **आर्थिक असमानता (Economic Inequality):** देशाच्या एकूण संपत्तीपैकी ७७% संपत्ती १०% श्रीमंत लोकांकडे आहे, आणि १% श्रीमंत लोकांकडे ७३% संपत्ती आहे (ऑक्सफॅम अहवाल). ही असमानता गरिबांसाठी अन्न उपलब्धतेवर मर्यादा घालते, ज्यामुळे भूक वाढते. ग्रामीण भागातील ग्राहकांच्या खर्चात वार्षिक १०% घट झाली आहे, तर शहरी भागात ४% घट झाली आहे, ज्यामुळे चांगल्या दर्जाच्या अन्नाची उपलब्धता कमी झाली आहे.
- **बेरोजगारी आणि कमी वेतन (Unemployment and Low Wages):** दारिद्र्य अनेकदा बेरोजगारी किंवा कमी वेतनामुळे निर्माण होते, विशेषतः ग्रामीण भागांत जिथे ७.२% लोकसंख्या अत्यंत दारिद्र्यात (२०२२-२३) जगते. यामुळे कुटुंबांची पुरेसे अन्न खरेदी करण्याची क्षमता मर्यादित होते, ज्यामुळे अपुरी पोषण (undernourishment) होते (लोकसंख्येच्या १३.७%, GHI २०२४).
- **सामाजिक आणि प्रादेशिक विषमता (Social and Regional Disparities):** उपेक्षित गट (उदा. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती) आणि नैसर्गिक आपत्त्यांना बती असलेले प्रदेश (उदा. आसाम, बिहार) यांना उच्च दारिद्र्य दरांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे भुकेची पातळीही जास्त असते. उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागांत बहुआयामी दारिद्र्य (११.३%, MPI २०२४) जास्त आहे, ज्यामुळे पोषणविषयक परिणाम अधिक वाइट होतात.

भूक हे दारिद्र्याचे कारण म्हणून (Hunger as a Contributor to Poverty)

- **आरोग्य आणि उत्पादकता कमी होणे (Health and Productivity Loss):** भुकेमुळे कुपोषण होते, ज्यामुळे शारीरिक आणि संज्ञानात्मक विकासाला (cognitive development) बाधा येते. २०२४ च्या GHI अहवालानुसार, १८.७% बालकांमध्ये कृशता (child wasting) आणि ३५.५% बालकांमध्ये खुंटलेपणा (child stunting) आहे, जे जागतिक स्तरावर सर्वाधिक आहे. कुपोषित मुले शिक्षण पूर्ण करण्याची किंवा चांगल्या वेतनाची नोकरी मिळवण्याची शक्यता कमी असते, ज्यामुळे दारिद्र्याचे चक्र (poverty cycle) कायम राहते.
- **पिढ्यानपिढ्या चालणारे दारिद्र्य (Intergenerational Poverty):** मातांमधील कुपोषण (उदा. १५-४९ वयोगटातील ५१.४% महिला ॲनिमियाग्रस्त आहेत, NFHS-५) कमी जन्माचे वजन आणि मुलांमध्ये आरोग्याच्या समस्या निर्माण करते, ज्यामुळे त्यांच्या भविष्यातील कमाइची क्षमता मर्यादित होते आणि कुटुंबे दारिद्र्यात अडकतात.
- **कमी झालेली आर्थिक उत्पादकता (Reduced Economic Productivity):** कुपोषण (१८९.२ दशलक्ष लोक, FAO २०२०) कार्यबलाची उत्पादकता कमी करते, विशेषतः शेतीवर अवलंबून असलेल्या ग्रामीण भागांमध्ये, जिथे कमी ऊर्जा सेवनामुळे शारीरिक श्रमाला अडथळा येतो, ज्यामुळे दारिद्र्य आणखी खोलवर रुजते.

सामान्य संरचनात्मक घटक (Common Structural Factors)

- **अकार्यक्षम अन्न प्रणाली (Inefficient Food Systems):** सार्वजनिक वितरण प्रणालीला (Public Distribution System - PDS) गळती (leakages) आणि वगळण्याच्या चुकांचा (exclusion errors) सामना करावा लागतो, ज्यामुळे १० दशलक्षांहून अधिक पात्र लोकांना अन्न हक्क मिळत नाहीत. याचा गरिबांवर असमानपणे परिणाम होतो, ज्यामुळे भूक अधिक बिघडते.
- **शेतीतील आव्हाने (Agricultural Challenges):** कमी कृषी उत्पादकता आणि खराब पायाभूत सुविधांमुळे काढणीपश्चात ४०% नुकसान होते, ज्यामुळे अन्नाची उपलब्धता मर्यादित होते. याचा दारिद्र्यावर (शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी झाल्यामुळे) आणि भुकेवर (अन्न पुरवठा कमी झाल्यामुळे) दोन्हीवर परिणाम होतो.
- **हवामानातील असुरक्षितता (Climate Vulnerability):** हवामान बदलामुळे उद्भवणाऱ्या घटना (उदा. दुष्काळ आणि पूर) कृषी उत्पादनात व्यत्यय आणतात, ज्यामुळे ग्रामीण उपजीविका (rural livelihoods) आणि अन्नाची उपलब्धता प्रभावित होते, विशेषतः $३/ दिवस दारिद्र्यरेषेखाली (२०२२-२३) जगणाऱ्या ५.३% लोकांसाठी.
- **सामाजिक असमानता (Social Inequalities):** जात, लिंग आणि प्रादेशिक विषमता दारिद्र्य आणि भूक दोन्ही वाढवतात. उदाहरणार्थ, उपेक्षित समुदायांना शिक्षण, रोजगार आणि अन्न उपलब्धतेमध्ये अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे हे दुष्टचक्र (vicious cycle) अधिक मजबूत होते.

दुष्टचक्र (Vicious Cycle)

दारिद्र्य पौष्टिक अन्नाच्या उपलब्धतेवर मर्यादा घालते, ज्यामुळे भूक आणि कुपोषण होते. यामुळे आरोग्य, शिक्षण आणि उत्पादकतेवर परिणाम होतो, ज्यामुळे दारिद्र्य आणखी खोलवर रुजते. उदाहरणार्थ, पाच वर्षांखालील ३२% मुले कमी वजनाची आहेत (NFHS-५), ज्यामुळे त्यांची भविष्यातील आर्थिक क्षमता कमी होते आणि पिढ्यानपिढ्या दारिद्र्य कायम राहते.

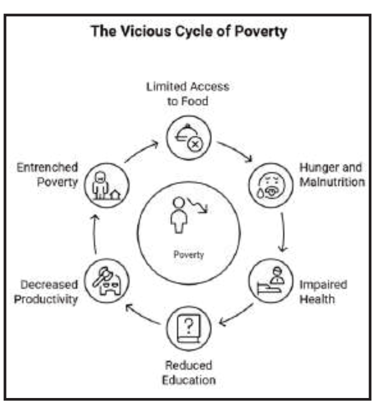

भारतातील दारिद्र्य आणि भूक निवारणासाठी सरकारी हस्तक्षेप (Government Interventions to Address Poverty and Hunger in India)

भारतामध्ये दारिद्र्य आणि भूक हे जवळून जोडलेले आहेत. दारिद्र्यामुळे अन्न असुरक्षितता (food insecurity) वाढते, तर भूक आरोग्य आणि उत्पादकता कमी करून दारिद्र्य कायम ठेवते. भारत सरकारने या दोन्ही समस्यांवर उपाययोजना करण्यासाठी व्यापक कार्यक्रम राबवले आहेत. खाली प्रमुख हस्तक्षेपांचे, त्यांच्या परिणामांचे आणि आव्हानांचे एकत्रित विहंगावलोकन दिले आहे:

1. **अन्न सुरक्षा आणि अनुदानित अन्न वितरण (Food Security and Subsidized Food Distribution)**

- **राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA), २०१३ (National Food Security Act - NFSA, 2013):**
  - **उद्दिष्ट:** सार्वजनिक वितरण प्रणाली (Public Distribution System - PDS) द्वारे ग्रामीण लोकसंख्येच्या ७५% आणि शहरी लोकसंख्येच्या ५०% लोकांना अनुदानित अन्नधान्य (तांदूळ ₹३/किलो, गहू ₹२/किलो, भरड धान्य ₹१/किलो) पुरवणे.
  - **परिणाम:** ८० कोटींहून अधिक लोकांना याचा लाभ मिळतो, ज्यामुळे कुपोषणात (१३.७%, GHI २०२४) घट झाली आहे आणि दररोज फक्त १,५६४ kcal (ग्रामीण) आणि १,६०७ kcal (शहरी, २०२२-२३) उपभोग घेणाऱ्या सर्वात गरीब ५% लोकांना आधार मिळतो. यामुळे दारिद्र्य कमी होण्यास (५.१%, $३/दिवस, २०२३-२४) हातभार लागतो.
  - **आव्हाने:** गळती (leakages), भ्रष्टाचार आणि वगळण्याच्या चुकांमुळे (exclusion errors) ९ कोटींहून अधिक पात्र लाभार्थी वगळले जातात. तसेच, धान्याची निकृष्ट गुणवत्ता आणि दुर्गम भागांमध्ये अनियमित पुरवठा या समस्या आहेत.
- **एक राष्ट्र, एक रेशन कार्ड (ONORC) (One Nation, One Ration Card - ONORC):**
  - **उद्दिष्ट:** स्थलांतरित मजुरांना देशभरात PDS लाभांपर्यंत पोहोचण्यास सक्षम करणे, ज्यामुळे फिरत्या, दारिद्र्यग्रस्त लोकांमधील भुकेची समस्या दूर होते.
  - **परिणाम:** ३२ राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये लागू करण्यात आले आहे, ज्यामुळे कोविड-१९ सारख्या आर्थिक संकटांदरम्यान लाखो स्थलांतरितांना विशेषतः फायदा झाला.
  - **आव्हाने:** तांत्रिक अडचणी, अपूर्ण पोर्टेबिलिटी (portability) आणि लाभार्थ्यांमध्ये कमी जागरूकता.
- **प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजना (PMGKAY) (Pradhan Mantri Garib Kalyan Anna Yojana - PMGKAY):**
  - **उद्दिष्ट:** संकटाच्या काळात NFSA लाभार्थ्यांना अतिरिक्त मोफत अन्नधान्य (५ किलो/व्यक्ती/महिना) पुरवणे.
  - **परिणाम:** ८० कोटींहून अधिक लोकांना (२०२०-२३) मदत मिळाली, ज्यामुळे आर्थिक धक्क्यांदरम्यान भुकेची तीव्रता कमी झाली.
  - **आव्हाने:** तात्पुरते स्वरूप आणि दुर्गम भागांमध्ये लॉजिस्टिक्सच्या समस्यांमुळे दीर्घकाळ चालणारा परिणाम मर्यादित असतो.

2. **उत्पन्न निर्मिती आणि रोजगार (Income Generation and Employment)**

- **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (MGNREGA) (Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act - MGNREGA):**
  - **उद्दिष्ट:** ग्रामीण कुटुंबांना अकुशल शारीरिक कामासाठी वर्षातून १०० दिवसांच्या मजुरीची हमी देणे, ज्यामुळे दारिद्र्य आणि भूक कमी करण्यासाठी उत्पन्न वाढते.
  - **परिणाम:** २०२२-२३ मध्ये ५.५ कोटींहून अधिक कुटुंबांना रोजगार मिळाला, ज्यामुळे ग्रामीण भागातील क्रयशक्ती वाढली (७.२% अत्यंत दारिद्र्यात, २०२२-२३) आणि अन्न असुरक्षितता कमी झाली.
  - **आव्हाने:** मजुरीच्या वेळेवर न मिळणारे पैसे, काही प्रदेशांमध्ये कामाची मर्यादित उपलब्धता आणि प्रशासकीय अकार्यक्षमता.
- **दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (DAY-NRLM) (Deendayal Antyodaya Yojana - National Rural Livelihoods Mission - DAY-NRLM):**

➤ **उद्दिष्ट:** विशेषतः महिलांसाठी, स्वयंसहाय्यता गटांमार्फत (Self-Help Groups - SHGs) स्वयंरोजगार आणि कौशल्य विकासाला प्रोत्साहन देणे, जेणेकरून शाश्वत उपजीविका (sustainable livelihoods) निर्माण होतील.

➤ **परिणाम:** ८ कोटींहून अधिक महिलांना SHGs मध्ये संघटित केले, ज्यामुळे घरगुती उत्पन्न वाढले आणि बहुआयामी दारिद्र्यात (११.३%, MPI २०२४) घट झाली.

➤ **आव्हाने:** राज्यांमध्ये असमान अंमलबजावणी आणि SHG उत्पादनांसाठी मर्यादित बाजारपेठ जोडणी.

- **दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय शहरी उपजीविका अभियान (DAY-NULM) (Deendayal Antyodaya Yojana - National Urban Livelihoods Mission - DAY-NULM):**

➤ **उद्दिष्ट:** शहरी गरिबांना, ज्यात झोपडपट्टीवासी आणि रस्त्यावरील विक्रेत्यांचा समावेश आहे, कौशल्य प्रशिक्षण (skill training), सूक्ष्म-पत (microcredit) आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे.

➤ **परिणाम:** १० लाखांहून अधिक शहरी गरिबांना उपजीविकेत मदत मिळाली, ज्यामुळे शहरी दारिद्र्याची समस्या (शहरी खर्चात वार्षिक ४% घट) दूर होण्यास मदत झाली.

➤ **आव्हाने:** जलद शहरीकरणामुळे कार्यक्रमाच्या व्याप्तीला (coverage) मर्यादा येतात, ज्यामुळे असंघटित क्षेत्रातील कामगार असुरक्षित राहतात.

3. **पोषण-विशिष्ट हस्तक्षेप (Nutrition-Specific Interventions)**

- **पोषण अभियान (राष्ट्रीय पोषण अभियान) (Poshan Abhiyaan - National Nutrition Mission):**

➤ **उद्दिष्ट:** बालके, गर्भवती महिला आणि स्तनदा मातांमधील कुपोषण, खुंटलेपणा (३५.५%, GHI २०२४), कृशता (१८.७%) आणि ॲनिमिया (महिलांमध्ये ५१.४%, NFHS-५) कमी करणे.

➤ **परिणाम:** अंगणवाडी केंद्रांच्या माध्यमातून लाखो लोकांपर्यंत पोहोचले, पूरक पोषण आणि आरोग्य शिक्षण प्रदान करून आरोग्य-संबंधित दारिद्र्य आणि भुकेच्या कारणांवर लक्ष केंद्रित केले.

➤ **आव्हाने:** निधीची अपुरी उपलब्धता, असमान अंमलबजावणी आणि प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची कमतरता.

- **एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) (Integrated Child Development Services - ICDS):**

➤ **उद्दिष्ट:** ६ वर्षांखालील बालके आणि गर्भवती/स्तनदा महिलांना पूरक पोषण, आरोग्य तपासणी आणि पूर्व-शालेय शिक्षण प्रदान करणे.

➤ **परिणाम:** १० कोटींहून अधिक लाभार्थ्यांना समाविष्ट करते, बालकांमधील कमी वजनाचे प्रमाण (३२%, NFHS-५) कमी करते आणि बालपणीच्या विकासाला (early childhood development) आधार देते.

➤ **आव्हाने:** खराब पायाभूत सुविधा, अन्नाचा अनियमित पुरवठा आणि ग्रामीण भागात कर्मचारी वर्गाची कमतरता.

- **माध्यान्ह भोजन योजना (MDM) (Mid-Day Meal Scheme - MDM):**

➤ **उद्दिष्ट:** पोषण आणि शाळेतील उपस्थिती सुधारण्यासाठी शालेय मुलांना मोफत भोजन प्रदान करणे, ज्यामुळे भूक आणि शिक्षणाचे अडथळे दूर होतात.

➤ **परिणाम:** दररोज १२ कोटींहून अधिक मुलांना भोजन पुरवते, बालकांमधील कृशता कमी करते आणि गरिबांमध्ये नावनोंदणी (enrollment) वाढवते.

➤ **आव्हाने:** जेवणाच्या गुणवत्तेत सातत्य नसणे, स्वच्छतेच्या समस्या आणि शाळा बंद असताना व्यत्यय.

4. **कृषी आणि अन्न पुरवठा वृद्धी (Agricultural and Food Supply Enhancement)**

- **प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना (PMKSY) (Pradhan Mantri Krishi Sinchayee Yojana - PMKSY):**

- **उद्दिष्ट:** सिंचन आणि कृषी उत्पादकता सुधारणे, जेणेकरून अन्न उपलब्धता सुनिश्चित होइल आणि भूक कमी होइल.
- **परिणाम:** २० लाख हेक्टरहून अधिक क्षेत्रासाठी सिंचन सुविधा वाढवली, ज्यामुळे अन्नधान्य उत्पादनाला (३३० दशलक्ष टन, २०२२-२३) आधार मिळाला.
- **आव्हाने:** अंमलबजावणीतील मंद गती आणि मान्सूनवरील अवलंबित्व.

- **राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान (NFSM) (National Food Security Mission - NFSM):**
  - **उद्दिष्ट:** तांदूळ, गहू, कडधान्ये आणि भरड धान्याचे उत्पादन वाढवणे, जेणेकरून गरिबांसाठी अन्नाची परवड वाढेल.
  - **परिणाम:** कडधान्य उत्पादनात २०% वाढ (२०१६-२३) झाली, ज्यामुळे प्रथिनयुक्त अन्नाची उपलब्धता सुधारली.
  - **आव्हाने:** खराब साठवणूक आणि पायाभूत सुविधांमुळे काढणीपश्चात नुकसान (काही पिकांसाठी ४०%) होते.
- **प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) (Pradhan Mantri Kisan Samman Nidhi - PM-KISAN):**
  - **उद्दिष्ट:** लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांना वार्षिक ₹६,००० प्रदान करणे, ज्यामुळे कृषी कुटुंबांची अन्न सुरक्षा आणि उत्पन्न वाढेल.
  - **परिणाम:** ११ कोटींहून अधिक शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचले, ज्यामुळे अन्न उपलब्धता आणि ग्रामीण उत्पन्न वाढले.
  - **आव्हाने:** भूमिहीन कृषी कामगारांना वगळले जाते, जो एक अत्यंत अन्न-असुरक्षित गट आहे.

5. **पोषण आणि दारिद्र्य कमी करण्यासाठी आरोग्य आणि स्वच्छता (Health and Sanitation for Nutrition and Poverty Reduction)**

- **आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (PMJAY) (Ayushman Bharat - Pradhan Mantri Jan Arogya Yojana - PMJAY):**
  - **उद्दिष्ट:** ५० कोटींहून अधिक लोकांना दरवर्षी प्रति कुटुंब ₹५ लाखांपर्यंत रुग्णालयात दाखल करण्यासाठी सुविधा प्रदान करणे, ज्यामुळे आरोग्य-संबंधित दारिद्र्य आणि भूक टाळता येते.
  - **परिणाम:** २०२३ पर्यंत ६ कोटींहून अधिक रुग्णालयात दाखल झालेल्यांना समाविष्ट केले, ज्यामुळे दारिद्र्य वाढवणारे खिशातून होणारे आरोग्य खर्च (out-of-pocket healthcare costs) कमी झाले.
  - **आव्हाने:** बाह्यरुग्ण सेवेची (outpatient care) मर्यादित उपलब्धता आणि ग्रामीण आरोग्य सेवा पायाभूत सुविधांची अपुरीता.
- **राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM) (National Health Mission - NHM):**
  - **उद्दिष्ट:** माता आणि बाल आरोग्य सुधारणे, दारिद्र्याशी संबंधित कुपोषण आणि ॲनिमियावर लक्ष केंद्रित करणे.
  - **परिणाम:** पाच वर्षांखालील मृत्यूदर २.९% पर्यंत कमी झाला (GHI २०२४), ज्यामुळे आर्थिक उत्पादकतेला आधार मिळाला.
  - **आव्हाने:** आरोग्य कर्मचाऱ्यांची कमतरता आणि दुर्गम भागांमध्ये असमान उपलब्धता.
- **स्वच्छ भारत अभियान (Swachh Bharat Mission):**
  - **उद्दिष्ट:** स्वच्छता आणि स्वच्छ पाण्याची उपलब्धता सुनिश्चित करणे, ज्यामुळे पोषण शोषणाला (nutrition uptake) बाधा आणणारे आणि दारिद्र्य वाढवणारे रोग कमी होतील.
  - **परिणाम:** २०१९ पर्यंत ग्रामीण भागांना १००% हागणदारीमुक्त (open defecation-free) दर्जा प्राप्त झाला, ज्यामुळे पोषण शोषण आणि आरोग्य परिणाम सुधारले.
  - **आव्हाने:** सुविधांची देखभाल आणि काही प्रदेशांमध्ये पाण्याची कमतरता.

6. **शिक्षण आणि कौशल्य विकास (Education and Skill Development)**

- **समग्र शिक्षा अभियान (Samagra Shiksha Abhiyan):**

- **उद्दिष्ट:** मानवी भांडवल (human capital) सुधारून दारिद्र्य-भूक चक्र तोडण्यासाठी ६-१४ वयोगटातील मुलांना मोफत शिक्षण प्रदान करणे.
- **परिणाम:** नावनोंदणी वाढली आणि बहुआयामी दारिद्र्य २४.८५% (२०१५-१६) वरून १४.९६% (२०१९-२१) पर्यंत कमी झाले.
- **आव्हाने:** ग्रामीण भागात खराब पायाभूत सुविधा आणि शिक्षकांची कमतरता.

- **प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना (PMKVY) (Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana - PMKVY):**
  - **उद्दिष्ट:** तरुणांना रोजगारक्षमता आणि अन्न उपलब्धतेसाठी उत्पन्न सुधारण्यासाठी कौशल्य प्रशिक्षण (skill training) प्रदान करणे.
  - **परिणाम:** २०२३ पर्यंत १.४ कोटींहून अधिक तरुणांना प्रशिक्षित केले, ज्यामुळे शहरी आणि ग्रामीण उपजीविकांना आधार मिळाला.
  - **आव्हाने:** कौशल्ये आणि बाजारपेठेतील मागणी यांच्यात जुळणी नसणे आणि उपेक्षित गटांपर्यंत मर्यादित पोहोच.

7. गृहनिर्माण आणि आर्थिक समावेशन (Housing and Financial Inclusion)

- **प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY) (Pradhan Mantri Awas Yojana - PMAY):**
  - **उद्दिष्ट:** शहरी आणि ग्रामीण गरिबांना परवडणारी घरे उपलब्ध करून देऊन जीवनमान सुधारणे.
  - **परिणाम:** २०२३ पर्यंत ४ कोटींहून अधिक घरांचे बांधकाम झाले, ज्यामुळे अपुरे गृहनिर्माण (inadequate housing) यासारखे बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशक (multidimensional poverty indicators) कमी झाले.
  - **आव्हाने:** बांधकामातील विलंब, जमीन अधिग्रहणाचे मुद्दे आणि शहरी-ग्रामीण विषमता (urban-rural disparities).
- **प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY) (Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana - PMJDY):**
  - **उद्दिष्ट:** गरिबांसाठी बँक खाती, कर्ज आणि विमा यांद्वारे आर्थिक समावेशन (financial inclusion) वाढवणे.
  - **परिणाम:** २०२३ पर्यंत ५० कोटींहून अधिक खाती उघडली गेली, ज्यामुळे ३४ लाख कोटी रुपयांच्या थेट लाभ हस्तांतरणास (direct benefit transfers - DBTs) मदत झाली आणि दारिद्र्य व भूक कमी करण्यात हातभार लागला.
  - **आव्हाने:** कमी आर्थिक साक्षरता (financial literacy) आणि सर्वात गरिबांसाठी मर्यादित कर्ज उपलब्धता.

केस स्टडीज:

- चीनची ग्रामीण विकास धोरणेः चीनच्या दारिद्र्य कमी करण्याच्या यशाचे श्रेय सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास धोरणांना दिले जाते. पायाभूत सुविधा, कृषी संशोधन आणि लक्ष्यित दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांमधील गुंतवणुकीने कोट्यवधी लोकांना अत्यंत गरिबीतून बाहेर काढले आहे, जे एकात्मिक, दीर्घकालीन नियोजनाची परिणामकारकता दर्शवते.
- ग्रामीण बँक, बांगलादेशः मुहम्मद युनुस यांनी स्थापन केलेल्या ग्रामीण बँकेने ग्रामीण उद्योजकांना, विशेषतः महिलांना, अल्प कर्जासह सक्षम करण्यासाठी सूक्ष्म वित्तपुरवठ्याचा पुढाकार घेतला. या दृष्टिकोनामुळे कोट्यवधी लोकांना दारिद्र्यातून बाहेर काढण्यात आले असून तळागाळातील अर्थव्यवस्थांवर आर्थिक समावेशाचा परिवर्तनात्मक परिणाम दिसून येतो.
- केरळचे सामाजिक विकास मॉडेल, भारतः उच्च साक्षरता दर, आरोग्य सेवा उपलब्धता आणि महिला सक्षमीकरणासह सामाजिक विकासावर केरळने दिलेल्या भरामुळे गरिबीत लक्षणीय घट झाली आहे. सामाजिक निर्देशकांप्रती राज्याची बांधिलकी निव्वळ आर्थिक उपायांच्या पलीकडे सर्वांगीण दृष्टिकोनाचे महत्त्व दर्शवते.
- अमूलचे सहकारी दुग्ध मॉडेलः-1946 मध्ये सुरू करण्यात आलेले अमूलचे सहकारी मॉडेल, सहकारी संस्थांद्वारे सामूहिक मालकी आणि योग्य किंमत वाढवून स्थानिक शेतकऱ्यांना सक्षम करते. हा तळागाळापर्यंत पोहोचण्याचा दृष्टीकोन केवळ दर्जेदार दुग्ध उत्पादन सुनिश्चित करत नाही तर ग्रामीण समुदायांचे लक्षणीय उत्थान देखील करतो, स्थिर उत्पन्नाचा स्रोत आणि सुधारित जीवनमान प्रदान करून दारिद्र्य निर्मूलनात थेट योगदान देतो. तांत्रिक नवकल्पना आणि प्रभावी ब्रँडिंगद्वारे, शाश्वत दारिद्र्य निर्मूलनासाठी समुदाय-चालित उपक्रम कशा

प्रकारे उपयुक्त ठरू शकतात याचे अमूल उदाहरण देते.

- **पर्यटन-लक्ष्यित दारिद्र्य निर्मूलन; -(दक्षिण शांक्सी प्रांतातील चीनमधील हानझोंग शहर):** पर्यटनाद्वारे दारिद्र्य निर्मूलन हा चीनसाठी लक्ष्यित दारिद्र्य निर्मूलन साध्य करण्याचा आणि दारिद्र्य निर्मूलनाची लढाइ जिंकण्याचा एक महत्त्वाचा मार्ग आहे. या प्रदेशाने त्याच्या नैसर्गिक, मानवनिर्मित आणि सांस्कृतिक देणग्यांमुळे पर्यटनात प्रचंड प्रगती दर्शविली आहे, ज्यामुळे पर्यटनाच्या कार्यक्षम आणि शाश्वत विकासाला प्रोत्साहन देऊन सर्वसमावेशक मार्गाने गरिबीपासून मुक्तता मिळते.

मूल्यवर्धन (Value Addition)

महत्त्वाची मराठी संज्ञा (Keywords in Marathi)

- **Poverty:** दारिद्र्य
- **Absolute poverty:** निरपेक्ष दारिद्र्य
- **Relative poverty:** सापेक्ष दारिद्र्य
- **Multidimensional poverty:** बहुआयामी दारिद्र्य
- **Poverty line:** दारिद्र्य रेषा
- **Consumption expenditure:** उपभोग खर्च
- **Malnutrition:** कुपोषण
- **Hunger:** भूक
- **Unemployment:** बेरोजगारी
- **Underemployment:** अल्प-रोजगार
- **Landlessness:** भूमिहीनता
- **Regional disparity:** प्रादेशिक विषमता
- **Social exclusion:** सामाजिक बहिष्कार
- **Gender inequality:** लैंगिक असमानता
- **Rural poverty:** ग्रामीण दारिद्र्य
- **Urban poverty:** शहरी दारिद्र्य
- **Chronic poverty:** दीर्घकालीन दारिद्र्य
- **Transient poverty:** तात्पुरते दारिद्र्य
- **Health deprivation:** आरोग्य वंचना
- **Education deprivation:** शिक्षण वंचना
- **Slums:** झोपडपट्ट्या
- **Food security:** अन्न सुरक्षा
- **Skill development:** कौशल्य विकास
- **Social security:** सामाजिक सुरक्षा
- **Inclusive development:** समावेशक विकास

यूपीएससी मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न (UPSC Mains Practice Questions)

1. भारतातील दारिद्र्य (poverty) हे प्रामुख्याने वंचनेचा परिणाम आहे की कमी आर्थिक वाढीचा परिणाम आहे, याचे चिकित्सक परीक्षण (critically examine) करा.
2. दारिद्र्याच्या बहुआयामी स्वरूपाची चर्चा करा आणि शाश्वत विकास ध्येये साध्य करण्यासाठी त्याचे काय परिणाम आहेत हे स्पष्ट करा.
3. भारतातील दारिद्र्य पातळीतील ग्रामीण-शहरी विषमतेचे भारताच्या विकास नियोजनावर होणारे परिणाम विश्लेषण करा.
4. हवामान बदल सीमांत शेतकऱ्यांमधील दारिद्र्य कसे वाढवतो याची चर्चा करा.
5. भारतातील दारिद्र्याच्या लैंगिक आयामांचे विश्लेषण करा आणि त्यावर उपाययोजना सुचवा.

संक्षिप्त रूपे (Acronyms)

भारतातील दारिद्र्याचे स्वरूप आणि प्रकार (Nature and Types of Poverty in India)

संक्षिप्त रूप: ह्युमन फेस (HUMAN FACE)

- भारतातील दारिद्र्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये आणि प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत:
- **H:** छुपे दारिद्र्य (Hidden poverty): (अल्प-रोजगार, असंघटित क्षेत्रातील कामगार)
- **U:** शहरी दारिद्र्य (Urban poverty): (झोपडपट्ट्या, अनौपचारिक वस्त्या)
- **M:** बहुआयामी दारिद्र्य (Multidimensional poverty): (शिक्षण, आरोग्य, जीवनमान)
- **A:** निरपेक्ष दारिद्र्य (Absolute poverty): (किमान जीवनमानाखालील स्थिती)
- **N:** पोषण दारिद्र्य (Nutritional poverty): (कुपोषण, भूक)
- **F:** महिला दारिद्र्य (Female poverty): (दारिद्र्याचे स्त्रीकरण)
- **A:** मालमत्ता-आधारित दारिद्र्य (Asset-based poverty): (जमीन, उत्पादक मालमत्तेचा अभाव)
- **C:** दीर्घकालीन दारिद्र्य (Chronic poverty): (पिढ्यानपिढ्या चालणारे, सातत्यपूर्ण)
- **E:** बहिष्करण-आधारित दारिद्र्य (Exclusion-based poverty): (अनुसूचित जाती/जमाती, अल्पसंख्याक, दिव्यांग)

दारिद्र्याची कारणे (Causes of Poverty)

संक्षिप्त रूप: लॅक रूट्स (LACK ROOTS)

- दारिद्र्याची प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे आहेत:
- **L:** शेतीत कमी उत्पादकता (Low productivity in agriculture)
- **A:** मालमत्तेतील असमानता (Asset inequality): (जमीन, कर्ज, कौशल्ये)
- **C:** वसाहतवादी वारसा आणि एतिहासिक घटक (Colonial legacy and historical factors)
- **K:** ज्ञान आणि शिक्षणामध्ये कमतरता (Knowledge and education deficits)
- **R:** प्रादेशिक विषमता (Regional disparities)
- **O:** असंघटित क्षेत्रावरील जास्त अवलंबित्व (Overdependence on informal sector)
- **O:** कालबाह्य सामाजिक नियम (Outdated social norms): (जात, लिंग आधारित अडथळे)

- **T:** तांत्रिक मागासलेपणा (Technological backwardness)
- **S:** संरचनात्मक बेरोजगारी (Structural unemployment)

दारिद्र्याशी संबंधित विकासात्मक मुद्दे (Developmental Issues Linked to Poverty)

संक्षिप्त रूप: गॅप्स वायडन (GAPS WIDEN)

- दारिद्र्यामुळे निर्माण होणारे प्रमुख विकासात्मक मुद्दे खालीलप्रमाणे आहेत:
- **G:** लैंगिक असमानता आणि महिलांचा कमी सहभाग (Gender inequality and low women's participation)
- **A:** आरोग्य आणि शिक्षण सेवांची उपलब्धता (Access to health and education services)
- **P:** निकृष्ट पायाभूत सुविधा (Poor infrastructure): (रस्ते, वीज, गृहनिर्माण)
- **S:** असुरक्षित गटांचे सामाजिक बहिष्कार (Social exclusion of vulnerable groups)
- **W:** कमकुवत मानवी भांडवल निर्मिती (Weak human capital formation)
- **I:** उत्पन्न असमानता वाढत आहे (Income inequality rising)
- **D:** विपरित स्थलांतर आणि शहरी झोपडपट्ट्या (Distress migration and urban slums)
- **E:** पर्यावरणीय ऱ्हास आणि संसाधनांचा ऱ्हास (Environmental degradation and resource depletion)
- **N:** पोषण असुरक्षितता (Nutritional insecurity)

07

शहरीकरण, त्यांच्या समस्या आणि उपाय

Urbanization, Their Problems and Their Remedies

प्रस्तावना (Introduction)

शहरीकरण (Urbanization) म्हणजे ग्रामीण लोकसंख्येचे शहरी भागात स्थलांतरित होण्याची प्रक्रिया, ज्यामुळे लोकसंख्याशास्त्रीय, आर्थिक आणि सामाजिक परिदृश्यांमध्ये बदल होतात. भारतात, शहरीकरण हे आर्थिक वाढ आणि आधुनिकीकरण या दोहोंचे सूचक आणि चालक आहे, जे उपजीविका, आकांक्षा आणि जीवनशैलीतील बदलांना प्रतिबिंबित करते.

२०११ च्या जनगणनेनुसार, भारताची सुमारे ३१% लोकसंख्या शहरी भागात राहते आणि २०२५ पर्यंत हा वाटा ४०% पेक्षा जास्त वाढण्याचा अंदाज आहे (संयुक्त राष्ट्र जागतिक शहरीकरण शक्यता). जलद शहरी वाढीमुळे नवीन संधी निर्माण झाल्या आहेत — औद्योगिक विस्तार, तांत्रिक केंद्रे आणि एक गतिमान सेवा क्षेत्र — तरीही यामुळे असमानता, पर्यावरणीय ऱ्हास आणि पायाभूत सुविधांवरील ताण वाढला आहे.

भारतीय शहरीकरणाची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Indian Urbanization)

- **असमान आणि अविकसित वाढ (Lopsided and uneven growth):**
  - भारतातील शहरीकरण काही मोठ्या शहरांमध्ये आणि मेट्रो प्रदेशांमध्ये अत्यंत केंद्रित आहे.
  - **उदाहरण:** मुंबइ, दिल्ली, बेंगळूरु आणि चेन्नइ शहरी अर्थव्यवस्था आणि लोकसंख्येचा मोठा वाटा उचलतात, तर अनेक लहान शहरे अविकसित राहिली आहेत.
- **महानगर वर्चस्व आणि मोठ्या शहरांचा उदय (Metropolitan dominance and rise of mega-cities):**
  - १ दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या शहरांची संख्या १९९१ मधील २३ वरून २०११ मध्ये ५३ पर्यंत वाढली आहे.
  - **उदाहरण:** दिल्ली एनसीआर (NCR) ३० दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्येसह जगातील सर्वात मोठ्या शहरी समूहांपैकी (urban agglomerations) एक बनले आहे.
- **टीअर-२ आणि टीअर-३ शहरांचा उदय (Emergence of Tier-2 and Tier-3 cities):**
  - अलीकडील कल पुणे, लखनऊ, जयपूर, कोइम्बतूर आणि इंदूर यांसारख्या मध्यम आकाराच्या शहरांमध्ये वाढ दर्शवतात, जे माहिती तंत्रज्ञान (IT), उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रांमुळे घडत आहे.
- **स्थलांतर-प्रेरित शहरीकरण (Migration-driven urbanization):**
  - अनेक पाश्चात्त्य देशांमध्ये शहरीकरण औद्योगिकीकरणामुळे झाले, याउलट भारतात, ग्रामीण-ते-शहरी स्थलांतर (शेतीतील संकट आणि प्रतिकूल घटकांमुळे (push factors)) हे एक प्रमुख कारण आहे.
  - **उदाहरण:** बिहार आणि ओडिशासारख्या पूर्वेकडील राज्यांतून दिल्ली आणि मुंबइसारख्या शहरांकडे होणारे हंगामी स्थलांतर.
- **असंघटित अर्थव्यवस्थेचे प्राबल्य (Predominance of informal economy):**
  - शहरी कामगारांचा मोठा भाग अनौपचारिक (informal), असुरक्षित, कमी-वेतनावर आणि सामाजिक संरक्षण नसलेल्या नोकऱ्यांमध्ये गुंतलेला आहे.
  - **उदाहरण:** रस्त्यावरील विक्रेते, बांधकाम मजूर, घरगुती कामगार, गिग इकॉनॉमी (gig economy) कामगार.
- **शहरी दारिद्र्य आणि झोपडपट्ट्यांची वाढ (Urban poverty and slum proliferation):**
  - जवळपास २४% शहरी कुटुंबे झोपडपट्ट्यांमध्ये किंवा अनौपचारिक वस्त्यांमध्ये राहतात (जनगणना २०११), ज्यांची वैशिष्ट्ये

म्हणजे अपुरे गृहनिर्माण, खराब स्वच्छता आणि मूलभूत सेवांचा अभाव.

- **भौगोलिक आणि सामाजिक असमानता (Spatial and social inequality):**
  - श्रीमंत गेटेड कम्युनिटीज (gated communities) आणि उपेक्षित वस्त्यांमध्ये तीव्र विरोधाभास अस्तित्वात आहेत.
  - **उदाहरण:** गुरुग्राम आणि मुंबइसारख्या शहरांमध्ये, उच्च श्रेणीतील अपार्टमेंट्स मोठ्या झोपडपट्टी समूहांसोबत अस्तित्वात आहेत.
- **लिंग-आधारित शहरी अनुभव (Gendered urban experience):**
  - छेडछाडीच्या धोक्यांमुळे आणि लिंग-संवेदनशील पायाभूत सुविधांच्या अभावामुळे शहरी जागा अनेकदा महिलांसाठी असुरक्षित आणि बहिष्कृत (exclusionary) राहतात.
  - **उदाहरण:** सुरक्षित सार्वजनिक वाहतुकीच्या मर्यादित उपलब्धतेमुळे महिलांची गतिशीलता आणि कार्यबलातील सहभाग प्रतिबंधित होतो.
- **पर्यावरणीय ताण आणि पायाभूत सुविधांची कमतरता (Environmental stress and infrastructure deficits):**
  - जलद शहरी विस्तारामुळे गर्दी, प्रदूषण, कचरा व्यवस्थापन संकटे आणि हिरव्यागार जागांचा ऱ्हास झाला आहे.
  - **उदाहरण:** दिल्लीतील तीव्र वायू प्रदूषण संकट; तलाव आणि पाणथळ जागांवर अतिक्रमण केल्यामुळे बेंगळूरुमध्ये पूर.
- **सांस्कृतिक बहुलता आणि वैश्विकता (Cultural pluralism and cosmopolitanism):**
  - शहरे विविध भाषिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक गटांचे मेल्टिंग पॉट (melting pots) बनले आहेत, ज्यामुळे समृद्ध सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि सामाजिक तणाव दोन्ही निर्माण झाले आहेत.

भारतातील शहरीकरणाची कारणे (Causes of Urbanization in India)

भारतातील शहरीकरण हे ग्रामीण भागातील ढकलणारे घटक (rural push factors) आणि शहरी भागातील खेचणारे घटक (urban pull factors) यांच्या संयोगातून घडते, तसेच आर्थिक आणि धोरणात्मक बदलांमुळे ते गतिमान होते.

ग्रामीण भागातील ढकलणारे घटक (Rural Push Factors)

- **कृषी संकट आणि शेती उत्पन्नात घट (Agrarian distress and decline in farm incomes):**
  - शेतीचे लहान तुकड्यांमध्ये विभाजन, स्थिर कृषी उत्पादकता आणि वारंवार होणारे पीक नुकसान यामुळे ग्रामीण लोकसंख्या शहरांमध्ये चांगल्या उपजीविकेच्या शोधात स्थलांतरित होते.
  - **उदाहरण:** महाराष्ट्र आणि आंध्र प्रदेशातील दुष्काळग्रस्त भागांतील शेतकरी मुंबइ आणि हैदराबादला स्थलांतरित होतात.
- **ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधींचा अभाव (Lack of rural employment opportunities):**
  - मर्यादित बिगर-शेती कामाचे पर्याय आणि शेतीत असलेली प्रच्छन्न बेरोजगारी (disguised unemployment) यामुळे ग्रामीण तरुणांना शहरी केंद्रांकडे स्थलांतर करण्यास भाग पाडले जाते.
- **अपुऱ्या ग्रामीण पायाभूत सुविधा आणि सेवा (Inadequate rural infrastructure and services):**
  - गावांमध्ये खराब आरोग्य सेवा, शिक्षण आणि स्वच्छतेच्या सुविधांमुळे कुटुंबे चांगल्या जीवनमानासाठी शहरांकडे जातात.

शहरी भागातील खेचणारे घटक (Urban Pull Factors)

- **उत्तम रोजगाराच्या संधी (Better employment opportunities):**
  - शहरे उत्पादन, बांधकाम, सेवा आणि गिग इकॉनॉमी (gig economy) मध्ये विविध प्रकारच्या नोकऱ्या देतात, ज्यामुळे ग्रामीण स्थलांतरित आकर्षित होतात.

- **उदाहरण:** दिल्ली, बेंगळूरु आणि मुंबइतील बांधकाम आणि सेवा क्षेत्रातील नोकऱ्या.

- **दर्जेदार शिक्षण आणि आरोग्य सेवांची उपलब्धता (Access to quality education and healthcare):**
  - प्रतिष्ठित शाळा, महाविद्यालये आणि प्रगत वैद्यकीय सुविधांची उपलब्धता कुटुंबांना शहरी भागांकडे खेचते.
- **उच्च जीवनमान आणि आकांक्षा (Higher standards of living and aspirations):**
  - शहरी केंद्रे आधुनिक जीवनशैली, उत्तम सुविधा आणि अधिक सामाजिक गतिशीलतेचे प्रतीक आहेत, ज्यामुळे आकांक्षा-प्रेरित स्थलांतर वाढते.

आर्थिक संरचनात्मक बदल (Economic Structural Changes)

- **सेवा आणि आयटी क्षेत्राची वाढ (Growth of service and IT sectors):**
  - माहिती तंत्रज्ञान (IT), वित्त, किरकोळ व्यापार (retail), आदरातिथ्य (hospitality) आणि इतर सेवा क्षेत्रांच्या जलद विस्तारामुळे शहरी रोजगार बाजारपेठा केंद्रित झाल्या आहेत.
  - **उदाहरण:** बेंगळूरु, हैदराबाद, पुणे आणि गुरुग्राममध्ये आयटी केंद्रांचा उदय.
- **औद्योगिकीकरण आणि उदारीकरण (Industrialization and liberalization):**
  - १९९१ नंतरच्या आर्थिक सुधारणांनी खाजगी क्षेत्राची वाढ आणि परदेशी गुंतवणुकीला गती दिली, ज्यामुळे शहरी औद्योगिक कॉरिडॉर आणि विशेष आर्थिक क्षेत्रे (SEZs - Special Economic Zones) विकसित झाली.
- **शहर-केंद्रित पायाभूत सुविधा आणि गुंतवणूक (Urban-centric infrastructure and investments):**
  - मोठे-मोठे पायाभूत सुविधा प्रकल्प आणि शहर-केंद्रित विकास धोरणे शहरांवर आधारित आर्थिक वाढीला बळकटी देतात.
  - **उदाहरण:** स्मार्ट सिटीज मिशन (Smart Cities Mission), मेट्रो रेल प्रकल्प, औद्योगिक कॉरिडॉर.

जागतिकीकरण आणि आर्थिक सुधारणांमुळे स्थलांतर (Migration Due to Globalization and Economic Reforms)

- **जागतिक बाजारपेठांशी वाढलेले एकीकरण (Increased integration with global markets):**
  - शहरी क्षेत्रे निर्यात-केंद्रित उद्योग आणि जागतिक सेवा आउटसोर्सिंगचे (outsourcing) केंद्र बनली आहेत, ज्यामुळे कामगार आणि प्रतिभावान व्यक्ती आकर्षित होतात.
- **सांस्कृतिक संपर्क आणि ग्राहकवाद (Cultural exposure and consumerism):**
  - जागतिक माध्यम आणि दळणवळण नेटवर्कने आकांक्षांना आकार दिला आहे, ज्यामुळे आधुनिक जीवनशैलीसाठी शहरी "जागतिक" जागांकडे स्थलांतर करण्यास प्रोत्साहन मिळते.

शहरीकरणाचे सकारात्मक परिणाम (Positive Impacts of Urbanization)

- **आर्थिक गतिमानता आणि विविधीकरण (Economic Dynamism and Diversification)**
  - शहरीकरणामुळे जलद आर्थिक वाढ होते, ज्यामुळे शहरे उद्योग, सेवा आणि नवोपक्रमाची (innovation) केंद्रे बनतात.
  - पारंपारिक शेतीमधून उत्पादन, माहिती तंत्रज्ञान, वित्त, किरकोळ व्यापार आणि सर्जनशील उद्योगांमध्ये विविधीकरण झाल्याने एकूण आर्थिक लवचिकता (resilience) वाढते.
  - **उदाहरण:** मुंबइ भारताची आर्थिक राजधानी म्हणून; बेंगळूरु एक जागतिक आयटी आणि स्टार्ट-अप (start-up) केंद्र म्हणून.
- **नवीन रोजगाराच्या संधींचा उदय (Emergence of New Employment Avenues)**
  - औपचारिक (formal) आणि असंघटित (informal) क्षेत्रांच्या विस्तारामुळे ग्रामीण स्थलांतरित आणि शहरी रहिवाशांसाठी विविध रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात.

- माहिती तंत्रज्ञान सेवा, इ-कॉमर्स, आदरातिथ्य, गिग इकॉनॉमी आणि सर्जनशील उद्योगांसारख्या नवीन क्षेत्रांच्या वाढीमुळे तरुण आणि कुशल कामगारांना सक्षम केले जाते.
- **उदाहरण:** महानगर क्षेत्रांमध्ये ॲप-आधारित गिग नोकऱ्यांचा उदय (उदा. डिलिव्हरी पार्टनर, राइड-शेअरिंग चालक).

- **पायाभूत सुविधा विकास आणि आधुनिकीकरण (Infrastructure Development and Modernization)**
    - शहरीकरणामुळे वाहतूक नेटवर्क, गृहनिर्माण, पाणी पुरवठा, स्वच्छता, ऊर्जा प्रणाली आणि दळणवळण तंत्रज्ञानामध्ये गुंतवणूक वाढते.
    - मेट्रो प्रणाली, स्मार्ट रस्ते, शहरी उड्डाणपूल आणि सुधारित विमानतळांची निर्मिती होते, ज्यामुळे शहरांचे स्वरूप बदलते.
    - **उदाहरण:** दिल्ली मेट्रो शहरी गतिशीलतेचा कणा बनली आहे, ज्यामुळे प्रवासाचा वेळ आणि उत्सर्जन कमी झाले आहे.
- **अधिक सामाजिक आणि सांस्कृतिक संवाद (Greater Social and Cultural Interaction)**
    - शहरे संस्कृतीचे मेल्टिंग पॉट्स (melting pots) म्हणून कार्य करतात, ज्यामुळे बहुलता (pluralism), नवोपक्रम आणि वैश्विक जीवनशैली वाढते.
    - विविध कल्पना आणि पद्धतींच्या संपर्कात आल्याने सहिष्णुता (tolerance) आणि सामाजिक गतिशीलता वाढते.
    - **उदाहरण:** मुंबइतील गणेश चतुर्थी आणि दिल्लीतील दुर्गा पूजा हे सण प्रादेशिक सीमांच्या पलीकडील विविध समुदायांकडून साजरे केले जातात.
- **सेवांपर्यंत सुधारित पोहोच (Improved Access to Services)**
    - ग्रामीण भागांच्या तुलनेत शहरी रहिवाशांना शिक्षण, आरोग्य सेवा, बँकिंग आणि दळणवळण सेवांपर्यंत अधिक चांगली पोहोच असते.
    - मानवी भांडवल विकासाला सुलभ करते आणि जीवनमानाची गुणवत्ता वाढवते.
    - **उदाहरण:** दिल्लीतील एम्स (AIIMS) सारखी शीर्ष रुग्णालये आणि शहरी केंद्रांमध्ये आयआयटी (IITs) आणि आयआयएम (IIMs) सारख्या शैक्षणिक संस्थांची उपस्थिती.
- **तांत्रिक आणि सामाजिक नवोपक्रमासाठी उत्प्रेरक (Catalyst for Technological and Social Innovation)**
    - शहरी वातावरण प्रशासन, सेवा वितरण आणि तंत्रज्ञान स्वीकारण्यामध्ये प्रयोग करण्यास प्रोत्साहित करते.
    - **उदाहरण:** कचरा व्यवस्थापन, वाहतूक नियंत्रण आणि सार्वजनिक सेवांसाठी डिजिटल सोल्युशन्स समाकलित करणारे स्मार्ट सिटी प्रकल्प.

■ जलद शहरीकरणामुळे उद्भवणाऱ्या सामाजिक समस्या (Social Problems Originating from Rapid Urbanization)

भारतातील जलद शहरीकरणाने आर्थिक प्रगती साधली असली तरी, यामुळे अनेक गंभीर सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत, ज्यांचा परिणाम शहरांमधील जीवनाच्या गुणवत्तेवर होतो.

- **झोपडपट्ट्या आणि अनौपचारिक वस्त्यांची वाढ (Proliferation of Slums and Informal Settlements)**
    - जलद स्थलांतर आणि घरांच्या परवडणाऱ्या दराच्या अभावामुळे गरीब स्थलांतरित झोपडपट्ट्या आणि बेकायदेशीर वस्त्यांमध्ये ढकलले जातात.
    - झोपडपट्ट्यांमध्ये स्वच्छ पाणी, स्वच्छता, कचरा विल्हेवाट, वीज आणि सुरक्षित जमिनीचा हक्क यांसारख्या मूलभूत सुविधांचा अभाव असतो.
    - झोपडपट्ट्यांमधील अति गर्दीमुळे (overcrowding) आरोग्याचे धोके, संसर्गजन्य रोग आणि आपत्त्यांना (उदा. पूर, आग) असुरक्षितता वाढते.

- ➤ **उदाहरण:** मुंबइतील धारावी (Dharavi), आशियातील सर्वात मोठी झोपडपट्टी, अत्यंत दाटीवाटीच्या परिस्थितीत सुमारे १ दशलक्ष लोकांना सामावून घेते.

- **वाढती असमानता आणि झोपडपट्टीकरण (Rising Inequality and Ghettoization)**
  - ➤ शहरांमधील आर्थिक वाढीचा फायदा अनेकदा मध्यम आणि उच्च वर्गांना होतो, तर असंघटित कामगार उपेक्षित राहतात.
  - ➤ भौगोलिक विलगीकरण (spatial segregation) तीव्र होते, जिथे आलिशान गेटेड कम्युनिटीज (gated communities) आणि व्यावसायिक जिल्हे झोपडपट्ट्या आणि अनौपचारिक क्षेत्रांच्या शेजारीच अस्तित्वात असतात.
  - ➤ सामाजिक आणि आर्थिक दरी वाढते, ज्यामुळे शहरी गरिबांमध्ये बहिष्कार आणि असंतोष निर्माण होतो.
  - ➤ **उदाहरण:** गुरुग्रामच्या जलद विकासामुळे काचेच्या दर्शनी भागाच्या उंच इमारती आणि स्थलांतरित कामगारांच्या वस्त्यांमध्ये तीव्र विभाजन निर्माण झाले आहे.

- **शहरी गरिबांचे उपेक्षितीकरण आणि विलगीकरण (Marginalization and Segregation of Urban Poor)**
  - ➤ असंघटित कामगारांना सार्वजनिक सेवा, कायदेशीर घरे आणि सामाजिक सुरक्षा मिळवण्यात भेदभावाला सामोरे जावे लागते.
  - ➤ निष्कासन (evictions) आणि झोपडपट्ट्यांच्या तोडफोडीमुळे (slum demolitions) गरिबांना शहराच्या परिघावर ढकलले जाते, ज्यामुळे त्यांचा रोजगार केंद्रांशी संपर्क तुटतो.
  - ➤ राजकीय प्रतिनिधित्वाची मर्यादित उपलब्धता शहरी प्रशासन आणि नियोजनाच्या निर्णयांमध्ये त्यांचा आवाज कमी करते.

- **आरोग्य सेवा आणि शैक्षणिक सुविधांवर ताण (Overburdened Healthcare and Educational Facilities)**
  - ➤ स्थलांतरितांचा ओघ आणि जलद लोकसंख्या वाढ यामुळे सध्याच्या सार्वजनिक आरोग्य आणि शिक्षण पायाभूत सुविधांवर ताण येतो.
  - ➤ यामुळे रुग्णालयांमध्ये अति गर्दी (overcrowded), डॉक्टर आणि आरोग्य कर्मचाऱ्यांची कमतरता आणि शहरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची अपुरी उपलब्धता होते.
  - ➤ शाळांमध्ये उच्च विद्यार्थी-शिक्षक गुणोत्तर, खराब पायाभूत सुविधा आणि झोपडपट्टीतील मुलांमध्ये उच्च गळतीचे प्रमाण (drop-out rates) दिसून येते.
  - ➤ **उदाहरण:** कोविड-१९ दरम्यान, महानगर रुग्णालये पूर्णपणे भरलेली होती, ज्यामुळे पायाभूत सुविधांच्या असुरक्षितता अधोरेखित झाली.

- **गुन्हेगारी आणि सामाजिक तणावात वाढ (Increased Crime and Social Tensions)**
  - ➤ उच्च बेरोजगारी आणि शहरी गरिबांमध्ये सामाजिक सुरक्षा जाळ्यांच्या अभावामुळे लहान गुन्हे (petty crimes) आणि हिंसाचाराला हातभार लागू शकतो.
  - ➤ गृहनिर्माण आणि नोकऱ्यांसारख्या मर्यादित संसाधनांसाठी स्पर्धा जातीय आणि प्रादेशिक तणाव वाढवते.
  - ➤ **उदाहरण:** दिल्ली आणि मुंबइसारख्या मोठ्या शहरांमध्ये चोरी, अंमली पदार्थांचे सेवन आणि टोळी-संबंधित गुन्हेगारीच्या वाढलेल्या घटना नोंदवल्या गेल्या आहेत.

- **जीवनशैलीशी संबंधित रोग आणि मानसिक आरोग्याच्या समस्यांमध्ये वाढ (Rise in Lifestyle Diseases and Mental Health Issues)**
  - ➤ शहरी भागांमध्ये बैठी जीवनशैली (sedentary lifestyles), प्रदूषण आणि प्रक्रिया केलेल्या अन्नाच्या सेवनामुळे मधुमेह, उच्च रक्तदाब, लठ्ठपणा आणि हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी रोगांचा (cardiovascular diseases) धोका वाढतो.
  - ➤ जलद शहरी जीवन, नोकरीची असुरक्षितता आणि सामाजिक एकाकीपणामुळे उच्च तणाव पातळी चिंता आणि नैराश्याला कारणीभूत ठरते.

- **बहुतेक भारतीय शहरांमध्ये मर्यादित मानसिक आरोग्य सेवा या आव्हानांना आणखी वाढवतात.**
- **उदाहरण:** एनसीआरबी (NCRB) डेटा शहरी भागांमध्ये वाढलेला आत्महत्या दर दर्शवतो, जो अनेकदा आर्थिक आणि सामाजिक दबावांशी जोडलेला असतो.

- **लिंग-आधारित आव्हाने:** सुरक्षितता आणि असंघटित क्षेत्रातील शोषण (Gendered Challenges: Safety and Informal Sector Exploitation)
  - सार्वजनिक वाहतूक, रस्त्यांवर आणि कामाच्या ठिकाणी वारंवार होणाऱ्या छेडछाडीमुळे शहरी जागा महिलांसाठी अनेकदा असुरक्षित असतात.
  - महिला असंघटित क्षेत्रातील कामगारांचा (उदा. घरगुती कामगार, विक्रेते) एक महत्त्वाचा वाटा आहेत, ज्यांना अनेकदा सामाजिक संरक्षण आणि योग्य मजुरी मिळत नाही.
  - खराब शहरी पायाभूत सुविधा (प्रकाशाचा अभाव, सार्वजनिक शौचालये) महिलांची गतिशीलता आणि आर्थिक सहभाग प्रतिबंधित करते.
  - **उदाहरण:** असुरक्षित शहरी वातावरणामुळे महिलांचा कमी श्रमशक्ती सहभाग दर (female labor force participation rate) (~२०-२५%) अंशतः दिसून येतो.

■ पर्यावरणीय आणि पायाभूत सुविधांशी संबंधित समस्या (Environmental and Infrastructural Issues)

भारतातील जलद शहरीकरणामुळे अनेक गंभीर पर्यावरणीय आणि पायाभूत सुविधांशी संबंधित आव्हाने निर्माण झाली आहेत, ज्यामुळे शहरांमधील जीवनाच्या गुणवत्तेवर आणि शाश्वततेवर परिणाम होतो.

- **हवा, पाणी आणि भू-प्रदूषण (Air, Water, and Land Pollution)**
  - **हवा प्रदूषण (Air pollution):**
    - वाहनांची उच्च घनता, औद्योगिक उत्सर्जन, बांधकामातील धूळ आणि कचरा जाळल्यामुळे शहरी हवेची गुणवत्ता बिघडते.
    - दिल्ली, मुंबइ आणि कोलकातासारख्या प्रमुख शहरांमध्ये अनेकदा ए.क्यू.आय. (AQI - Air Quality Index) पातळी "गंभीर" श्रेणीत नोंदवली जाते.
    - आरोग्यावर होणारे परिणाम म्हणजे दमा, फुफ्फुसाचे आजार आणि हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी समस्यांमध्ये (cardiovascular problems) वाढ.
  - **पाणी प्रदूषण (Water pollution):**
    - अशुद्ध सांडपाणी आणि औद्योगिक कचरा नद्या आणि तलावांमध्ये सोडल्यामुळे शहरी जलसाठे दूषित होतात.
    - उदाहरण: दिल्लीजवळील यमुना नदीत शहराचे सुमारे ७०% अशुद्ध सांडपाणी सोडले जाते.
  - **जमीन आणि मृदा प्रदूषण (Land and soil pollution):**
    - घनकचरा उघड्यावर टाकल्यामुळे माती आणि भूगर्भातील पाणी दूषित होते.
    - कचराभूमीतून (landfill sites) निघणारे विषारी लिचेट (leachate) आसपासच्या समुदायांसाठी गंभीर आरोग्याचा धोका निर्माण करते.

- **कचरा व्यवस्थापन संकटे (Waste Management Crises)**
  - जलद शहरीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणात घनकचरा निर्माण होतो – संपूर्ण शहरी भारतात दररोज अंदाजे १.५ लाख मेट्रिक टन कचरा निर्माण होतो.
  - अपुरी विलगिकरण (segregation), खराब पुनर्वापर प्रणाली आणि ओव्हरलोड झालेल्या कचराभूमींमुळे हे संकट आणखी

वाढते.

- **उदाहरण:** दिल्लीतील गाझीपूर कचराभूमी, जी १७ मजली इमारतीपेक्षा उंच वाढत आहे, हे या आव्हानाचे प्रतीक आहे.
- असंघटित कचरा वेचणारे (informal waste pickers) अनेकदा सुरक्षा उपकरणांशिवाय काम करतात, ज्यामुळे त्यांना गंभीर आरोग्याचे धोके असतात.

- **वाहतूक कोंडी आणि अपुरी सार्वजनिक वाहतूक (Traffic Congestion and Inadequate Public Transport)**
  - खाजगी वाहनांच्या मालकीमध्ये वाढ आणि खराब नियोजन केलेल्या रस्त्यांमुळे तीव्र वाहतूक कोंडी (traffic jams) आणि प्रवासाचा जास्त वेळ लागतो.
  - वाढलेला जीवाश्म इंधनाचा वापर हवा प्रदूषण आणि हरितगृह वायू उत्सर्जनास (greenhouse gas emissions) वाढवतो.
  - कार्यक्षम, विश्वसनीय आणि परवडणाऱ्या सार्वजनिक वाहतुकीच्या अभावामुळे शहरी गरीब आणि महिलांवर असमानपणे परिणाम होतो.
  - **उदाहरण:** बेंगळूरूमधील प्रवासी दररोज सरासरी २-३ तास वाहतूक कोंडीत अडकतात, ज्यामुळे उत्पादकता आणि मानसिक आरोग्यावर परिणाम होतो.
- **शहरी हिरव्यागार जागांचा ऱ्हास (Depletion of Urban Green Spaces)**
  - काँक्रीटच्या पायाभूत सुविधांच्या विस्तारामुळे उद्याने, पाणथळ जागा, तलाव आणि शहरी जंगलांवर अतिक्रमण होते.
  - हिरव्यागार आवरणाच्या (green cover) नुकसानीमुळे उष्णतेच्या लाटा (heatwaves), पूर आणि हवा प्रदूषणास शहरी प्रतिकारशक्ती कमी होते.
  - **उदाहरण:** बेंगळूरुची तलाव प्रणाली, जी एकेकाळी तिच्या परिसंस्थेचे वैशिष्ट्य होती, तिच्यावर मोठ्या प्रमाणावर अतिक्रमण झाले आहे, ज्यामुळे वारंवार शहरी पूर येतात.
- **पाण्याची टंचाइ आणि अति-उत्खनन (Water Scarcity and Over-extraction)**
  - उच्च शहरी पाण्याच्या मागणीमुळे भूगर्भातील पाण्याचा अति-उत्खनन (over-extraction) होतो आणि स्थानिक जलसाठे कमी होतात.
  - अनेक शहरे दूरच्या पाण्याच्या स्त्रोतांवर अवलंबून असतात, ज्यामुळे प्रादेशिक पर्यावरणीय आणि राजकीय संघर्ष निर्माण होतात.
  - **उदाहरण:** चेन्नइला २०१९ मध्ये "डे झिरो" (Day Zero) चा सामना करावा लागला, जेव्हा प्रमुख जलाशये कोरडी पडली, ज्यामुळे लाखो लोकांना फटका बसला.
- **अपुरे गृहनिर्माण आणि मूलभूत पायाभूत सुविधा (Inadequate Housing and Basic Infrastructure)**
  - परवडणाऱ्या घरांच्या कमतरतेमुळे गरीब स्थलांतरित अनौपचारिक वस्त्या आणि झोपडपट्ट्यांमध्ये ढकलले जातात.
  - खराब स्वच्छता, अनियमित पाणीपुरवठा आणि निचरा प्रणालीच्या अभावामुळे आरोग्यास धोका निर्माण होतो आणि शहरी पूर येतात.
  - **उदाहरण:** मुंबइतील वार्षिक मान्सून पूर अंशतः झोपडपट्ट्यांचे वर्चस्व असलेल्या सखल भागांतील अपुऱ्या निचरा प्रणालीमुळे होतात.
- **शहरी उष्णता बेट प्रभाव (Urban Heat Island Effect)**
  - दाट बांधलेल्या वस्त्या, कमी झाडेझुडपे आणि उष्णता टिकवून ठेवणारे बांधकाम साहित्य यामुळे शहरे आसपासच्या ग्रामीण भागांपेक्षा लक्षणीयरीत्या जास्त गरम होतात.
  - यामुळे असुरक्षित लोकसंख्येसाठी, विशेषतः उन्हाळ्याच्या महिन्यांत आरोग्याचे धोके तीव्र होतात.

उपाय आणि धोरणात्मक हस्तक्षेप (Remedies and Policy Interventions)

भारतातील शहरीकरणाच्या समस्यांवर मात करण्यासाठी आणि शाश्वत शहरी विकास साधण्यासाठी अनेक धोरणात्मक उपाययोजना आणि हस्तक्षेप आवश्यक आहेत.

- **शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सक्षमीकरण आणि सहभागात्मक नियोजन (Strengthening Urban Local Governance and Participatory Planning)**
  - विकेंद्रित निर्णय घेण्याची प्रक्रिया सुनिश्चित करण्यासाठी ७४ व्या घटनादुरुस्तीनुसार शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना (Urban Local Bodies - ULBs) सक्षम करणे.
  - नियोजन आणि देखरेखीत नागरिक गट, रहिवासी कल्याण संघटना आणि उपेक्षित समुदायांना सहभागी करून घेणे.
  - **उदाहरण:** बेंगळूरुमधील प्रभाग समित्या (Ward committees) आणि क्षेत्र सभा (area sabhas) स्थानिक समस्या सोडवण्यासाठी सक्षम करत आहेत.
- **सर्वसमावेशक गृहनिर्माण धोरणे आणि झोपडपट्टी पुनर्वसन (Promoting Inclusive Housing Policies and Slum Rehabilitation)**
  - झोपडपट्ट्यांची वाढ कमी करण्यासाठी प्रधानमंत्री आवास योजना (Pradhan Mantri Awas Yojana - PMAY) सारख्या परवडणाऱ्या गृहनिर्माण योजनांची अंमलबजावणी करणे.
  - सक्तीने होणारे निष्कासन (forced evictions) टाळण्यासाठी आणि समुदाय एकीकरण (community integration) वाढवण्यासाठी सुरक्षित जमिनीच्या हक्कासह जागेवरच झोपडपट्टी पुनर्विकास (in-situ slum redevelopment) स्वीकारणे.
  - स्थलांतरित आणि असंघटित कामगारांसाठी भाड्याच्या घरांना (rental housing) प्रोत्साहन देणे.
  - **उदाहरण:** धारावी पुनर्विकास मॉडेल (आव्हाने असूनही) हे झोपडपट्टी समुदायांना समाकलित करण्याचा एक प्रयत्न आहे.
- **शहरी सार्वजनिक वाहतूक आणि हरित गतिशीलता उपायांमध्ये सुधारणा (Improving Urban Public Transport and Green Mobility Solutions)**
  - मेट्रो रेल, बस रॅपिड ट्रान्झिट (BRT) प्रणाली आणि शेवटच्या टप्प्यापर्यंतची जोडणी (last-mile connectivity) यांचा विस्तार आणि आधुनिकीकरण करणे.
  - गैर-मोटारयुक्त वाहतूक पायाभूत सुविधांना (पदपथ, सायकल मार्ग) प्रोत्साहन देणे.
  - अनुदान आणि धोरणात्मक पाठिंब्याद्वारे इलेक्ट्रिक वाहने आणि कमी उत्सर्जन करणाऱ्या वाहतुकीला प्रोत्साहन देणे.
  - **उदाहरण:** दिल्ली मेट्रोची वाढती वाहन गर्दी आणि उत्सर्जन कमी करण्यात यश.
- **आरोग्य, शिक्षण आणि समाज कल्याण सेवा मजबूत करणे (Strengthening Health, Education, and Social Welfare Services)**
  - झोपडपट्टी आणि स्थलांतरित लोकसंख्येसाठी शहरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि मोबाइल दवाखान्यांमध्ये गुंतवणूक वाढवणे.
  - शहरी गरिबांना औपचारिक अर्थव्यवस्थेत समाकलित करण्यासाठी महानगरपालिका शाळांची गुणवत्ता आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण सुधारणे.
  - PDS (सार्वजनिक वितरण प्रणाली), शहरी रोजगार हमी कार्यक्रम आणि अनुदानित बालसंगोपन सुविधांसारख्या सामाजिक सुरक्षा योजनांचा विस्तार करणे.

- **कचरा व्यवस्थापन आणि पर्यावरणीय शाश्वतता वाढवणे (Enhancing Waste Management and Environmental Sustainability)**
  - स्त्रोतावरच घनकचऱ्याचे कठोर विलगीकरण लागू करणे, पुनर्वापराला प्रोत्साहन देणे आणि वैज्ञानिक कचराभूमी व्यवस्थापन विकसित करणे.
  - शहरी हिरव्यागार जागांना प्रोत्साहन देणे, तलाव आणि पाणथळ जागांचे पुनरुज्जीवन करणे आणि कठोर अतिक्रमणविरोधी उपाययोजना लागू करणे.
  - **उदाहरण:** इंदूरची समुदाय-नेतृत्वाखालील कचरा व्यवस्थापन सुधारणांद्वारे "स्वच्छ शहर" दर्जा प्राप्त करण्याची यशस्वी गाथा.
- **स्मार्ट सिटीज मिशन आणि अमृत शाश्वत पायाभूत सुविधांसाठी (Smart Cities Mission and AMRUT for Sustainable Infrastructure)**
  - स्मार्ट सिटीज मिशन (Smart Cities Mission) शहरी प्रशासन, आयसीटी-सक्षम सेवा वितरण (ICT-enabled service delivery) आणि पायाभूत सुविधांच्या सुधारणांवर लक्ष केंद्रित करते.
  - अमृत (AMRUT - Atal Mission for Rejuvenation and Urban Transformation) सार्वत्रिक पाणी पुरवठा, सांडपाणी व्यवस्थापन आणि हिरव्यागार जागांवर भर देते.
  - **उदाहरण:** पुणे स्मार्ट सिटी उपक्रम, ज्यात स्मार्ट बस व्यवस्थापन आणि एकात्मिक कमांड केंद्रे समाविष्ट आहेत.
- **स्थलांतराचा दबाव कमी करण्यासाठी संतुलित प्रादेशिक विकासाला प्रोत्साहन देणे (Encouraging Balanced Regional Development to Reduce Migration Pressure)**
  - महानगरांमधील अति गर्दी कमी करण्यासाठी टीअर-२ आणि टीअर-३ शहरांना पर्यायी आर्थिक आणि रोजगार केंद्रे म्हणून विकसित करणे.
  - मनरेगा (MGNREGA) आणि ग्रामीण कौशल्य अभियानांसारख्या योजनांद्वारे ग्रामीण पायाभूत सुविधा मजबूत करणे आणि बिगर-शेती रोजगार निर्माण करणे.
  - मागासलेल्या राज्यांमध्ये प्रादेशिक औद्योगिक कॉरिडॉर आणि आर्थिक समूहांना (economic clusters) प्रोत्साहन देणे.

केस स्टडी

- **पॅरिस, फ्रान्सः** पॅरिस हे जगातील सर्वात प्रसिद्ध शहरांपैकी एक आहे, जे त्याच्या प्रतिष्ठित वास्तुकला, सांस्कृतिक संस्था आणि शहरी उद्यानांसाठी ओळखले जाते. एतिहासिक इमारती आणि आधुनिक गगनचुंबी इमारतींच्या मिश्रणासह हे शहर घनदाट शहरी केंद्राने वैशिष्ट्यीकृत आहे.
- **टोकियो, जपानः** टोकियो हे जगातील सर्वात मोठ्या शहरांपैकी एक आहे, ज्याची लोकसंख्या महानगर क्षेत्रात 3 कोटी 70 लाखांहून अधिक आहे.उच्च-घनता विकास आणि कार्यक्षम वाहतूक प्रणालींवर लक्ष केंद्रित करून हे शहर पारंपारिक आणि आधुनिक वास्तुकलेच्या मिश्रणाने वैशिष्ट्यीकृत आहे.
- **ब्रासिलिया:** हे एक नियोजित शहर आहे ज्याची रचना 1950 च्या दशकात ब्राझीलची नवीन राजधानी म्हणून करण्यात आली होती. कार्यात्मक रचना आणि निवासी, व्यावसायिक आणि प्रशासकीय क्षेत्रांच्या पृथक्करणावर लक्ष केंद्रित करून हे शहर त्याच्या आधुनिकतावादी वास्तुकलेद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे.
- चंदीगड-आधुनिक नियोजनाचे प्रतीक ही अनोखी संकल्पना ग्रिड मांडणीसह 'सुंदर शहर' चे सार दर्शवते, जी केवळ अखंड वाहतूक सुनिश्चित करत नाही तर संपूर्ण शहरी कापडामध्ये हरित जागांच्या एकत्रीकरणास प्रोत्साहन देते, ज्यामुळे तेथील रहिवाशांचे कल्याण वाढते.
- **विकासाचे पुरा मॉडेलः** ग्रामीण-शहरी दरी भरून काढण्यासाठी ग्रामीण भागात शहरी सुविधा आणि उपजीविकेच्या संधी उपलब्ध करून देणे. PURA योजनेचे हे उद्दिष्ट ग्रामपंचायती आणि त्यांचे खाजगी क्षेत्रातील भागीदार यांच्यातील पी. पी. पी. च्या चौकटीखाली साध्य

करण्याचा प्रस्ताव आहे.

मूल्यवर्धन (Value Addition)

महत्त्वाची मराठी संज्ञा (Keywords in Marathi)

- **Urban growth:** शहरी वाढ
- **Slums:** झोपडपट्ट्या
- **Informal settlements:** अनौपचारिक वस्त्या
- **Infrastructure deficit:** पायाभूत सुविधांची कमतरता
- **Urban poverty:** शहरी दारिद्र्य
- **Pollution:** प्रदूषण
- **Waste management:** कचरा व्यवस्थापन
- **Traffic congestion:** वाहतूक कोंडी
- **Affordable housing:** परवडणारे गृहनिर्माण
- **Public transport:** सार्वजनिक वाहतूक
- **Environmental degradation:** पर्यावरणीय ऱ्हास
- **Urban inequality:** शहरी असमानता
- **Smart cities:** स्मार्ट शहरे
- **AMRUT:** अमृत (अटल मिशन फॉर रिजुव्हेनेशन अँड अर्बन ट्रान्सफॉर्मेशन)
- **Green mobility:** हरित गतिशीलता
- **Urban governance:** शहरी प्रशासन
- **Inclusive planning:** समावेशक नियोजन
- **Social services:** सामाजिक सेवा
- **Urban health:** शहरी आरोग्य
- **Urban heat islands:** शहरी उष्णता बेटे
- **Water scarcity:** पाण्याची टंचाइ
- **Regional disparities:** प्रादेशिक विषमता
- **Sustainable development:** शाश्वत विकास

यूपीएससी मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न (UPSC Mains Practice Questions)

1. भारतातील जलद शहरीकरणामुळे (rapid urbanization) निर्माण होणाऱ्या प्रमुख आव्हानांचे परीक्षण (examine) करा.
2. अपुऱ्या शहरी पायाभूत सुविधा सामाजिक असमानता कशा वाढवतात, याची चर्चा करा.
3. शहरी विस्ताराचा (urban sprawl) शेतजमीन आणि पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करा.
4. शहरी वस्त्यांमधील अति गर्दीशी संबंधित सार्वजनिक आरोग्य समस्या कोणत्या आहेत? त्यावर उपाय सुचवा.

5. वाहतूक कोंडीचा शहरी उत्पादकतेवर कसा परिणाम होतो, आणि ती कमी करण्यासाठी कोणती उपाययोजना करता येतील?

6. शहरी कचरा व्यवस्थापनाच्या अपयशाचे परिणाम तपासा आणि उपचारात्मक धोरणे प्रस्तावित करा.

संक्षिप्त रूपे (Acronyms)

शहरीकरणाच्या समस्या (Problems of Urbanization)

संक्षिप्त रूप: चोक्स (CHOKES)

- शहरीकरणाच्या प्रमुख समस्या खालीलप्रमाणे आहेत:
- **C:** कोंडी आणि वाहतुकीच्या समस्या (Congestion and traffic woes)
- **H:** घरांची कमतरता आणि झोपडपट्ट्या (Housing shortage and slums)
- **O:** नागरी सुविधांवर अतिरिक्त ताण (Overstressed civic amenities): (पाणी, सांडपाणी, वीज)
- **K:** स्थलांतरितांमध्ये ज्ञान आणि कौशल्याचा ताळमेळ नसणे (Knowledge and skill mismatch among migrants)
- **E:** पर्यावरणीय ऱ्हास (Environmental degradation): (हवा, पाणी, कचरा)
- **S:** सामाजिक विभाजन आणि गुन्हेगारीत वाढ (Social fragmentation and crime rise)

उपाय आणि धोरणात्मक उपाययोजना (Remedies and Policy Measures)

संक्षिप्त रूप: स्मार्ट प्लॅन (SMART PLAN)

- शहरीकरणाच्या समस्यांवर उपाययोजना करण्यासाठी प्रमुख धोरणात्मक उपाय खालीलप्रमाणे आहेत:
- **S:** शाश्वत शहरी वाहतूक (Sustainable urban transport): (मेट्रो, इ-मोबिलिटी)
- **M:** मिश्र-वापर आणि सर्वसमावेशक झोनिंग धोरणे (Mixed-use and inclusive zoning policies)
- **A:** परवडणाऱ्या गृहनिर्माण योजना (Affordable housing projects): (पीएमएवाय-यू, भाड्याच्या घरांच्या योजना)
- **R:** शहरी प्रशासनात सुधारणा (Revamp urban governance): (नगरपालिकांना सक्षम करणे, ७४ वी घटनादुरुस्ती)
- **T:** तंत्रज्ञान-आधारित उपाय (Technology-based solutions): (स्मार्ट शहरे, इ-प्रशासन)
- **P:** सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (Public-private partnerships - PPP models)
- **L:** स्थानिक कचरा व्यवस्थापन आणि हरित उपक्रम (Localized waste management and green initiatives)
- **A:** पायाभूत सुविधांसाठी वित्त वाढवणे (Augment infrastructure finance): (अमृत, मेट्रो प्रकल्प)
- **N:** शहरी गरिबांसाठी नवीन कौशल्य विकास (New skill development for urban poor)

08 भारतीय समाजावर जागतिकीकरणाचे परिणाम
Effects of Globalization on Indian Society)

सामाजिक सक्षमीकरण (Social Empowerment)

प्रस्तावना (Introduction)

सामाजिक सक्षमीकरण म्हणजे व्यक्तींना आणि उपेक्षित समुदायांना त्यांच्या जीवनावर नियंत्रण मिळवण्यास, त्यांचे हक्क बजावण्यास आणि सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होण्यास सक्षम करण्याची प्रक्रिया. हे प्रणालीगत अडथळे दूर करण्यावर, असमानता कमी करण्यावर आणि एक समावेशक समाज निर्माण करण्यावर लक्ष केंद्रित करते, जिथे प्रत्येक व्यक्ती सन्मानाने आणि आत्म-सन्मानाने जगू शकेल. भारतीय संदर्भात, न्याय, समानता आणि बंधुत्वाच्या घटनात्मक आदर्शांची पूर्तता करण्यासाठी आणि समावेशक व सामंजस्यपूर्ण समाजाची संकल्पना साकार करण्यासाठी सामाजिक सक्षमीकरण अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

सामाजिक सक्षमीकरणाचे घटक (Components of Social Empowerment)

सामाजिक सक्षमीकरण हे अनेक महत्त्वाच्या घटकांवर आधारित आहे, जे एकत्रितपणे व्यक्ती आणि समुदायांना सक्षम करतात:

- **शिक्षण आणि जागरूकता (Education and Awareness)**
  - उच्च आणि व्यावसायिक शिक्षणासह, दर्जेदार शिक्षणापर्यंत सार्वत्रिक पोहोच.
  - रोजगारक्षमता वाढवण्यासाठी आणि आत्मनिर्भरतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी कौशल्य विकास कार्यक्रम.
  - लोकांना त्यांचे हक्क आणि हक्कांबद्दल जागरूक करण्यासाठी कायदेशीर साक्षरता उपक्रम.
  - समानता, सहिष्णुता आणि घटनात्मक नैतिकतेसारख्या मूल्यांना प्रोत्साहन देणे.
- **आर्थिक सक्षमीकरण (Economic Empowerment)**
  - जमीन, कर्ज आणि तंत्रज्ञान यांसारख्या उत्पादक संसाधनांपर्यंत पोहोच.
  - स्वयंसहाय्यता गट, सहकारी संस्था आणि सूक्ष्मवित्त उपक्रमांद्वारे उद्योजकतेला प्रोत्साहन.
  - रोजगार निर्मिती आणि आर्थिक समावेशक उपायांचा विस्तार.
  - असुरक्षित गटांसाठी सामाजिक सुरक्षा आणि उपजीविका समर्थन प्रणाली मजबूत करणे.
- **राजकीय सक्षमीकरण (Political Empowerment)**
  - राजकीय आणि निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये उपेक्षित गटांचे अधिक प्रतिनिधित्व.
  - महिला आणि वंचित समुदायांसाठी आरक्षण धोरणांची अंमलबजावणी.
  - सहभागात्मक लोकशाही मजबूत करणे आणि स्थानिक शासन संरचनांना सक्षम करणे.
  - सक्रिय नागरिक सहभाग आणि नेतृत्व विकासाला प्रोत्साहन देणे.
- **आरोग्य आणि कल्याण (Health and Well-being)**
  - मानसिक आरोग्याच्या सेवेसह, परवडणाऱ्या आणि दर्जेदार आरोग्य सेवांपर्यंत पोहोच.
  - पोषण सुरक्षा, सुरक्षित पिण्याचे पाणी आणि सुधारित स्वच्छता सुविधा सुनिश्चित करणे.

- माता आणि बाल आरोग्यासह समुदाय-विशिष्ट आरोग्य समस्या सोडवणे.
- प्रतिबंधात्मक आरोग्य सेवा आणि जागरूकता मोहिमांना प्रोत्साहन देणे.

- **कायदेशीर आणि हक्क-आधारित सक्षमीकरण (Legal and Rights-Based Empowerment)**
  - भेदभाव, हिंसाचार आणि शोषणापासून मजबूत कायदेशीर संरक्षण.
  - न्यायापर्यंत सुधारित पोहोच आणि प्रभावी तक्रार निवारण यंत्रणा.
  - आदिवासी आणि आदिवासी समुदायांच्या जमीन, सांस्कृतिक आणि अस्मिता हक्कांचे संरक्षण करणे.
  - मानवाधिकार शिक्षणाचे बळकटीकरण आणि जबाबदारी यंत्रणांना प्रोत्साहन देणे.

भारतात सामाजिक सक्षमीकरणाची गरज (Need for Social Empowerment in India)

भारतात सामाजिक सक्षमीकरण हे केवळ एक धोरणात्मक उद्दिष्ट नाही, तर ते एक एतिहासिक आणि सामाजिक गरज आहे. अनेक दशकांपासून अस्तित्वात असलेल्या असमानता दूर करण्यासाठी आणि एक न्यायपूर्ण, समावेशक समाज घडवण्यासाठी हे आवश्यक आहे.

- **एतिहासिक असमानता दूर करणे (Addressing Historical Inequalities)**
  - शतकानुशतके चालत आलेला जाती (caste), लिंग (gender) आणि वर्ग-आधारित भेदभाव समाजातील मोठ्या वर्गाला उपेक्षित ठेवत आहे.
  - एतिहासिक सामाजिक संरचनांमुळे दलित, आदिवासी, महिला आणि अल्पसंख्याकांना संसाधने, शिक्षण आणि निर्णय प्रक्रियेत समान प्रवेश नाकारला गेला आहे.
- **दारिद्र्य आणि आर्थिक असुरक्षितता कमी करणे (Reducing Poverty and Economic Vulnerabilities)**
  - सामाजिक सक्षमीकरणामुळे उपेक्षित समुदायांना कौशल्ये, शिक्षण आणि संधी मिळतात, ज्यामुळे ते दारिद्र्याचे चक्र तोडू शकतात.
  - **उदाहरण:** स्वयंसहाय्यता गटांद्वारे (Self-Help Groups - SHGs) ग्रामीण महिलांना सक्षम केल्याने त्यांची आर्थिक स्वतंत्रता आणि घरगुती कल्याण वाढते.
- **समावेशक वाढ सुनिश्चित करणे (Ensuring Inclusive Growth)**
  - सामाजिक सक्षमीकरणाशिवाय होणारी आर्थिक वाढ असमान विकास आणि सामाजिक तणाव निर्माण करते.
  - खऱ्या समावेशकतेसाठी (true inclusivity) समाजातील सर्व घटकांनी वाढीच्या प्रक्रियेत सहभागी होऊन त्याचा लाभ घेणे आवश्यक आहे.
  - **उदाहरण:** उच्च जीडीपी वाढ असूनही, सातत्यपूर्ण सामाजिक बहिष्करणामुळे भारत अजूनही मानव विकास निर्देशांकात खालच्या क्रमांकावर आहे.
- **लोकशाही आणि सामाजिक न्याय मजबूत करणे (Strengthening Democracy and Social Justice)**
  - सक्षम नागरिक लोकशाही प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभागी होतात आणि संस्थांना जबाबदार धरतात.
  - सामाजिक सक्षमीकरणामुळे हक्क आणि कर्तव्यांबद्दल जागरूकता वाढते, ज्यामुळे अधिक समानतावादी समाज तयार होतो.
  - **उदाहरण:** आरक्षण धोरणांनंतर पंचायती राज संस्थांमध्ये (Panchayati Raj institutions) महिलांचा वाढलेला सहभाग.
- **लैंगिक असमानतेशी लढा देणे (Combating Gender Inequality)**
  - महिलांना शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि राजकीय प्रतिनिधित्वात अनेक अडथळ्यांना सामोरे जावे लागते.
  - लैंगिक समानता साध्य करण्यासाठी आणि समानतेच्या घटनात्मक वचनबद्धता पूर्ण करण्यासाठी सामाजिक सक्षमीकरण आवश्यक आहे.

- **उदाहरण:** बालविवाह आणि हुंडाविरोधी मोहिमांनी हानिकारक प्रथा कमी केल्या आहेत, परंतु त्यासाठी पुढील सक्षमीकरण प्रयत्नांची गरज आहे.

- **सामाजिक सलोखा वाढवणे आणि संघर्ष कमी करणे (Enhancing Social Cohesion and Reducing Conflicts)**
  - उपेक्षितीकरण आणि बहिष्करणामुळे सामाजिक अशांतता, हिंसाचार आणि अतिरेकी प्रवृत्ती वाढू शकतात.
  - समावेशक सामाजिक धोरणे आणि सक्षमीकरण कार्यक्रम विश्वास निर्माण करतात, तक्रारी कमी करतात आणि सलोखा वाढवतात.
  - **उदाहरण:** आदिवासी समुदायांच्या सक्षमीकरणामुळे त्यांचे एकलकोंडेपण कमी होते आणि त्यांना मुख्य प्रवाहात समाकलित होण्यास मदत मिळते.
- **घटनात्मक आणि जागतिक वचनबद्धता पूर्ण करणे (Meeting Constitutional and Global Commitments)**
  - संविधानातील अनुच्छेद १५, १७ आणि ४६ सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गांच्या हितांचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्याचे बंधन घालतात.
  - हे शाश्वत विकास ध्येयांशी (Sustainable Development Goals - SDGs) सुसंगत आहे, विशेषतः एसडीजी ५ (लिंग समानता) आणि एसडीजी १० (असमानता कमी करणे).

सामाजिक सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने (Challenges to Social Empowerment)

भारतात सामाजिक सक्षमीकरण (Social Empowerment) साध्य करण्याच्या मार्गात अनेक जटिल आणि खोलवर रुजलेली आव्हाने आहेत.

- **खोलवर रुजलेले सामाजिक पूर्वग्रह आणि रूढी (Deep-rooted social prejudices and stereotypes):**
  - घटनात्मक हमी असूनही, जाती-आधारित भेदभाव, अस्पृश्यता आणि सामाजिक बहिष्कार अजूनही भारताच्या अनेक भागांमध्ये प्रचलित आहेत.
  - पितृसत्ताक मानसिकता महिलांच्या शिक्षण, कार्यबल आणि निर्णय घेण्यातील सहभागास मर्यादित करते.
  - त्याचप्रमाणे, अल्पसंख्याक, एलजीबीटीक्यू+ (LGBTQ+) समुदाय आणि दिव्यांग व्यक्तींविरुद्धच्या रूढी त्यांच्या समाजात पूर्ण एकीकरणास अडथळा आणतात आणि त्यांना समान संधी नाकारतात.
- **धोरणे आणि कायद्यांची अप्रभावी अंमलबजावणी (Ineffective implementation of policies and laws):**
  - प्रगतिशील धोरणे आणि कायदेशीर चौकट अस्तित्वात असली तरी, नोकरशाहीतील उदासीनता, भ्रष्टाचार आणि लाभार्थ्यांमध्ये जागरूकतेच्या अभावामुळे त्यांची जमिनीवरील अंमलबजावणी कमकुवत राहते.
  - अनेक कल्याणकारी योजना सर्वात उपेक्षित लोकांपर्यंत पोहोचत नाहीत आणि तक्रार निवारण यंत्रणा अनेकदा दुर्गम किंवा अप्रभावी असतात, ज्यामुळे प्रणालीवरील विश्वास कमी होतो.
- **आर्थिक असमानता (Economic inequalities):**
  - संपत्ती आणि उत्पन्नाच्या वितरणातील सातत्यपूर्ण विषमता सामाजिक श्रेणीबद्धतेला बती देते आणि उपेक्षित गटांसाठी दर्जेदार शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि रोजगाराची उपलब्धता प्रतिबंधित करते.
  - वंचित पार्श्वभूमीतील अनेक व्यक्ती असंघटित क्षेत्रात कमी-वेतनावर आणि असुरक्षित नोकऱ्यांमध्ये अडकतात, ज्यामुळे दारिद्र्य आणि अवलंबून राहण्याचे चक्र कायम राहते.
- **डिजिटल दरी आणि तांत्रिक अडथळे (Digital divide and technological barriers):**
  - डिजिटल प्रशासन आणि सेवांकडे वेगाने झालेल्या बदलामुळे ग्रामीण लोकसंख्येचा मोठा भाग आणि उपेक्षित समुदाय इंटरनेटचा अभाव, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि कमी डिजिटल साक्षरतेमुळे वगळले गेले आहेत.

- ➤ ही डिजिटल दरी शिक्षण, आर्थिक समावेशन आणि सरकारी लाभांपर्यंत पोहोचण्याच्या संधींना आणखी मर्यादित करते.

- **उपेक्षित गटांवरील हिंसाचार आणि अत्याचार (Violence and atrocities against marginalized groups):**
  - ➤ जाती-आधारित हिंसाचार, ऑनर किलिंग, लिंग-आधारित हिंसाचार आणि कार्यकर्त्यांवरील हल्ल्यांचे उच्च प्रमाण उपेक्षित समुदायांना त्यांचे हक्क मांडण्यापासून परावृत्त करते.
  - ➤ प्रतिशोध आणि सामाजिक बहिष्कार यांच्या भीतीमुळे त्यांना अनेकदा शांत राहण्यास भाग पाडले जाते आणि त्यांचे दमन कायम राहते.
  - ➤ राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी ब्युरो (NCRB) च्या आकडेवारीनुसार, अनुसूचित जातींवरील गुन्हे २०२० मध्ये ५०,२९१ होते, जे २०२१ मध्ये ५०,९०७ पर्यंत वाढले. तसेच, महिलांवरील गुन्हे २०२१ मध्ये ४,२८,२७८ होते. (टीप: २०२४-२५ चा थेट डेटा उपलब्ध नाही, त्यामुळे मागील वर्षांचे आकडे वापरले आहेत.)
- **शहरी-ग्रामीण आणि प्रादेशिक विषमता (Urban-rural and regional disparities):**
  - ➤ शहरी आणि ग्रामीण भागांमध्ये, तसेच वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये विकासात्मक असंतुलन आरोग्य, शिक्षण आणि उपजीविकेच्या संधींमध्ये समान प्रवेशास अडथळा आणते.
  - ➤ मागासलेल्या प्रदेशांमध्ये खराब पायाभूत सुविधा आणि मर्यादित राज्य क्षमता सामाजिक बहिष्करण वाढवते आणि गतिशीलता प्रतिबंधित करते.
- **कमी राजकीय सहभाग आणि प्रतिनिधित्व (Low political participation and representation):**
  - ➤ उपेक्षित समुदाय आणि महिलांचे राजकीय संस्था आणि निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये प्रतिनिधित्व कमी आहे.
  - ➤ प्रतिनिधित्व असले तरी, त्यांना अनेकदा केवळ दिखावा म्हणून सामोरे जावे लागते आणि त्यांच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या धोरणांवर आणि निर्णयांवर प्रभाव टाकण्याची खरी शक्ती त्यांच्याकडे नसते.
  - ➤ सध्याच्या लोकसभेत (२०२४ पर्यंत), महिला खासदारांची संख्या केवळ ७८ (१४.३९%) आहे, तर अनुसूचित जातींसाठी ८४ जागा आणि अनुसूचित जमातींसाठी ४७ जागा आरक्षित आहेत, तरीही त्यांची लोकसंख्येच्या प्रमाणात थेट भागीदारी कमी आहे.

■ पुढील मार्ग (Way Forward)

सामाजिक सक्षमीकरणासमोरील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी एक बहुआयामी आणि समन्वित दृष्टिकोन आवश्यक आहे:

- कल्याणकारी योजनांची आणि कायदेशीर संरक्षणाची प्रभावी अंमलबजावणी आणि देखरेख मजबूत करणे.
- उपेक्षित समुदायांवर विशेष लक्ष केंद्रित करून समावेशक आणि दर्जेदार शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे.
- आर्थिक असमानता कमी करण्यासाठी कौशल्य विकास आणि उपजीविकेच्या संधींचा विस्तार करणे.
- पायाभूत सुविधा विकास आणि डिजिटल साक्षरता उपक्रमांद्वारे डिजिटल दरी कमी करणे.
- उपेक्षित गटांचा राजकीय प्रतिनिधित्व आणि अर्थपूर्ण सहभाग वाढवणे.
- समुदाय-स्तरीय संस्था मजबूत करणे आणि स्थानिक शासन संरचनांना सक्षम करणे.
- रूढींना आव्हान देण्यासाठी आणि समानतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी सामाजिक जागरूकता मोहिमांना गती देणे.
- सामाजिक सक्षमीकरणाच्या प्रयत्नांना पाठिंबा देण्यासाठी खाजगी क्षेत्र आणि सीएसआर (CSR - Corporate Social Responsibility) उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे.
- परवडणाऱ्या आरोग्य सेवा आणि सामाजिक संरक्षण प्रणालींपर्यंत पोहोच सुधारणे.
- समावेशक समाज निर्माण करण्यासाठी आंतरसांस्कृतिक संवाद आणि समुदाय सलोख्याला प्रोत्साहन देणे.

सांप्रदायिकता (Communalism)

प्रस्तावना (Introduction)

सांप्रदायिकता हे भारताच्या सामाजिक सलोख्याला आणि राष्ट्रीय एकात्मतेला भेडसावणारे सर्वात महत्त्वाचे आव्हान आहे. एतिहासिक विभागणीत रुजलेले आणि राजकीय व सामाजिक घटकांद्वारे टिकून राहिलेले हे आव्हान अनेतेतील एकतेच्या आणि धर्मनिरपेक्षतेच्या भारतीय संविधानात अंतर्भूत असलेल्या आदर्शांना धोका देते. वसाहतवादी काळापासून ते समकालीन समाजापर्यंत, सांप्रदायिक तणावामुळे अनेकदा हिंसाचार भडकलेला आहे, ज्यामुळे लोकशाही मूल्यांचे नुकसान झाले आहे आणि समुदायांमध्ये खोलवर अविश्वास निर्माण झाला आहे. म्हणूनच, एक समावेशक, शांततापूर्ण आणि लवचिक समाज घडवण्यासाठी सांप्रदायिकतेला सामोरे जाणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

सांप्रदायिकतेचा अर्थ आणि संकल्पना (Meaning and Concept of Communalism)

सांप्रदायिकता ही एक राजकीय आणि सामाजिक विचारसरणी आहे जी एका धार्मिक समुदायाच्या हितांना इतरांपेक्षा जास्त प्राधान्य देते, ज्यामुळे अनेकदा संघर्ष आणि फूट निर्माण होते. ती जटिल सामाजिक ओळखींना एकाच धार्मिक ओळखीत कमी करते आणि विविध धार्मिक समुदायांना विरोधी हितसंबंध असलेले स्वतंत्र, असंगत गट म्हणून पाहते.

सांप्रदायिकता सहसा खालील टप्प्यांमध्ये विकसित होते:

- **सौम्य स्वरूप (Mild form):** याची सुरुवात सांस्कृतिक ओळख अधोरेखित करण्यापासून आणि सामाजिक व सांस्कृतिक बाबींमध्ये धार्मिक भिन्नत्त्वावर भर देण्यापासून होते.
- **मध्यम स्वरूप (Moderate form):** हे स्वतंत्र राजकीय प्रतिनिधित्वाची आणि विशेष हक्कांची मागणी करण्यामध्ये विकसित होते, ज्यामुळे राजकीय विखंडन निर्माण होते.
- **अति तीव्र स्वरूप (Extreme form):** यामुळे द्वेष, हिंसक संघर्ष, दंगली आणि सांप्रदायिक हिंसाचार होऊ शकतो, ज्यामुळे राष्ट्रीय अखंडता आणि सामाजिक सलोख्याला गंभीर धोका निर्माण होतो.

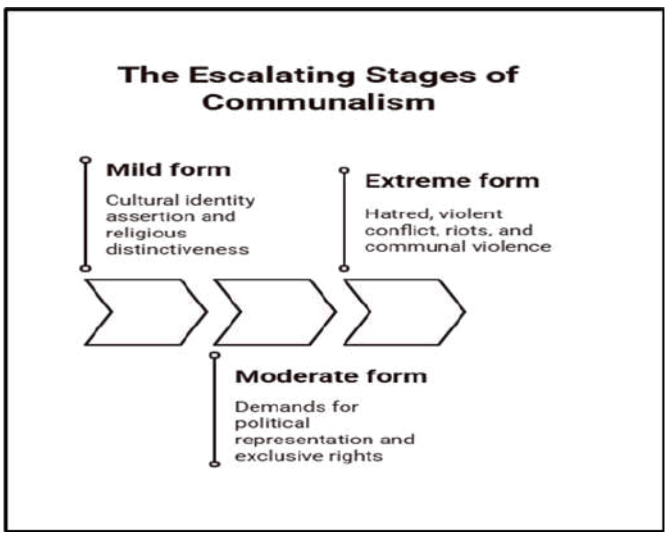

एतिहासिक पार्श्वभूमी (Historical Background)

भारतामध्ये सांप्रदायिकतेची (Communalism) मुळे खोलवर रुजलेली आहेत, ज्याला अनेक एतिहासिक घटना आणि ब्रिटिश वसाहतवादी धोरणांनी खतपाणी घातले आहे.

- **वसाहतवादी 'फोडा आणि राज्य करा' धोरणे (Colonial policies of divide and rule):** ब्रिटिश वसाहतवादी प्रशासनाने राष्ट्रीय एकात्मतेची सामूहिक भावना कमकुवत करण्यासाठी आणि त्यांची सत्ता मजबूत करण्यासाठी धार्मिक समुदायांमध्ये पद्धतशीरपणे फूट पाडण्यास प्रोत्साहन दिले.

- **स्वतंत्र मतदारसंघ (मॉर्ले-मिंटो सुधारणा, १९०९) (Separate electorates - Morley-Minto Reforms, 1909):** मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघांच्या (separate electorates) सुरुवातीमुळे राजकारणात सांप्रदायिक विभागणी संस्थागत झाली, ज्यामुळे सामायिक राष्ट्रीय ओळखीएवजी सांप्रदायिक प्रतिनिधित्वाचा (communal representation) पाया रचला गेला.

- **बंगालची फाळणी (१९०५) (Partition of Bengal - 1905):** प्रशासकीय सोयीसाठी केली गेली असली तरी, या कृतीला हिंदू आणि मुस्लिमांना विभाजित करण्याचा प्रयत्न मानले गेले, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर निषेध झाले आणि सांप्रदायिक भावना अधिक तीव्र झाल्या.

- **सांप्रदायिक निवाडा (कम्युनल ॲवॉर्ड, १९३२) (Communal Award - 1932):** ब्रिटिश पंतप्रधान रामसे मॅकडोनाल्ड यांनी घोषित केलेल्या या निवाड्यात दलित वर्गांना स्वतंत्र मतदारसंघ देण्यात आले, ज्यामुळे भारतीय समाजात सांप्रदायिक आधारावर आणखी विभाजन झाले.

- **फाळणीचा वारसा (१९४७) (Legacy of Partition - 1947):** धार्मिक आधारावर भारत आणि पाकिस्तानची हिंसक विभागणी झाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर विस्थापन, सांप्रदायिक हत्याकांड आणि समुदायांमध्ये चिरस्थायी अविश्वास निर्माण झाला, ज्यामुळे खोल सामाजिक आणि मानसिक जखमा राहिल्या.

- **स्वातंत्र्योत्तर सांप्रदायिक तणाव (Post-independence communal tensions):** घटनात्मक संरक्षणात्मक उपाय असूनही, स्वतंत्र भारतामध्ये वेळोवेळी सांप्रदायिक दंगली आणि हिंसाचार (उदा. १९८४ मधील शीखविरोधी दंगली, १९९२ मधील बाबरी मशीद विध्वंस, २००२ मधील गुजरात दंगली) दिसून आले, जे एतिहासिक सांप्रदायिक विभाजनांचा दीर्घकाळ चाललेला परिणाम दर्शवतात.

भारतातील सांप्रदायिकतेची कारणे (Causes of Communalism in India)

भारतातील सांप्रदायिकतेची वाढ अनेक गुंतागुंतीच्या आणि एकमेकांशी जोडलेल्या कारणांमुळे झाली आहे:

- **एतिहासिक आणि राजकीय हाताळणी (Historical and political manipulation):** वसाहतवादी धोरणे आणि राजकीय कलाकारांकडून धार्मिक भावनांचा सातत्याने होणारा वापर यामुळे सांप्रदायिक ओळख आणि विभाजन अधिक दृढ झाले आहे.

- **व्होट-बँक राजकारण आणि निवडणूक ध्रुवीकरण (Vote-bank politics and electoral polarization):** राजकीय पक्ष निवडणुकीतील फायदा मिळवण्यासाठी धार्मिक आधारावर समुदायांना एकत्र करतात, ज्यामुळे सांप्रदायिक विचारसरणीला प्रोत्साहन मिळते आणि जातीय विभाजन वाढते.

- **सामाजिक-आर्थिक असमानता आणि उपेक्षितीकरण (Socio-economic inequalities and marginalization):** काही धार्मिक गटांमधील आर्थिक आणि शैक्षणिक मागासलेपणामुळे वंचनेची भावना निर्माण होते आणि असंतोषाला खतपाणी मिळते, ज्यामुळे ते सांप्रदायिक एकत्रीकरणासाठी अधिक संवेदनशील बनतात.

- **रूढी, पूर्वग्रह आणि आंतर-समुदाय संवादाचा अभाव (Stereotypes, prejudices, and lack of inter-community dialogue):** समुदायांमध्ये सतत असलेले गैरसमज आणि सामाजिक संवादाच्या अभावामुळे अविश्वास आणि शत्रुत्व वाढते.

- **माध्यमांची भूमिका आणि चुकीची माहिती (Role of media and misinformation):** सनसनाटीकरण, पक्षपाती वार्तांकन आणि सोशल मीडियावर अफवांचा अनियंत्रित प्रसार भीती, द्वेष आणि हिंसाचाराला उत्तेजित करतो.

- **सांप्रदायिक इतिहासलेखन आणि पक्षपाती शिक्षण (Communal historiography and biased education):** पाठ्यपुस्तकांमधील आणि सार्वजनिक कथनांमधील इतिहासाचे विकृत अर्थ लावले जातात, ज्यात सामायिक सांस्कृतिक वारशाएवजी अनेकदा संघर्षांनाच हायलाइट केले जाते, ज्यामुळे विभाजनवादी भावना अधिक दृढ होतात.

- **कमकुवत कायद्याची अंमलबजावणी आणि राजकीय आश्रय (Weak law enforcement and political patronage):** सांप्रदायिक गुन्हेगारांना शिक्षा न करणे आणि अतिरेकी गटांना राजकीय पाठिंबा यामुळे सांप्रदायिक घटकांना बळकटी मिळते आणि हिंसाचार कायम राहतो.

- **धार्मिक कट्टरतावाद आणि कट्टरता (Religious fundamentalism and radicalization):** जहाल विचारसरणीची वाढ आणि धर्माच्या कठोर व्याख्या सहिष्णुता कमी करतात आणि सांप्रदायिक विशिष्टतेला प्रोत्साहन देतात.

- **आर्थिक स्पर्धा आणि संसाधन संघर्ष (Economic competition and resource conflicts):** नोकऱ्या, जमीन आणि सरकारी फायद्यांसारख्या मर्यादित संसाधनांसाठीची स्पर्धा ओळखींचे राजकारण केले जाते तेव्हा सांप्रदायिक वळण घेऊ शकते.
- **घेट्टोयझेशन आणि स्थानिक विलगीकरण (Ghettoization and spatial segregation):** समुदायांचे विशेष वस्त्यांमध्ये शारीरिक पृथक्करण सामाजिक एकीकरणाला मर्यादित करते आणि सांप्रदायिक ओळख अधिक दृढ करते.

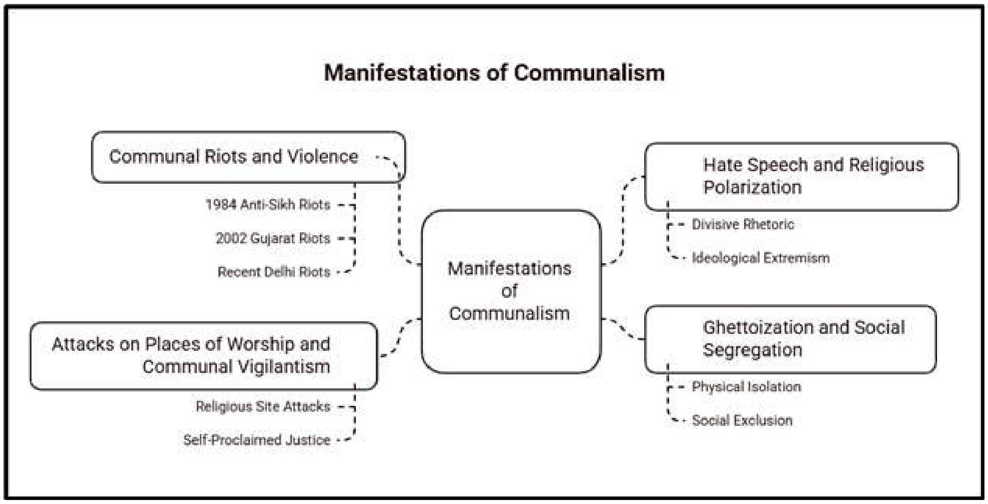

सांप्रदायिकतेचे परिणाम (Impact of Communalism)

भारतातील सांप्रदायिकता (Communalism) देशाच्या सामाजिक सलोख्याला आणि विकासाला गंभीरपणे बाधित करते. याचे अनेक दूरगामी आणि नकारात्मक परिणाम दिसून येतात.

- **राष्ट्रीय एकता आणि अखंडतेला धोका (Threat to National Unity and Integrity)**
  - सांप्रदायिकता भारताच्या अनेकतेतील एकतेच्या मूलभूत तत्त्वांना कमजोर करते, ज्यामुळे संविधानाने अपेक्षित असलेल्या धर्मनिरपेक्ष संरचनेला धोका निर्माण होतो.
  - ती फुटीरतावादी प्रवृत्तींना आणि प्रादेशिक तणावांना खतपाणी घालते, ज्यामुळे सामाजिक सलोखा अस्थिर होतो.
  - **उदाहरण:** दिल्ली (२०२० च्या दंगली) सारख्या प्रदेशांमध्ये वारंवार होणाऱ्या सांप्रदायिक संघर्षांमुळे आंतर-समुदाय संबंध ताणले जातात आणि समाज ध्रुवीकृत होतो.
- **धर्मनिरपेक्ष मूल्यांचे क्षरण (Erosion of Secular Values)**
  - संविधानाच्या प्रस्तावनेत नमूद केलेल्या धर्मनिरपेक्षता आणि बंधुत्वाच्या घटनात्मक आदर्शांना कमजोर करते.
  - धार्मिक आधारावर होणारे राजकीय एकत्रीकरण लोकशाही चर्चांना बाधित करते आणि ओळख-आधारित राजकारणाला प्रोत्साहन देते.
  - **उदाहरण:** निवडणुकीच्या प्रचारात धार्मिक भावनांचा वापर केल्याने विकासात्मक मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करण्याएवजी ध्रुवीकरण होते.
- **सामाजिक विभाजन आणि अविश्वास (Social Fragmentation and Distrust)**
  - समुदायांमधील फूट आणखी खोल करते, ज्यामुळे संशय आणि भीतीचे वातावरण निर्माण होते.
  - शेजार, शाळा आणि कामाच्या ठिकाणांसारख्या सामायिक जागांमध्ये सामाजिक संवाद आणि आंतर-समुदाय सहकार्य प्रतिबंधित करते.
  - **उदाहरण:** अहमदाबाद आणि मुंबइच्या काही भागांमध्ये असलेल्या घेट्टो (Ghettos) किंवा समुदाय-विशिष्ट वस्त्या भौगोलिक आणि सामाजिक विभाजनाचे स्पष्ट उदाहरण आहेत.

- **हिंसाचार आणि जीवित व मालमत्तेचे नुकसान (Violence and Loss of Life and Property)**
  - ➤ सांप्रदायिक दंगली आणि लक्ष्यित हिंसाचारामुळे जीवितहानी, मालमत्तेचा विध्वंस आणि मोठ्या प्रमाणावर विस्थापन होते.
  - ➤ आर्थिक क्रियाकलाप विस्कळीत होतात आणि बाधित लोकांमध्ये दीर्घकाळ टिकणारा आघात निर्माण होतो.
  - ➤ **उदाहरण:** २००२ च्या गुजरात दंगलींमध्ये १,००० हून अधिक लोकांचा मृत्यू झाला आणि मोठ्या प्रमाणात मालमत्तेचे नुकसान झाले. (या आकडेवारीनुसार, राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाने (NHRC) २००२ च्या गुजरात दंगलींमध्ये अधिकृतपणे २५४ हिंदू आणि ७९० मुस्लिम नागरिकांचा मृत्यू झाल्याची नोंद केली आहे, असे विविध अहवाल सांगतात. मालमत्तेच्या नुकसानीचा निश्चित आकडा देणे कठीण आहे परंतु तो मोठा होता.)
- **आर्थिक परिणाम (Economic Consequences)**
  - ➤ हिंसाचारग्रस्त प्रदेशांमध्ये गुंतवणूकदारांच्या आत्मविश्वासात घट होते आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था विस्कळीत होते.
  - ➤ राहत, पुनर्वसन आणि कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी सार्वजनिक संसाधनांवर वाढीव भार पडतो.
  - ➤ **उदाहरण:** ज्या राज्यांना सांप्रदायिकदृष्ट्या अस्थिर मानले जाते, तेथील व्यवसाय आणि पर्यटन यांना अनेकदा फटका बसतो.
- **अल्पसंख्याक समुदायांचे उपेक्षितीकरण (Marginalization of Minority Communities)**
  - ➤ शिक्षण, रोजगार आणि गृहनिर्माणात अल्पसंख्याक गटांविरुद्ध सामाजिक बहिष्कार आणि भेदभाव होतो.
  - ➤ यामुळे एकलकोंडेपणा (alienation) आणि राष्ट्रीय एकात्मतेच्या प्रयत्नांना कमजोर करणारा मानसिक परिणाम होतो.
  - ➤ **उदाहरण:** प्रमुख शहरांमध्ये काही विशिष्ट समुदायांच्या सदस्यांना घरे भाड्याने देण्यास घरमालकांकडून होणारा विरोध.
- **मानव विकासाला अडथळा (Hindrance to Human Development)**
  - ➤ सांप्रदायिक संघर्षामुळे मुलांचे शिक्षण, आरोग्य सेवांपर्यंत पोहोच आणि उपजीविका विस्कळीत होतात.
  - ➤ बाधित समुदायांमध्ये पिढ्यानपिढ्या नुकसान होते, ज्यामुळे दारिद्र्य आणि अविकसितता वाढते.

■ धार्मिकता (Religiousness/Religiosity) आणि सांप्रदायिकता (Communalism) यांच्यातील फरक स्पष्ट करा

पैलू (Aspect)	धार्मिकता (Religiousness / Religiosity)	सांप्रदायिकता (Communalism)
अर्थ (Meaning)	एखाद्या व्यक्तीची किंवा समुदायाची वैयक्तिक श्रद्धा, भक्ती आणि आध्यात्मिक पद्धती.	एक राजकीय आणि सामाजिक विचारसरणी जी एका धार्मिक समुदायाचे हित इतरांपेक्षा श्रेष्ठ मानते, ज्यामुळे अनेकदा संघर्ष निर्माण होतो.
स्वरूप (Nature)	वैयक्तिक आणि आध्यात्मिक स्वरूपाची; नैतिक आणि वैचारिक विकासावर भर देते.	सामूहिक आणि राजकीय; इतर समुदायांबद्दल विशेषत्व आणि शत्रुत्व वाढवते.
इतर धर्मांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन (Approach to other religions)	सामान्यतः सहिष्णु आणि जुळवून घेणारा; सहअस्तित्व आणि बहुलवादाचा आदर करतो.	असहिष्णु आणि फूट पाडणारा; इतर धार्मिक समुदायांना शत्रू मानतो.
समाजावरील परिणाम (Impact on society)	वैयक्तिक नैतिक मूल्यांना प्रोत्साहन देतो, सामाजिक सलोखा आणि सामुदायिक सेवा वाढवतो.	सामाजिक फूट, हिंसा निर्माण करतो आणि राष्ट्रीय एकता व धर्मनिरपेक्षतेला धोका निर्माण करतो.
राजकारणाशी संबंध (Relation to politics)	सहसा अपराजकीय; राजकीय एकत्रीकरणाएवजी आध्यात्मिक उन्नतीवर लक्ष केंद्रित करतो.	अत्यंत राजकीय; धार्मिक आधारावर सत्ता मिळवण्यासाठी आणि मतांचे एकत्रीकरण करण्यासाठी वापरला जातो.
उदाहरणे (Examples)	प्रार्थना, उपवास, दानधर्म, आध्यात्मिक उद्देशाने केलेली तीर्थयात्रा यांसारख्या प्रथा.	जातीय दंगली, स्वतंत्र मतदारसंघांची मागणी, धार्मिक द्वेषपूर्ण भाषणे.

सांप्रदायिकता रोखण्यासाठी उपाययोजना

- **धर्मनिरपेक्ष मूल्यांचे आणि घटनात्मक संरक्षणाचे बळकटीकरण:** शिक्षण, सार्वजनिक चर्चा आणि राज्य धोरणांद्वारे संविधानात नमूद केलेल्या धर्मनिरपेक्षता, समानता आणि बंधुत्वाच्या तत्त्वांना प्रोत्साहन देणे.
- **द्वेषपूर्ण भाषण आणि हिंसाचाराविरोधी कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी:** सांप्रदायिक द्वेष पसरवण्यात, हिंसा भडकावण्यात किंवा भेदभावपूर्ण प्रथांमध्ये गुंतलेल्या व्यक्ती आणि गटांविरुद्ध कठोर कारवाइ करणे.
- **सर्वसमावेशक आणि निःपक्षपाती शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे:** शाळेच्या अभ्यासक्रमात सामायिक सांस्कृतिक वारसा, बहुलवाद आणि घटनात्मक नीतिमत्ता यावर भर देण्यासाठी सुधारणा करणे, ज्यामुळे लहानपणापासूनच पूर्वग्रह कमी होतील.
- **आंतरधर्मीय संवाद आणि समुदाय-स्तरीय शांतता उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे:** विविध धार्मिक समुदाय एकत्र येऊन एकमेकांच्या दृष्टिकोनांना समजून घेतील आणि शांततेने मतभेद मिटवतील अशा मंचांना सुविधा पुरवणे.
- **माध्यमांची जबाबदार भूमिका आणि चुकीच्या माहितीचे नियमन:** माध्यमांची नैतिकता मजबूत करणे, निःपक्षपाती वृत्तांकनाला प्रोत्साहन देणे आणि सांप्रदायिक उद्रेक रोखण्यासाठी सोशल मीडियावर बनावट बातम्या आणि भडकाऊ सामग्रीचे नियमन करणे.
- **सांप्रदायिक एकत्रीकरण कमी करण्यासाठी राजकीय उत्तरदायित्व आणि सुधारणा:** सांप्रदायिक वक्तृत्व करणाऱ्या पक्षांना आणि नेत्यांना शिक्षा करणे आणि ओळख-आधारित प्रचाराला परावृत्त करण्यासाठी निवडणूक सुधारणा स्वीकारणे.
- **स्थानिक स्वराज्य संस्थांना (Local Governance Structures) सक्षम करणे:** तळागाळातील सांप्रदायिक सलोखा वाढवण्यासाठी पंचायती, शहरी स्थानिक संस्था आणि समुदाय नेत्यांना सहभागी करून घेणे.
- **नागरी समाज आणि स्वयंसेवी संस्थांना पाठिंबा देणे:** सांप्रदायिक हिंसाचाराच्या बळींसाठी जागरूकता मोहिमा, शांतता निर्माण करणारे कार्यक्रम आणि कायदेशीर मदत सेवा चालवण्यासाठी अशासकीय संस्थांना प्रोत्साहित करणे.
- **कायदा अंमलबजावणी आणि गुप्तचर नेटवर्क मजबूत करणे:** संभाव्य सांप्रदायिक तणाव आणि हिंसाचार शोधण्याची, प्रतिबंध करण्याची आणि त्यावर त्वरित प्रतिसाद देण्याची क्षमता सुधारणे.
- **आर्थिक आणि सामाजिक समानतेला प्रोत्साहन देणे:** वंचिततेची भावना कमी करण्यासाठी आणि समुदायांना फूट पाडणाऱ्या राजकारणाला बळी पडण्यापासून रोखण्यासाठी मूळ सामाजिक-आर्थिक असमानता दूर करणे.

धर्मनिरपेक्षता

प्रस्तावना

भारताची धार्मिक आणि सांस्कृतिक विविधतेची समृद्ध वीण सामाजिक सलोखा आणि राष्ट्रीय एकता टिकवण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व अत्यंत आवश्यक बनवते. संविधानात समाविष्ट केलेले आणि देशाच्या संस्कृतीत प्रतिबिंबित झालेले धर्मनिरपेक्षता हे बहुलवाद संरक्षित करण्यासाठी, सर्व धर्मांना समान आदर सुनिश्चित करण्यासाठी आणि राष्ट्राची लोकशाही रचना मजबूत करण्यासाठी एक मार्गदर्शक शक्ती म्हणून कार्य करते.

धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ आणि संकल्पना

- धर्मनिरपेक्षता म्हणजे धर्म आणि राज्य (State) यांना वेगळे ठेवण्याचे आणि सर्व धर्मांना समान वागणूक देण्याचे तत्त्व. याचा उद्देश सरकारी कामकाजात धार्मिक हस्तक्षेप रोखणे आणि याउलट, व्यक्तीच्या सदसद्विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य (freedom of conscience) आणि समान नागरिकत्व (equal citizenship) वाढवणे हा आहे.

पैलू (Aspect)	भारतीय धर्मनिरपेक्षता (Indian Secularism)	पाश्चात्त्य धर्मनिरपेक्षता (Western Secularism)
दृष्टिकोन (Approach)	सर्व धर्मांबद्दल समान आदर ("सर्व धर्म समभाव").	राज्य (State) आणि चर्चचे (Church) कठोर विलगीकरण (Strict separation).
राज्याची भूमिका (State's role)	सामाजिक सुधारणा आणि समानता सुनिश्चित करण्यासाठी राज्य धार्मिक बाबींमध्ये हस्तक्षेप करू शकते.	राज्य धार्मिक बाबींपासून पूर्णपणे अलिप्त राहते.

धार्मिक स्वातंत्र्य (Religious freedoms)	धार्मिक अल्पसंख्याकांना संरक्षण देण्यासाठी आणि आंतरधर्मीय सलोखा वाढवण्यासाठी सकारात्मक सहभाग.	धर्मापासून आणि राज्यावर धार्मिक प्रभावापासून व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर लक्ष केंद्रित करते.
सांस्कृतिक संदर्भ (Cultural context)	भारताच्या बहु-धार्मिक, बहुलवादी समाजावर आधारित; पूर्ण सहिष्णुता आणि सहअस्तित्वावर भर.	चर्चसोबतच्या एतिहासिक संघर्षातून उदयास आले; धर्माच्या पूर्ण खाजगीकरणावर (complete privatization) भर देते.
उदाहरणे (Examples)	हज यात्रेसाठी शासकीय अनुदान, धार्मिक संस्थांचे नियमन, मंदिर प्रवेश सुधारणा.	सार्वजनिक संस्थांमध्ये (उदा. फ्रान्समध्ये शाळांमध्ये हिजाबवर बंदी) धार्मिक चिन्हांवर बंदी.

एतिहासिक पार्श्वभूमी

- **धार्मिक सहिष्णुतेच्या प्राचीन परंपरा:** भारतीय समाजाला बहुलवाद आणि विविध श्रद्धांचा आदर करण्याची दीर्घ परंपरा आहे. सम्राट अशोकाच्या शिलालेखांनी कलिंग युद्धानंतर सर्व पंथांसाठी धार्मिक सहिष्णुता आणि आदराला प्रोत्साहन दिले.
- **भक्ती आणि सूफी चळवळी:** मध्ययुगीन काळातील या सामाजिक-धार्मिक चळवळींनी प्रेम, करुणा आणि भक्तीवर भर दिला, ज्यामुळे जातीचे आणि धार्मिकतेचे कठोर बंधन ओलांडले गेले. त्यांनी एक समन्वयी संस्कृतीला प्रोत्साहन दिले आणि आंतरधर्मीय समजूतदारपणा वाढवला.
- **वसाहतवादी 'फोडा आणि राज्य करा' धोरण:** ब्रिटिश वसाहतवादी धोरणांनी उदयाला येत असलेल्या राष्ट्रवादी भावना कमकुवत करण्यासाठी हेतुपुरस्सर सांप्रदायिक विभागांना प्रोत्साहन दिले. स्वतंत्र मतदारसंघांची आणि सांप्रदायिक पुरस्कारांची ओळख करून दिल्याने राजकारणात धार्मिक अस्मितांना संस्थात्मक रूप दिले.
- **फाळणी आणि सांप्रदायिक तणाव:** १९४७ मध्ये धार्मिक आधारावर भारताची झालेली हिंसक फाळणी राष्ट्रीय मानसिकतेवर खोलवर परिणाम करणारी ठरली आणि विविध समुदायांचे संरक्षण करण्यासाठी धर्मनिरपेक्ष राज्याची गरज अधोरेखित केली.
- **स्वातंत्र्योत्तर संविधानात स्वीकार:** स्वातंत्र्यानंतर, भारताने समानतेची खात्री देण्यासाठी आणि सर्व धार्मिक समुदायांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेला एक मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून जाणीवपूर्वक निवडले. 'धर्मनिरपेक्ष' (secular) हा शब्द १९७६ मध्ये ४२ व्या घटना दुरुस्तीद्वारे (42nd Constitutional Amendment) प्रस्तावनेमध्ये स्पष्टपणे समाविष्ट करून या वचनबद्धतेला पुन्हा दृढ केले.

घटनात्मक तरतुदी (Constitutional Provisions)

कलम/तरतूद (Article/Provision)	वर्णन (Description)
प्रस्तावना (Preamble)	भारताला एक "धर्मनिरपेक्ष" राज्य घोषित करते, नागरिकांमध्ये समानता आणि बंधुत्वावर जोर देते.
अनुच्छेद १४ (Article 14)	कायद्यापुढे समानता आणि कायद्यांचे समान संरक्षण याची हमी देते, धार्मिक भेदभावाला प्रतिबंध करते.
अनुच्छेद १५ (Article 15)	धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणांवरून भेदभाव करण्यास प्रतिबंध करते.
अनुच्छेद २५ (Article 25)	सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता आणि आरोग्याच्या अधीन राहून, सदसद्विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य आणि धर्म मुक्तपणे स्वीकारण्याचा, आचरण्याचा व प्रचार करण्याचा अधिकार हमी देतो.
अनुच्छेद २६ (Article 26)	प्रत्येक धार्मिक पंथाला धार्मिक बाबतीत स्वतःचे व्यवहार व्यवस्थापित करण्याचा अधिकार देतो.
अनुच्छेद २७ (Article 27)	कोणत्याही विशिष्ट धर्माच्या प्रचारासाठी किंवा देखभालीसाठी करांची सक्तीची भरपाइ करण्यास प्रतिबंध करतो.
अनुच्छेद २८ (Article 28)	राज्याच्या निधीतून चालवल्या जाणाऱ्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये धार्मिक शिक्षणास प्रतिबंध करतो.
अनुच्छेद २९ आणि ३० (Articles 29 & 30)	अल्पसंख्याकांचे सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क संरक्षित करतात, त्यांना त्यांची विशिष्ट ओळख जपण्याची आणि शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याची परवानगी देतात.

भारतातील धर्मनिरपेक्षतेचे महत्त्व

- **विविधतेत एकता सुनिश्चित करते:** धर्मनिरपेक्षता भारताच्या विविध धार्मिक, भाषिक आणि सांस्कृतिक समुदायांमध्ये सलोखा राखण्यास मदत करते, "विविधतेतील एकता" या कल्पनेचे संरक्षण करते.
- **अल्पसंख्याक हक्कांचे संरक्षण करते:** समान वागणूक आणि धार्मिक स्वातंत्र्याची हमी देऊन, धर्मनिरपेक्षता धार्मिक आणि सांस्कृतिक अल्पसंख्याकांचे हक्क आणि हितसंबंध सुरक्षित करते.
- **सामाजिक सलोखा आणि राष्ट्रीय एकात्मतेला प्रोत्साहन देते:** हे सांप्रदायिक तणाव रोखण्यासाठी, धार्मिक संघर्ष कमी करण्यासाठी आणि राष्ट्रीय एकता मजबूत करण्यासाठी एक मजबूत आधार म्हणून कार्य करते.
- **लोकशाही आणि मानवाधिकार जपते:** धर्मनिरपेक्षता समान नागरिकत्व, प्रतिष्ठा आणि भेदभावरहितता सुनिश्चित करते, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्वाच्या मूलभूत लोकशाही मूल्यांशी सुसंगत राहते.
- **सामाजिक सुधारणांना समर्थन देते:** अस्पृश्यता नष्ट करणे किंवा लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देणे यासारख्या सामाजिक न्याय आणि सुधारणांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आवश्यक असेल तेव्हा राज्याला धार्मिक प्रथांमध्ये हस्तक्षेप करण्याची परवानगी देते.
- **घटनात्मक नैतिकतेला बळकटी देते:** संकुचित धार्मिक निष्ठांपेक्षा घटनात्मक मूल्यांवरील विश्वास वाढवते, ज्यामुळे नागरिकांमध्ये एक सामायिक नागरिक ओळख (civic identity) निर्माण होते.

धर्मनिरपेक्षतेसमोरील आव्हाने

- **सांप्रदायिकतेचा आणि धार्मिक ध्रुवीकरणाचा उदय:** सांप्रदायिक दंगली (उदा. दिल्ली दंगल २०२०, लहान शहरांमधील विविध स्थानिक संघर्ष) आणि तणावाच्या वारंवार घडणाऱ्या घटना दर्शवतात की धार्मिक अस्मितांचा वापर अनेकदा समुदायांना एकमेकांविरुद्ध एकत्र आणण्यासाठी केला जातो, ज्यामुळे सहअस्तित्वाला बाधा येते.
- **असहिष्णुता, द्वेषपूर्ण भाषण आणि जमावाकडून होणारा हिंसाचार:** गोसंरक्षणाच्या नावाखाली होणारी जमावाकडून मारहाणीची प्रकरणे (mob lynching) आणि नैतिक पोलीसगिरी (moral policing) वाढती असहिष्णुता आणि परस्पर आदराची झीज दर्शवते. इंडियास्पेंडच्या अहवालानुसार, २०१० ते २०१७ दरम्यान गाईशी संबंधित हिंसाचाराच्या १०० हून अधिक घटना नोंदल्या गेल्या.
- **घेट्टोकरण (Ghettoization) आणि सामाजिक विलगीकरण (Social Segregation):** धार्मिक आधारावर निवासी विलगीकरण सामाजिक संवाद मर्यादित करते आणि संशय वाढवते. उदाहरणार्थ, अहमदाबादमधील जुहापुरा आणि मुंबइतील काही भाग वेगळे धार्मिक वस्ती बनले आहेत.
- **सोशल मीडियाचा गैरवापर आणि चुकीची माहिती:** व्हायरल झालेल्या बनावट बातम्या (fake news) आणि भडकाऊ व्हिडिओमुळे (inflammatory videos) भारतातील अनेक भागांमध्ये स्थानिक सांप्रदायिक तणाव निर्माण झाला आहे. कडक नियमांच्या अभावामुळे अफवा पसरवणे आणि फूट वाढवणे सोपे होते.
- **कायदेशीर संरक्षणांची कमकुवत अंमलबजावणी:** IPC कलम १५३A (गटांमध्ये शत्रुत्व वाढवणे) आणि २९५A (धार्मिक भावना दुखावणे) यासारख्या कायद्यांची अनेकदा खराब अंमलबजावणी केली जाते, ज्यामुळे द्वेषपूर्ण भाषण आणि चिथावणी अनियंत्रित राहते.
- **प्रशासन आणि न्याय वितरणामध्ये पक्षपातीपणाची भावना:** सांप्रदायिक हिंसाचाराच्या प्रकरणांमध्ये तपास आणि न्याय मिळण्यास होणारा विलंब पक्षपातीपणाची धारणा निर्माण करतो आणि धर्मनिरपेक्ष शासनावरील विश्वास कमी करतो.
- **धार्मिक कट्टरता (Religious Radicalization) आणि अतिरेकी विचारसरणी:** मूलतत्त्ववादी गटांचा वाढता प्रभाव, श्रद्धेचे कठोर अर्थ आणि आक्रमक धर्मांतराचे प्रयत्न बहुलवादी परंपरांना धोका देतात आणि विशिष्टवादी विचारसरणीला प्रोत्साहन देतात.
- **सामाजिक-आर्थिक असमानता:** विशिष्ट धार्मिक गटांचे आर्थिक सीमांतीकरण (उदा. सच्चर समितीच्या अहवालात मुस्लिमांसाठी अधोरेखित केल्यानुसार) अलिप्ततेची भावना निर्माण करते आणि सांप्रदायिक कथांना खतपाणी घालते.

धर्मनिरपेक्षतेवरील टीका:

- धर्मनिरपेक्षतेच्या भारतीय संकल्पनेचे समर्थक असा दावा करतात की ती 'अल्पसंख्याक आणि बहुलतावादाचा' आदर करते. टीकाकार

भारतीय धर्मनिरपेक्षतेला 'छद्म धर्मनिरपेक्षता' म्हणून घोषित करतात.

- प्रत्येक नागरिकाला त्याच्या किंवा तिच्या धर्माची पर्वा न करता समान कायदे असलेली समान नागरी संहिता आणण्याचा कोणताही प्रयत्न बहुसंख्यावादी हिंदू संवेदना आणि आदर्श लादेल, असे समर्थकांचे म्हणणे आहे.
- टीकाकारांचे म्हणणे आहे की भारताने शरिया आणि धार्मिक कायदे स्वीकारणे हे कायद्यासमोर समानतेच्या तत्त्वाचे उल्लंघन करते.
- धर्मविरोधीः अनेकदा असा युक्तिवाद केला जातो की धर्मनिरपेक्षता ही धर्मविरोधी आहे. धर्मनिरपेक्षता ही संस्थात्मक धार्मिक वर्चस्वाच्या विरोधात आहे हे दाखविण्याचा आम्ही प्रयत्न केला आहे. परंतु हे शब्दशः धर्मविरोधी असण्यासारखे नाही. त्याचप्रमाणे, धर्मनिरपेक्षतेमुळे धार्मिक ओळख धोक्यात येते असा युक्तिवाद काहींनी केला आहे.
- **पाश्चिमात्य राष्ट्रांकडून आयातकेलेले:** दुसरी टीका अशी आहे की ती पाश्चिमात्य आहे आणि त्यामुळे भारतीय वस्तुस्थितीशी विसंगत आहे. धर्मनिरपेक्षतेचे मूळ पाश्चिमात्य आणि बिगर-पाश्चात्य असे दोन्ही आहे. पाश्चिमात्य देशांमध्ये चर्च-राज्य वेगळेपणा केंद्रस्थानी आहे आणि भारतासारख्या देशांमध्ये विविध धार्मिक समुदायांच्या शांततापूर्ण सह-अस्तित्वाच्या कल्पना महत्त्वाच्या आहेत.
- अल्पसंख्याकवादः तिसरा आरोप म्हणजे अल्पसंख्याकवादाचा आरोप. त्यांच्यासाठी वेगळी व्यवस्था करणे म्हणजे त्यांना कोणतीही विशेष वागणूक देणे नाही. इतर सर्वांशी ज्याप्रमाणे वागणूक दिली जात आहे, त्याच आदराने आणि सन्मानाने त्यांच्याशी वागणे हे आहे. धडा असा आहे की अल्पसंख्याक हक्कांकडे विशेष विशेषाधिकार म्हणून पाहण्याची गरज नाही किंवा त्यांच्याकडे पाहण्याची गरज नाही.
- हस्तक्षेपवादीः चौथी टीका असा दावा करते की धर्मनिरपेक्षता ही जबरदस्ती आहे आणि ती समुदायांच्या धार्मिक स्वातंत्र्यात अत्याधिक हस्तक्षेप करते. भारतीय धर्मनिरपेक्षता तत्त्वनिष्ठ अंतराच्या संकल्पनेचे अनुसरण करते जी हस्तक्षेप न करण्यास देखील अनुमती देते. याव्यतिरिक्त, हस्तक्षेप म्हणजे आपोआप जबरदस्तीने हस्तक्षेप करणे आवश्यक नाही.
- मतपेढीचे राजकारणः काही विद्वानांनुसार धर्मनिरपेक्षता मतपेढीच्या राजकारणाला प्रोत्साहन देते. लोकांच्या एका गटाचा पाठपुरावा केल्याबद्दल किंवा त्यांची मते मिळवण्याच्या प्रेरणेने धोरण सुरू करण्याचे आश्वासन दिल्याबद्दल एखाद्या राजकारण्याला दोष देणे अयोग्य आहे. अल्पसंख्याकांची मते मागणारे धर्मनिरपेक्ष राजकारणीही त्यांना जे हवे आहे ते देऊ शकत असतील, तर हे अल्पसंख्याकांच्या हितांचे रक्षण करण्याचे उद्दिष्ट असलेल्या धर्मनिरपेक्ष प्रकल्पाचे यश आहे.

भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचे प्रारूप कसे विकसित करावे:

- बहुलतावादी समाजात, धर्मनिरपेक्षता जोपासण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे राज्य तटस्थतेचे काटेकोरपणे पालन करण्याएवजी धार्मिक स्वातंत्र्याचा विस्तार करणे.
- सामाजिक सुधारणांसाठी चळवळी आयोजित कराव्या लागतील आणि जनमत संघटित करावे लागेल-अल्पसंख्याकांना राष्ट्रीय जीवनाच्या मुख्य प्रवाहात सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित केले पाहिजे.
- धर्मनिरपेक्षतेची चर्चा आणि आचरणाला सुरुवात करण्यासाठी दोन महत्त्वपूर्ण पावले उचलली गेली आहेत. प्रथम, राजकीय नेतृत्वाखालील प्रकल्पातून न्यायासाठी सामाजिक चळवळीकडे लक्ष केंद्रित करणे. दुसरे म्हणजे, अंतधर्मीय समस्यांवरून आंतरधर्मीय समस्यांवर भर देण्याचे बदल.
- संस्कृतींचा इतिहास आणि जातीय समस्यांमुळे जाणवलेल्या वेदनादायक अनुभवांनी आपल्याला जाणीव करून दिली आहे की धार्मिक विसंगतींवर मात करण्यासाठी धर्मनिरपेक्षता अपरिहार्य आहे. बहुसंख्याक धर्मांच्या अधिकारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि धार्मिक आधारावर राजकीय प्रभावाचा वापर प्रतिबंधित करण्यासाठी धर्मनिरपेक्षता महत्त्वाची आहे. हे व्यक्तींच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी देखील आहे (म्हणजे, त्यांच्या धर्मातून बाहेर पडणे, दुसरा धर्म स्वीकारणे किंवा धार्मिक शिकवणींचा अर्थ लावण्याचे स्वातंत्र्य असणे).

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- शालेय स्तरापासून व्यापक नागरिक आणि घटनात्मक शिक्षणाद्वारे घटनात्मक मूल्यांना बळकटी देणे.
- सर्व धर्मांचा आदर आणि सामायिक वारसा वाढवण्यासाठी सर्वसमावेशक आणि निःपक्षपाती अभ्यासक्रमांना प्रोत्साहन देणे.
- द्वेषपूर्ण भाषण (hate speech), चिथावणी आणि सांप्रदायिक हिंसाचाराविरोधी कायद्यांची कठोरपणे अंमलबजावणी करून गुन्हेगारांना

परावृत्त करणे.

- परस्पर विश्वास आणि सामंजस्य निर्माण करण्यासाठी आंतरधर्मीय संवाद आणि समुदाय-आधारित शांतता उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे.
- चुकीची माहिती आणि भडकाऊ सामग्री रोखण्यासाठी सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मच्या नियमांना मजबूत करणे.
- अलिप्तता कमी करण्यासाठी उपेक्षित धार्मिक समुदायांना आर्थिक आणि सामाजिक समावेशनाला प्रोत्साहन देणे.
- विविध गटांमध्ये संवाद वाढवण्यासाठी सामायिक सार्वजनिक जागा आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देणे.
- स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि नागरी समाज संघटनांना पहिले प्रतिसादक आणि शांतता निर्माण करणारे म्हणून कार्य करण्यास सक्षम करणे.
- विभाजक कथांना (divisive narratives) विरोध करण्यासाठी आणि सलोख्याच्या कथांना ठळक करण्यासाठी नैतिक आणि जबाबदार पत्रकारितेला प्रोत्साहन देणे.
- स्थानिक तणाव वाढण्यापासून रोखण्यासाठी लवकर इशारा प्रणाली आणि जलद प्रतिसाद यंत्रणा (rapid response mechanisms) विकसित करणे.

केस स्टडीज

- मलेशियाचे राष्ट्रीय एकता धोरण-मलेशियाने आपल्या विविध वांशिक आणि धार्मिक गटांमधील जातीय तणाव दूर करण्यासाठी धोरणे लागू केली आहेत. राष्ट्रीय एकता धोरण अधिक सुसंवादी समाज निर्माण करण्यासाठी मलय, चिनी, भारतीय आणि इतर वांशिक समुदायांमध्ये समजूतदारपणा, सहिष्णुता आणि सहकार्य वाढवण्यावर केंद्रित आहे.
- **जर्मनीः** होलोकॉस्ट रिमेम्बरन्स अँड एज्युकेशनः होलोकॉस्टबद्दल मान्यता आणि शिक्षण देण्याची जर्मनीची बांधिलकी हे एक उल्लेखनीय उदाहरण आहे. स्मारके, संग्रहालये आणि शैक्षणिक कार्यक्रमांच्या माध्यमातून जर्मनीने आपल्या गडद इतिहासाचा सक्रियपणे सामना केला आहे आणि सहिष्णुता आणि मानवी हक्कांच्या महत्त्वाविषयी सामूहिक समज वाढवली आहे.
- **रवांडाः समुदाय-आधारित गाका न्यायालये (2001-2012):** रवांडाच्या नरसंहारानंतर, समुदाय स्तरावर सलोख्याला चालना देण्यासाठी गाका न्यायालये स्थापन करण्यात आली. तळागाळातील या उपक्रमांनी खुल्या संवादाला, जबाबदारीला आणि क्षमाशीलतेस प्रोत्साहन दिले आणि सामाजिक बंधांच्या पुनर्बांधणीस हातभार लावला.
- भारताच्या मुझफ्फरनगरमध्ये सामुदायिक सहभागः 2013 मध्ये मुझफ्फरनगरमध्ये झालेल्या जातीय दंगलीनंतर स्थानिक स्वयंसेवी संस्था आणि समुदाय नेत्यांनी हिंदू आणि मुस्लिमांमधील विश्वासाची पुनर्बांधणी करण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले. सहअस्तित्वाला चालना देण्यासाठी आणि तणाव कमी करण्यासाठी सामुदायिक संवाद, संयुक्त आर्थिक प्रकल्प आणि शैक्षणिक उपक्रम सुरू करण्यात आले.

प्रादेशिकता (Regionalism)

प्रस्तावना

प्रादेशिकता हे भारतात एक महत्त्वाचे सामाजिक-राजकीय वैशिष्ट्य म्हणून उदयास आले आहे, जे लोकांची त्यांच्या स्थानिक ओळख, भाषा, संस्कृती आणि आर्थिक हितसंबंधांबद्दलची तीव्र निष्ठा दर्शवते. जरी ते सांस्कृतिक संवर्धनाला आणि स्थानिक विकासाला प्रोत्साहन देऊ शकते, तरी अनियंत्रित प्रादेशिकता अनेकदा राष्ट्रीय एकतेला आव्हान देते आणि सहकारी संघराज्याच्या भावनेला धोका देते. त्यामुळे, राष्ट्रीय अखंडता टिकवून प्रादेशिक आकांक्षा पूर्ण करणे भारताच्या लोकशाही आणि बहुलवादी (pluralistic) संरचनेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

प्रादेशिकतेचा अर्थ आणि संकल्पना

- प्रादेशिकता म्हणजे लोकांची त्यांच्या स्वतःच्या प्रदेशाबद्दलची तीव्र निष्ठा (loyalty) किंवा आसक्ती, ज्यात अनेकदा राष्ट्रीय उद्दिष्टांपेक्षा प्रादेशिक हितसंबंधांना प्राधान्य दिले जाते. जेव्हा लोक संपूर्ण राष्ट्राएवजी प्रामुख्याने त्यांच्या भाषिक, सांस्कृतिक, आर्थिक किंवा भौगोलिक प्रदेशाशी स्वतःची ओळख जोडतात तेव्हा ती उदयास येते.
- प्रादेशिकता सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही स्वरूपात व्यक्त होऊ शकते:

- सकारात्मक प्रादेशिकता सांस्कृतिक संवर्धन, प्रादेशिक अभिमान आणि घटनात्मक चौकटीत स्थानिक विकासाच्या मागणीवर भर देते. यामुळे स्थानिक शासनाला बळकटी मिळू शकते आणि राष्ट्रीय विविधता समृद्ध होऊ शकते.
- नकारात्मक प्रादेशिकता विशेषत्वाची भावना, इतर प्रदेशांशी किंवा केंद्र सरकारशी संघर्ष यांना प्रोत्साहन देते आणि फुटीरतावाद किंवा हिंसाचारास कारणीभूत ठरू शकते, ज्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका निर्माण होतो.

- भारतात, प्रादेशिकता स्वतंत्र राज्याच्या मागणीसाठीच्या चळवळी, अधिक स्वायत्ततेची (autonomy) मागणी किंवा स्थलांतराला आणि संसाधन वाटपाला विरोध यातून प्रकट होते, जे वैविध्यपूर्ण आणि गुंतागुंतीच्या सामाजिक-राजकीय परिस्थितीचे प्रतिबिंब आहे.

प्रादेशिकतेचे प्रकार Types of Regionalism

प्रकार	वर्णन	उदाहरणे
स्वतंत्र राज्याच्या निर्मितीची मागणी	चांगल्या प्रशासनासाठी, सांस्कृतिक ओळखीसाठी किंवा प्रादेशिक विकासासाठी नवीन राज्य निर्मितीची मागणी करणाऱ्या चळवळी.	तेलंगणा (२०१४), पश्चिम बंगालमधील गोरखालँड चळवळ.
प्रादेशिक स्वायत्ततेची मागणी	अस्तित्वात असलेल्या राज्यात अधिक प्रशासकीय किंवा राजकीय स्वायत्ततेची मागणी करणाऱ्या चळवळी.	आसाममध्ये बोडोलँडची मागणी, इशान्य भारतातील सहाव्या अनुसूचीतील (Sixth Schedule) स्वायत्त परिषदांची मागणी.
आंतर-राज्यीय विवाद	संसाधने, सीमा किंवा प्रशासकीय बाबींवरून राज्यांमध्ये होणारे संघर्ष.	कर्नाटक आणि तामिळनाडू यांच्यातील कावेरी पाणी वाद; महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमावाद.
भूमिपुत्र चळवळी (Sons-of-the-soil movements)	नोकऱ्या आणि संसाधनांमध्ये स्थानिक रहिवाशांना प्राधान्य देण्याची वकिली करणाऱ्या चळवळी, अनेकदा स्थलांतराला विरोध करतात.	महाराष्ट्रातील मराठी माणसाची चळवळ, बाहेरच्यांविरुद्ध आसाममधील आंदोलन.
भाषा दृढीकरण चळवळी (Language assertion movements)	प्रादेशिक भाषांचे संरक्षण आणि संवर्धनावर जोर देणाऱ्या आणि भाषिक हक्कांची मागणी करणाऱ्या चळवळी.	तामिळनाडूमध्ये हिंदी विरोधी आंदोलन, विविध भाषांना अभिजात भाषेचा (classical language) दर्जा देण्याची मागणी.

प्रादेशिकतेची कारणे

- **असमान आर्थिक विकास आणि प्रादेशिक विषमता:** आर्थिक वाढ, पायाभूत सुविधा आणि औद्योगिकीकरणामधील प्रादेशिक असंतुलनामुळे उपेक्षा आणि वंचितेची भावना निर्माण होते. उदाहरणार्थ, विदर्भ (महाराष्ट्र) आणि बुंदेलखंड (उत्तर प्रदेश आणि मध्य प्रदेश) यांसारख्या प्रदेशांमधील मागासलेपणा स्वतंत्र राज्याच्या किंवा विशेष लक्ष देण्याच्या मागणीला खतपाणी घालतो.
- **स्थानिक भाषा आणि संस्कृतीची उपेक्षा:** प्रादेशिक भाषा आणि सांस्कृतिक ओळखींना कमी लेखणारी धोरणे असंतोष निर्माण करतात. उदाहरणार्थ, हिंदी भाषिक राज्यांच्या सांस्कृतिक वर्चस्वाच्या भीतीमुळे तामिळनाडूमध्ये हिंदीविरोधी आंदोलने उदयास आली.
- **राजकीय एकत्रीकरण आणि ओळख राजकारण:** प्रादेशिक नेते आणि पक्ष अनेकदा स्थानिक ओळख आणि केंद्र किंवा इतर राज्यांविरुद्धच्या तक्रारींवर जोर देऊन समर्थन मिळवतात. महाराष्ट्रातील शिवसेनेसारख्या पक्षांचा उदय प्रादेशिक ओळख राजकारणामुळे झाला आहे.
- **स्थलांतर आणि संसाधन स्पर्धा:** विशिष्ट राज्ये किंवा शहरांमध्ये स्थलांतरितांच्या वाढत्या संख्येमुळे नोकऱ्या, घरे आणि संसाधनांवर स्पर्धा निर्माण होऊ शकते, ज्यामुळे तणाव वाढतो. महाराष्ट्र आणि आसाममधील 'भूमिपुत्र' (sons-of-the-soil) चळवळी याची उदाहरणे आहेत.
- **एतिहासिक आणि भौगोलिक घटक:** संस्थानांचा वारसा (उदा. हैदराबाद) यांसारख्या विशिष्ट एतिहासिक वाटचाली आणि भौगोलिक

अलगीकरण (उदा. इशान्येकडील राज्ये) प्रादेशिक जाणीव आणि स्वायत्ततेच्या आकांक्षांना बळकटी देतात.

- **प्रशासकीय उपेक्षा आणि प्रशासनाचे अपयश:** प्रशासनातील दीर्घकाळ चाललेली उपेक्षा, अपुरा सेवा पुरवठा आणि निर्णय प्रक्रियेतील कमी प्रतिनिधित्व यामुळे परकेपणाची भावना वाढते आणि प्रादेशिकवादी भावनांना खतपाणी मिळते.

प्रादेशिकतेचे परिणाम

- **स्थानिक ओळख आणि सांस्कृतिक संवर्धन मजबूत करते (सकारात्मक पैलू):** प्रादेशिकता स्थानिक भाषा, कला, संस्कृती आणि परंपरांबद्दल अभिमान वाढवू शकते, ज्यामुळे भारताचा वैविध्यपूर्ण वारसा जपण्यास मदत होते. उदाहरणार्थ, तेलुगू आणि तामिळ सारख्या भाषांना प्रोत्साहन देण्याच्या चळवळींनी प्रादेशिक साहित्य आणि कलांना बळकटी दिली आहे.
- **राष्ट्रीय एकात्मता आणि एकतेला धोका (नकारात्मक पैलू):** जेव्हा प्रादेशिकता टोकाला जाते, तेव्हा ती राष्ट्रीय एकात्मता कमी करू शकते आणि फुटीरतावादी प्रवृत्तींना प्रोत्साहन देऊ शकते. पंजाबमधील 'खलिस्तान'ची मागणी आणि गोरखालँडची वारंवार होणारी मागणी हे या धोक्याचे उदाहरण आहे.
- **फुटीरतावादी चळवळी आणि हिंसाचाराचा उदय:** प्रादेशिकतेची अतिरंजित रूपे हिंसक चळवळी किंवा बंडखोरीमध्ये वाढू शकतात, ज्यामुळे अस्थिरता निर्माण होते. उदाहरणार्थ, इशान्य भारतातील काही भागांमध्ये सशस्त्र बंडखोरी तीव्र प्रादेशिक आणि वांशिक ओळखींमुळे प्रेरित झाली आहे.
- **समान विकासात अडथळा आणि सामाजिक तणाव निर्माण करते:** वारंवार होणारी आंदोलने आणि प्रादेशिक मागण्या लक्ष आणि संसाधने विचलित करतात, आर्थिक क्रियाकलाप विस्कळीत करतात आणि राज्यांमध्ये तणाव निर्माण करतात, ज्यामुळे एकूण राष्ट्रीय विकासावर परिणाम होतो.
- **आंतर-राज्यीय विवादांना प्रोत्साहन देते:** प्रादेशिकता पाणी आणि प्रदेश यांसारख्या संसाधनांवरून होणारे विवाद वाढवू शकते. कर्नाटक आणि तामिळनाडू यांच्यातील कावेरी पाणी वाद आणि कृष्णा नदी पाणी वाद ही प्रमुख उदाहरणे आहेत.
- **घेट्टोकरण (Ghettoization) आणि बहिष्कृत पद्धतींना (Exclusionary Practices) प्रोत्साहन देते:** महाराष्ट्रातील 'भूमिपुत्र' सारख्या चळवळींमुळे स्थलांतरितांविरुद्ध भेदभाव वाढला आहे, ज्यामुळे सामाजिक फूट निर्माण झाली आहे आणि आर्थिक गतिशीलतेवर मर्यादा आल्या आहेत.
- लहान राज्यांची मागणी

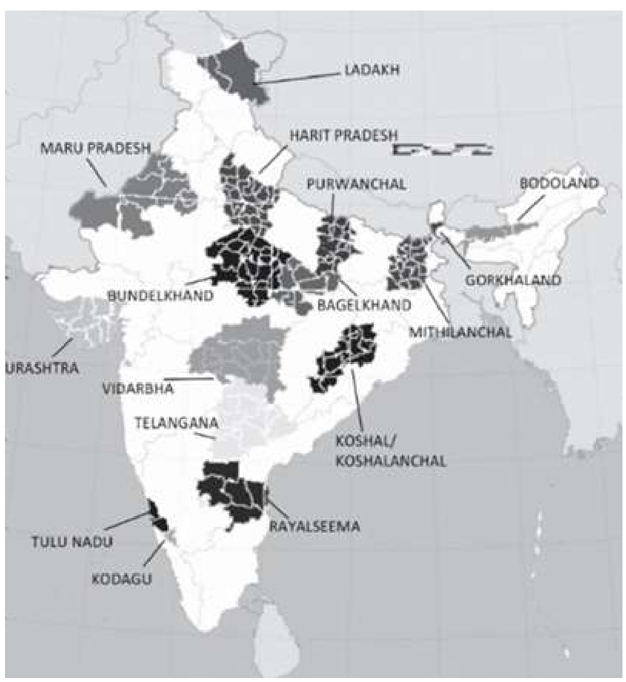

- **फायदेः**
  - स्थानिक समस्यांशी संबंधित महत्त्वाचे निर्णय घराजवळ घेतले जातील. उदाः छत्तीसगड, आंध्र प्रदेश, विदर्भ इत्यादींमधील अन्नधान्याच्या टंचाइवर आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांवर तोडगा काढण्याचा विचार दिल्ली किंवा हैदराबाद किंवा मुंबइ दोघेही करू शकले नाहीत. सरकार जितके घराजवळ राहील, तितके प्रादेशिक समस्यांचे व्यवस्थापन करणे सोपे होइल.
  - जेव्हा लोकसंख्या आणि प्रशासकीय क्षेत्र व्यवस्थापित करण्यायोग्य प्रमाणात असते तेव्हा सरकारी आणि नोकरशाही व्यवहार लक्ष केंद्रित करून चांगल्या प्रकारे व्यवस्थापित केले जाऊ शकतात.
  - लहान राज्ये हे सामान्य लोकांचे सक्षमीकरण दर्शवतात.
  - लोकसंख्याशास्त्र आणि मानसशास्त्रातील काही संबंधित आणि चांगल्या हेतूच्या तज्ञांचा असा विश्वास आहे की भारतात बऱ्याच मोठ्या राज्यांचे पुनर्वितरण आवश्यक आहे-उत्तर प्रदेशचे चार राज्यांमध्ये, आंध्र, महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि जम्मू आणि काश्मीरचे तीन राज्यांमध्ये (खोरे, जम्मू आणि लडाख) आणि गुजरात, तामिळनाडू आणि केरळचे प्रत्येकी दोन राज्यांमध्ये विभाजन केले जाऊ शकते.
  - विशेषतः दुर्लक्षित क्षेत्रांकडे सुधारित लक्ष, मागास प्रदेशांच्या विकासावर अधिक लक्ष केंद्रित करणे, नवीन विधानसभा आणि केंद्राकडून आर्थिक सहाय्य हे नवीन/लहान राज्यांसाठी फायदेशीर ठरतात.
  - नवीन राज्यांना सामान्यतः केवळ राज्यांसाठी स्वतंत्र संस्था मिळतात-राज्य निवडणूक आयोग, मानवाधिकार/महिला/अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती/बाल आयोग, लोकसेवा आयोग, आय. ए. एस./आय. पी. एस./आय. एफ. एस. साठी यू. पी. एस. सी. अंतर्गत स्वतंत्र संवर्ग आणि उच्च न्यायालय-जे राज्यासाठी फायदेशीर ठरतील.
  - अल्पसंख्यांकांसाठी चांगले प्रतिनिधित्व-जात, धर्म, जमात इत्यादींच्या बाबतीत.
  - उत्तम प्रशासन आणि आतापर्यंत दुर्लक्षित असलेली क्षेत्रे आणि तेथील लोकांसाठी अधिक चांगल्या विकासाची उपलब्धता.
  - कर आणि इतर संसाधनांचे पुनर्वितरण हे सुनिश्चित करते की काही क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करण्याएवजी संपूर्ण राज्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी पैसा आणि संसाधनांचा वापर केला जात आहे.
- **तोटे**
  - भारत ही प्रामुख्याने कृषी अर्थव्यवस्था असल्याने, विभाजनानंतर लगेचच लहान राज्यांना फायदा होइल याची कोणतीही हमी नाही. बहुतांश राज्ये मुख्यत्वे शेतीवर अवलंबून असतात आणि त्यामुळे त्यांचे भवितव्य पावसाळ्यावर अवलंबून असते.
  - विविध संस्था (वर नमूद केलेल्या), सरकारी कार्यालये आणि निवासस्थाने, विद्यापीठे आणि संशोधन संस्था, क्रीडांगणे, दुर्गम भागातील रुग्णालये यासारख्या मूलभूत सुविधा उभारण्यासाठी मोठ्या रकमेची आवश्यकता असते. नवीन राज्य नेहमीच निधीसाठी संघराज्यावर अवलंबून असते-जे सहज उपलब्ध असू शकते किंवा नसूही शकते.
  - नद्यांचे पाणी वितरण आणि संसाधनांचे वितरण आणि व्यवस्थापनाच्या बाबतीत इतर नवीन समस्या उद्भवू शकतात आणि दोन्ही राज्यांमधील वादाचे प्रमुख कारण बनू शकतात.
  - नैसर्गिक संसाधनांचे वितरण आणि नियंत्रण हे विभाजनानंतर फार सोपे नसते. काही प्रदेशांची भरभराट होऊ शकते, तर इतर प्रदेश संसाधनांपासून वंचित आहेत आणि नंतरचे प्रदेश सौदेबाजीमध्ये गमावतात.
  - नवीन राजकीय पक्ष पुढे येतात ज्यामुळे अधिक वाद निर्माण होतात आणि प्रादेशिक आधारावर लोकांमध्ये आणखी फूट पडते आणि 'स्थिर केंद्रीकृत सत्ता' हे एक दूरचे स्वप्नच राहील कारण युती ही आपली पूर्वनियोजित नियती ठरेल.
  - जर एका राज्याच्या मागण्या मान्य झाल्या, तर त्या इतर राज्यांना त्यांच्या मार्गदर्शनाचे अनुसरण करण्यास प्रोत्साहित करतील.

प्रादेशिकतेवर उपाययोजना

- **संतुलित प्रादेशिक विकास आणि सर्वसमावेशक आर्थिक धोरणे:** संसाधनांचे न्याय्य वाटप, मागासलेल्या प्रदेशांमध्ये लक्ष्यित गुंतवणूक (उदा. इशान्येकडील राज्यांसाठी विशेष आर्थिक पॅकेजेस), आणि पायाभूत सुविधा व रोजगाराच्या संधींमध्ये सुधारणा करून विषमता कमी करणे.

- **सहकारी संघराज्याला (Cooperative Federalism) बळकटी देणे:** आंतर-राज्य परिषद आणि धोरणात्मक बाबींवर नियमित सल्लामसलत यांसारख्या यंत्रणांद्वारे केंद्र आणि राज्यांमध्ये अधिक सहकार्य आणि विश्वास वाढवणे.
- **आंतर-राज्यीय सांस्कृतिक देवाणघेवाणीला (Inter-state Cultural Exchanges) प्रोत्साहन:** विविध प्रदेशांमध्ये परस्पर सामंजस्य आणि आदर वाढवण्यासाठी सांस्कृतिक देवाणघेवाण कार्यक्रम, शैक्षणिक दौरे आणि उत्सव आयोजित करणे.
- **घटनात्मक संरक्षणांची प्रभावी अंमलबजावणी:** अनुच्छेद ३७१ (विशिष्ट राज्यांसाठी विशेष तरतुदी) यांसारख्या तरतुदींचे योग्य कार्य सुनिश्चित करणे आणि घटनात्मक चौकटीत प्रादेशिक आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी सांस्कृतिक आणि भाषिक हक्कांचे संरक्षण करणे.
- **प्रशासनात प्रादेशिक प्रतिनिधित्वाला बळकटी देणे:** केंद्रीय निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये वेगवेगळ्या प्रदेशांना योग्य प्रतिनिधित्व देणे आणि नियोजन व विकास प्रक्रियेत स्थानिक सहभाग सुनिश्चित करणे.
- **स्थानिक शासनाला सक्षम करणे आणि विकेंद्रीकरण:** स्थानिक गरजा प्रभावीपणे पूर्ण करण्यासाठी पंचायती राज संस्था आणि शहरी स्थानिक संस्थांना बळकटी देणे आणि प्रशासनात लोकांना अधिक वाटा देणे.
- **स्थलांतराशी संबंधित तणाव दूर करणे:** स्थलांतराचा दबाव कमी करण्यासाठी आणि स्थानिक नागरिक व स्थलांतरित यांच्यात सलोखा निर्माण करण्यासाठी कौशल्य विकास आणि रोजगार निर्मितीसाठी धोरणे राबवणे.

केस स्टडी

■ कॅनडाचा क्यूबेक करारः

- **रणनीतीः** कॅनडाने क्यूबेकची विशिष्टता ओळखून आणि प्रांताला महत्त्वपूर्ण अधिकार देऊन, वाटाघाटी आणि क्यूबेक कराराद्वारे प्रादेशिकतेला संबोधित केले.
- **परिणामः** हा करार पूर्णपणे अंमलात आणला गेला नसला तरी, यामुळे अधिक सहकारी संघीय-प्रांतीय संबंध निर्माण झाले, तणाव कमी झाला आणि प्रादेशिक मतभेदांशी जुळवून घेण्याच्या भावनेला चालना मिळाली.

■ युनायटेड किंगडममधील हस्तांतरणः

- **रणनीतीः** युनायटेड किंगडमच्या हस्तांतरण प्रक्रियेत, विशेषतः स्कॉटलंड, वेल्स आणि उत्तर आयर्लंडमध्ये, प्रादेशिक सरकारांना महत्त्वपूर्ण अधिकारांचे प्रत्यायोजन समाविष्ट होते.
- **परिणामः** विकासामुळे प्रादेशिक आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी आणि युनायटेड किंगडमची संपूर्ण एकता टिकवून ठेवून स्वायत्ततेची भावना वाढवण्यासाठी अधिक स्थानिक शासन दृष्टिकोनास अनुमती मिळाली आहे.

■ स्विस संघराज्यवादः

- **रणनीतीः** स्वित्झर्लंडच्या संघराज्य प्रणालीने कॅन्टोनच्या अधिकारांचे विकेंद्रीकरण करून भाषिक आणि सांस्कृतिक विविधता प्रभावीपणे व्यवस्थापित केली आहे, ज्यामुळे त्यांना उच्च दर्जाची स्वायत्तता मिळाली आहे.
- **परिणामः** स्विस मॉडेलने प्रादेशिक अस्मितांचा आदर करत, वैविध्यपूर्ण देशातील संघराज्य संरचनेचे यश दाखवून, स्थिरता आणि एकता सुनिश्चित केली आहे.

■ इशान्येकडील विशेष आर्थिक पॅकेजः

- **रणनीतीः** भारत सरकारने आर्थिक विषमता दूर करण्यासाठी आणि विकासाला चालना देण्यासाठी इशान्येकडील राज्यांसाठी एक विशेष आर्थिक पॅकेज आणले.
- **परिणामः** या उपक्रमाचा उद्देश पायाभूत सुविधांना चालना देणे, गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि या प्रदेशात रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे, आर्थिक वाढीस हातभार लावणे आणि प्रादेशिक विषमता कमी करणे हा आहे.

राज्यांना विशेष श्रेणीचा दर्जा:

- **रणनीती:** सरकारने काही वेळा काही राज्यांना विशेष श्रेणीचा दर्जा दिला आहे, त्यांना आर्थिक लाभ आणि आर्थिक आव्हानांचा सामना करण्यासाठी सहाय्य प्रदान केले आहे.
- **परिणाम:** जम्मू आणि काश्मीर, हिमाचल प्रदेश आणि इशान्येकडील राज्यांना विशेष दर्जा देण्यात आला आहे, ज्यामुळे त्यांना केंद्रीय सहाय्य आणि कर लाभांच्या बाबतीत प्राधान्याने वागणूक मिळू शकते.

मूल्यवर्धन Value Addition

मुख्य शब्द (Keywords):

- सामाजिक सक्षमीकरण (Social empowerment)
- सर्वसमावेशक वाढ (Inclusive growth)
- वंचित/उपेक्षित समुदाय (Marginalized communities)
- घटनात्मक मूल्ये (Constitutional values)
- जातीय भेदभाव (Caste discrimination)
- लैंगिक समानता (Gender equality)
- आर्थिक असमानता (Economic disparities)
- सहकारी संघराज्य (Cooperative federalism)
- सांप्रदायिकता (Communalism)
- धर्मनिरपेक्षता (Secularism)
- धार्मिक सहिष्णुता (Religious tolerance)
- सांप्रदायिक हिंसाचार (Communal violence)
- राष्ट्रीय एकात्मता (National integration)
- प्रादेशिकता (Regionalism)
- सांस्कृतिक ओळख (Cultural identity)
- भाषिक दृढीकरण (Linguistic assertion)
- मतपेटीचे राजकारण (Vote bank politics)
- आंतरधर्मीय संवाद (Interfaith dialogue)
- सामाजिक न्याय (Social justice)
- विविधतेतील एकता (Unity in diversity)

UPSC मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न

1. भारतातील असमानता आणि सीमांतीकरण दूर करण्यासाठी सामाजिक सक्षमीकरण उपक्रम कसे मदत करू शकतात?
2. समाजातील वंचित घटकांना सक्षम करण्यामध्ये शिक्षण आणि कौशल्य विकासाची भूमिका विश्लेषण करा.
3. सांप्रदायिकता भारताच्या सामाजिक सलोख्याला आणि राष्ट्रीय एकात्मतेला कसा धोका निर्माण करते, यावर चर्चा करा.

4. प्रादेशिकता भारतातील राजकीय चर्चा आणि सार्वजनिक धोरणाच्या निष्पत्तीला कसे आकार देते?
5. प्रादेशिक सांस्कृतिक ओळखींचे राष्ट्रीय एकात्मतेवर होणारे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम चर्चा करा.
6. भारतातील धर्मनिरपेक्षतेसमोरील आव्हानांचे मूल्यांकन करा आणि ती जपण्यासाठी व्यावहारिक उपाय सुचवा.
7. नागरी समाज आणि कायदेशीर यंत्रणा भारतात धर्मनिरपेक्ष मूल्यांना कोणत्या प्रकारे बळकटी देऊ शकतात?

संक्षिप्त रूपे Acronyms

सामाजिक सक्षमीकरणाचे घटक (Components of Social Empowerment)

"HERES"

- **H:** आरोग्य आणि पोषण सुरक्षा (Health and nutrition security)
- **E:** शैक्षणिक उपलब्धता आणि समानता (Educational access and equity)
- **R:** हक्कांबद्दल जागरूकता आणि कायदेशीर सक्षमीकरण (Rights awareness and legal empowerment)
- **E:** आर्थिक संधी (उपजीविका, उद्योजकता, भूमी हक्क) (Economic opportunities (livelihoods, entrepreneurship, land rights))
- **S:** सामाजिक समावेश आणि प्रतिष्ठा (भेदभाव समाप्त करणे, प्रतिनिधित्व) (Social inclusion and dignity (ending discrimination, representation))

सांप्रदायिकतेची कारणे (Causes of Communalism)

"HERD POLITICS"

- **H:** एतिहासिक तक्रारी आणि फाळणीचा वारसा (Historical grievances and partition legacy)
- **E:** समुदायांमध्ये आर्थिक स्पर्धा (Economic competition among communities)
- **R:** धार्मिक कट्टरतावाद आणि मूलगामीकरण (Religious fundamentalism and radicalization)
- **D:** 'फोडा आणि राज्य करा' या वसाहतवादी धोरणे (Divide-and-rule colonial policies)
- **P:** मतांसाठी राजकीय एकत्रीकरण (Political mobilization for votes)
- **O:** संधीसाधू नेतृत्व आणि द्वेषपूर्ण प्रचार (Opportunistic leadership and hate propaganda)
- **L:** आंतरधर्मीय संवाद आणि नागरिक शिक्षणाचा अभाव (Lack of interfaith dialogue and civic education)
- **I:** संस्थात्मक अपयश (पक्षपाती पोलीसिंग, विलंबित न्याय) (Institutional failures (biased policing, delayed justice))
- **T:** लक्ष्यित हिंसाचार आणि भीती निर्माण करणे (Targeted violence and fear creation)
- **I:** समाजात अज्ञान आणि रूढीवादी विचार (Ignorance and stereotypes in society)
- **C:** माध्यमांमध्ये सांप्रदायिक कथा (Communal narratives in media)
- **S:** वस्ती आणि शाळांमध्ये सामाजिक विलगीकरण (Social segregation in neighbourhoods and schools)

प्रादेशिकतेचे परिणाम (Impacts of Regionalism)

"FRACTURES"

- **F:** संघराज्यीय तणाव आणि केंद्र-राज्य संघर्ष (Federal tensions and center-state conflicts)
- **R:** प्रादेशिक पक्षांचा उदय आणि स्थानिक ओळख राजकारण (Rise of regional parties and local identity politics)
- **A:** परकेपणा आणि फुटीरतावादी मागण्या (उदा. गोरखालँड, बोडोलँड) (Alienation and separatist demands (e.g., Gorkhaland, Bodoland))
- **C:** राष्ट्रीय एकता आणि एकात्मतेला आव्हाने (Challenges to national unity and integration)
- **T:** संसाधन वाटप आणि रोजगारावरून तणाव (Tensions over resource sharing and employment)
- **U:** केवळ स्थानिक समस्यांवर लक्ष केंद्रित केल्याने असमान विकास (Uneven development focus shifting to local issues only)
- **R:** प्रादेशिक भाषा आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवाद (Regional language and cultural chauvinism)
- **E:** आर्थिक विखंडन (व्यापार, स्थलांतर यांना अडथळे) (Economic fragmentation (barriers to trade, migration))
- **S:** सामाजिक अशांतता आणि आंदोलने (Social unrest and protests)

४. धर्मनिरपेक्षतेसमोरील आव्हाने (Challenges to Secularism)

"BIGOT IDEAS"

- **B:** पक्षपाती राजकीय वक्तृत्व आणि बहुसंख्याकवाद (Biased political rhetoric and majoritarianism)
- **I:** संस्थात्मक कमजोरी आणि निवडक कायद्याची अंमलबजावणी
  (Institutional weakness and selective law enforcement)
- **G:** मूलतत्त्ववादाची वाढ (Growth of fundamentalism)
- **O:** धार्मिक गटांशी संधीसाधू युती (Opportunistic alliances with religious groups)
- **T:** ध्रुवीकरणासाठी अल्पसंख्याकांना लक्ष्य करणे (Targeting minorities for polarization)
- **I:** निवडणुकांमध्ये ओळख-आधारित एकत्रीकरण (Identity-based mobilization in elections)
- **D:** नागरिक शिक्षण आणि धर्मनिरपेक्ष मूल्यांची घट (Decline of civic education and secular values)
- **E:** समाजात घटनात्मक नैतिकतेची झीज (Erosion of constitutional morality in society)
- **A:** आक्रमक धार्मिक धर्मांतर किंवा पुनर्धर्मांतर (Aggressive religious conversions or reconversions)
- **S:** चुकीच्या माहितीचा आणि सांप्रदायिक प्रचाराचा प्रसार (Spread of misinformation and communal propaganda)

प्रादेशिकतेची सामान्य कारणे

शीर्षक	उपशीर्षके	स्पष्टीकरण
राजकीय	• एकाकीपणा / विलगता • राज्यस्तरीय पक्षांचे राजकारण • प्रतिनिधीत्वाचा अभाव • प्रादेशिक राजकीय पक्ष	
आर्थिक	• दारिद्र्य / गरिबी • विकासातील असमतोल • संसाधनांचे/ नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संरक्षण • बेरोजगारी	
सामाजिक	• वांशिकत्व / वांशिकता • सामाजिक आधार / पाठिंबा • शिक्षण • मागासलेपण / मागासलेपणा	
प्रशासन / सुशासन	• भ्रष्टाचार • अक्षमता • लालफितीचा कारभार / दिरंगाइ	

PRAYAAS

PRAYAAS EDUCATION ™

CTS NO 1262/B Plot No. 594B,
Office 301A, 301 2nd floor Starling Plaza,
J M Road, Pune, +91 7378743031